

Lukács Olga

A felvilágosodás
és a liberalizmus hatása
az erdélyi egyházak kapcsolatára

Presa Universitară Clujeană

Lukács Olga

**A felvilágosodás
és a liberalizmus hatása
az erdélyi egyházak
kapcsolatára**

Presa Universitară Clujeană

2016

Referenți științifici:

Prof. univ. dr. Buzogány Dezső

Prof. univ. dr. Rűsz-Fogarasi Enikő

ISBN 978-973-595-997-5

© 2016, Lukács Olga.

Universitatea Babeș-Bolyai

Presa Universitară Clujeană

Director: Codruța Săcelean

Str. Hasdeu nr. 51

400371 Cluj-Napoca, România

Tel./fax: (+40)-264-597.401

E-mail: editura@editura.ubbcluj.ro

<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

Tartalom

Előszó	7
1. A Habsburg-kormányzás eredményezte változások Erdély politikai és egyházi életében	9
1.1. Az erdélyi egyházak sokszínűségének gyarapodása a Habsburg politika hatására	17
1.1.1. Az erdélyi görög katolikus egyház létrejötte.....	17
1.1.1.1. Az egyesülés előtti körülmények.....	18
1.1.1.2. A Teofil idejében történt egyesülés.....	24
1.1.1.3. Az Atanasie püspöksége idején végbement egyesülés.....	29
2. II. Rákóczi Ferenc fejedelem egységtörekvési arculata és egyházpolitikájának újszerűsége	46
3. A görög-katolikus és ortodox egyház kapcsolata a Habsburg korban	57
3.1. Az új egyház, mint a konfliktusok forrása	57
3.2. A román nemzeti mozgalom egyházi színezete a felvilágosodás századában	60
3.3. A közeledési tendenciák megghiúsulása az 1848-as forradalom alatt	63
3.4. A két román egyház érsekségének a megalakulása.....	65

4. A felvilágosodás hatása a magyar keresztyén „reunió”-ra	67
4.1. Tények, amelyek akadályozt a katolikus és protestáns unió létrejöttét.....	78
5. A vegyes házasságok jogi feltétele az erdélyi egyházak gyakorlatában...	81
5.1. A különböző vallásúak házasságkötésének jogi háttere	82
5.2. Az áttérések gyakorlata	84
5.3. Az egybekötés (copulatio), vagy papi áldás (benedictio sacerdotalis)	89
5.4. Gyermekek vallása	91
5.5. Válás	93
5.6. Összegzés	96

A 19. SZÁZAD LIBERALIZMUSÁNAK KIHÍVÁSAI AZ EGYHÁZAK EGYÜTTÉLÉSÉRE

97

1. A Porosz unió meghatározó minta a lutheránus és református egységtörekvésben	98
2. Egységtörekvések a magyar lutheránus és kálvinista egyházban az 1840-es években	103
2.1. Lépések a magyar protestáns unió felé	103
2.2. Az uniós törekvések tükröződése a sajtóban.....	111
3. A teológiai liberalizmus és hatása az erdélyi egyházak egységtörekvésére	119
3.1. A liberalizmus és hatása a teológiai gondolkodásra	119
3.1.1. A liberalizmus ideológiája.....	119
3.1.2. Teológiai liberalizmus.....	123
3.2. A nyugati liberalizmus hatása a magyar protestáns teológiára.....	131
3.3. A „Protestáns Egylet” megalakulása és célkitűzése	135
3.4. Az erdélyi liberalizmus képviselői és tanításuk lényege	142

3.5. A magyar liberális teológia főbb kérdései és a sajtó szerepe azoknak ismertetésében.....	149
3.5.1. A tudomány és a vallás kapcsolata	150
3.5.2. Jézus személye	159
3.5.3. A Szentháromságról.....	163
3.5.4. Az egyházzól és a felekezetekről	164
3.5.5. A csodától mentesített keresztyénség.....	166
3.5.6. A feltámadás vitája	168
3.6. A „Protestáns Unió” kerete a „Protestáns Egylet” alapján.....	171
3.7. A liberalizmus és a román teológia.....	175
 Irodalomjegyzék	 183
Rövidítések	183
Forráskiadványok.....	184
Levéltári források.....	184
Könyvek, kötetek	184
Folyóiratok, tanulmányok és cikkek.....	189

Előszó

Erdély történelmét etnikai és kulturális sokszínűség jellemzi, határországot, de ugyanakkor hidat is képez Európa történelmi kultúrrégiói között. Az évszázadok során számos vallási, felekezeti és etnikai csoport honosodott meg ezen a vidéken bevándorlások, etnikai vagy vallási letelepítések, vagy háborús események során. Ezek a felsorolt csoportok egy Európa-szerte egyedülálló közösséget alkotnak, sajátos történelemmel és kapcsolati rendszerrel. Ezekben a kapcsolatrendszerekben, a felvilágosodás szellemiségében több olyan helyzettel találkozunk, amelyek a felekezetek közeledését tette lehetővé, de mindemellett számos példa bizonyította, hogy tragikus sérelmek, fájdalmak és konfliktusok forrása is lett e korszak. A felvilágosodás, a nemzeti öntudatra ébredésnek volt az időszaka, amely újabb nemzeti és felekezeti feszültséget is eredményezett.

Az addig többségi és privilegizált felekezethez tartozók fokozatosan kisebbségi sorsra jutottak, amely azt eredményezte, hogy a 17. század végétől a 19. század elejéig látványos változások következtek be Erdély egyházi életében. Az egyházpolitikai változások eredményeként új formát és esetekben új tartalmat nyert az ország társadalmi, politikai, valamint vallási és kulturális intézményeinek tevékenysége. Ezeknek a változásoknak az előidézésében döntő szerepe volt azoknak a nemzetközi átalakulásoknak, amelyek eredményeként a délkelet-európai térség korábbi viszonyai radikálisan módosultak.

A jelzett változások döntő tényezőjének a Habsburg Birodalom 1683–1699 között folytatott törökellenes harcát tekintjük. Az ezeket lezáró karlócai béke (1699) határozatai nyomán újrarájzolódott a közép és délkelet-európai hatalmi rendszer. Az addigi török befolyást a kor követelményeinek inkább megfelelő Habsburg-törekvések váltotta fel. A

visszavonuló török hatalom helyét a már jelentős erőt képviselő császári abszolutizmus foglalta el a Kárpátok vonulataig.¹ Erdély valóságos híddá vált a keleti görög vallás- és kultúrtörténet által meghatározott Kelet Európa, valamint a nyugat-római vallás és a kultúrtörténet által fémjelzett Nyugat Európa között.

E könyv a teljesség igénye nélkül, olyan eseményeket, eszmei áramlatokat mutat be, amelyek döntő módon befolyásolták Erdély felekezeti és nemzetiségi arculatát.

A Habsburg hatalom megszilárdulásával radikálisan megváltozott Erdélyben nemcsak a politikai, társadalmi, valamint gazdasági viszony, hanem az egyházi erőviszony is, melyet a kor eszmeisége a felvilágosodás is erőteljesen befolyásolt. A Habsburgok az 1680-as évek végétől különböző terveket szőttek erdélyi helyzetük minél gyorsabb megszilárdítása érdekében. A legkedvezőbb lehetőségeket ez irányban, a vallási tényezők hasznosításában látták. Valószínűnek tűnik, hogy az Erdélybe vonuló osztrák had tudatosan készült erre a lehetőségre.²

Erdély területi hovatartozásának kérdése olyan ellentéteket szült, amelyeket a haladó gondolkodású politikusok, tudósok, írók sem voltak képesek legyőzni, s ezek súlyos tragédiákhoz vezettek. Az ellentmondásos történelem magyarázza, hogy a különböző nemzetek és egyházak történetírása különféleképpen foglalt és foglal állást a múlt jelenségeinek megítélésében, s hogy a historiográfia nem kis mértékben járult hozzá a nacionalista irányzatok kialakulásához és táplálásához, valamint egyházak egymáshoz való ellenséges, versengő viszonyulásához.

E könyv szerzője arra törekedett, hogy az erdélyi felekezetek közeledési tendenciáit kísérje végig a felvilágosodás és a liberalizmus korszakában, kiemelve azokat a kezdeményezéseket, amelyek az egységet szorgalmazták, illetve azokat a politikai és egyházi intézkedéseket, amelyek az egyházak közötti szakadékot még inkább mélyítették.

¹ Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 285–286.

² A csapatok tábori lelkészeinek jó része jezsuita szerzetes volt, akik a helybéli lakosság körében igen aktívan bekapcsolódtak a lelkipásztori teendőik végzésébe. Dragomir, Silviu: *România din Transilvania si Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la inceputurile unirii cu catolocismul Roman (1697–1701)*, Kolozsvár, 1990, 3–5.

1. A Habsburg-kormányzás eredményezte változások Erdély politikai és egyházi életében

1690-ben Habsburg Lipót felvette az Erdély fejedelme címet is, ami által Erdélyország a Habsburg Birodalom szerves részévé vált. I. Apafi Mihály halála után (1690) Lipót császár egy ideiglenes kormányt rendelt az ország élére, aki az országot az elhunyt fejedelem¹ kiskorú fia, II. Apafi Mihály nevében kormányozza. A Diploma Leopoldinum megerősítette (egészen 1848-ig) Erdély alkotmányát és az egyházak jogait.²

Mivel a Gubernium nagyrészt reformátusokból állt, átvette a fejedelmek jog- és egyházszervező szerepét is. A laikusok és egyházfők tanácsát innentől „Supremum Reformatorum Consistorium Ecclesiastico-Politico-nak hívják, amely rendszeresen gyűlésezett. A tanácsnak néhány elég széles spektrumú hatásköre volt, és számos egyházi felelőssége. 1709-1713 között az egyház állandó vezető szerveként megalapítják a Főkonzisztóriumot.³ Ez idő alatt, a magas rangú laikusok és az Egyház főtisztviselői közötti együttműködés állandó jelleggel ellenállt a Habsburgok rekatolicizációs törekvéseinek.⁴

¹ Trócsányi Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 224–241.

² Uo. 199–212.

³ Sipos Gábor: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736), in Erdélyi Tudományos Füzetek, 230, Kolozsvár, 2000, 73–78.

⁴ Uo. 93.

A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc (1703–1711) szintén zavarólag hatott az erdélyi bonyolult vallási kérdések rendezésére, annak ellenére, hogy egyházpolitikája a felvilágosodás szellemében egységtörekvésre mutatott. (A kérdésre a későbbiekben visszatérünk.) A szatmári béke megkötése után (1711) a bécsi udvar komoly erőfeszítéseket tett az erdélyi vallási problémák rendezése érdekében.

Különösen I. Lipóttól Mária Teréziáig a Habsburg-ház abból a meggyőződésből merített, hogy az állam egységének és békéjének biztosítéka a vallás egysége, amit a többfelekezetű ország esetén csak úgy tudtak elképzelni, hogy az egyik vallást a politika eszközeivel előnyben részesítették és gazdaságilag támogatták, a többi felekezetet pedig elnyomták. A 18. századtól Magyarországon s így Erdélyben is a katolikus vallás államvallásnak számított. Bécs a katolikus vallást igyekezett politikai eszközként használni, s mindent elkövetett a katolicizmus erdélyi restaurációja érdekében, amelyet az erdélyi görög katolikus egyház létrehozásában is nyomon követhetünk. Az új egyháznak megalakulását fontos momentumnak tekintjük, ezért a következő fejezetben külön foglalkozunk majd vele.

A Lipót-féle Diploma már 1690-től biztosította a négy bevett vallás – római katolikus, református, unitárius és evangélikus – szabadságát, s garantálta a protestáns felekezetek korábbi jogait, amelynek következtében a katolicizmus restaurációja hosszú időt igényelt, annak ellenére, hogy Lipót – mellőzve a Diploma egyes előírásait – kísérletet tett e folyamat felgyorsítására. A Habsburg-politika e tekintetben igen fontosnak tartotta az erdélyi római katolikus püspökség helyreállítását, amely azonban a protestáns egyházak ellenállásába ütközött, annál is inkább, mivel az erdélyi lakosság nagy többsége ekkor még protestáns volt.⁵ Ők a fejedelemség idején érvényben lévő vikáriusi rendszert tartották továbbra is hivatalosnak, ami egyre feszültebb állapotokat idézett elő.⁶

⁵ Zamfir Korinna: Az erdélyi római katolikus püspökség (1526-1711), in Bocşan, Nicolae; Brandes, Dieter; Lukács Olga (szerk.): A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig I., 2010. 106.

⁶ Trócsányi Zsolt: i.m. 279–280.

Az erdélyi katolikus püspökség visszaállítását a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc is hátráltatta. Rákóczi arra számítva, hogy a protestáns rendek méltányolják nagyvonalú valláspolitikáját, és hozzájárulnak az erdélyi püspökség visszaállításához, 1707. április 14-én ilyen irányú javaslatot terjeszt elő a marosvásárhelyi országgyűlésen.⁷ A rendek azonban annyira ellenszenvesen fogadták javaslatát, hogy a fejedelem kénytelen volt visszavonni azt. A püspökség visszaállításának kérdése a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc bukása, és a Habsburgok erdélyi hatalmának megszilárdulása után került ismételten napirendre és végül megoldásra Mártonffi György püspök 1713-as kinevezésével.⁸ Az osztrák kormány 1715. december 11-i rendeletével a püspökséget a káptalannal együtt helyreállította, ami az erdélyi katolikus egyházmegye újraalapításával volt egyenlő.

A 18. században mind Magyarországon, mind pedig Erdélyben a katolikus vallás államvallásnak számított. A Habsburg-házi uralkodók Marczali megjegyzése szerint „szinte lehetetlennek tartották, hogy más, mint katolikus, hű alattvalójuk lehessen.” Ebből az álláspontból kiindulva nem véletlen, hogy a hivatalok elfoglalása is állandó küzdelmet jelentett a katolikus és protestánsok között. Míg a 17. században a protestánsok voltak országvezetés szempontjából előnyös helyzetben, addig a Habsburg-uralom kezdetével a katolikusok foglaltak el egyre több kulcspozíciót. Az első, protestáns gubernátor után gyakorlatilag száz éven keresztül katolikus főúr töltötte be ezt a tiszte, 1712-ben a főmagisztrátusok szinte fele katolikus volt, pedig akkor még a lakosság alig egy százalékát képviselték, és a főurak nagy többsége protestáns volt.⁹ A katolikus püspökség visszaállítása után a püspök a Gubernium első tanácsosa volt.

1718-ban a Gubernium tizenkét tagja közül öt katolikus, három református, kettő lutheránus, illetve kettő unitárius volt. A két unitárius tanácsos halála után aztán, 1723 után már nem neveztek ki több unitáriust, és a katolikusok abszolút többségbe kerültek. Ezek a felekezeti megfontolások más állások esetén is fennálltak, ami arra vezetett, hogy egy

⁷ Zamfir Korinna (2010): i.m. 107.

⁸ Uo. 108.

⁹ Trócsányi Zsolt: i.m. 315–324.

hivatal megpályázásakor ajánlott volt az áttérés. Továbbá Mária Terézia is törvényeivel, de még inkább titkos rendeleteivel az erdélyi katolikus egyházat támogatta és az áttéréseket szorgalmazta.¹⁰

Annak ellenére, hogy az 1744-es *pragmatica sanctio* vallási tekintetben elismerte a Lipót-diploma rendelkezéseit és a három nemzet unióját, már nem beszélt a négy bevett vallásról. Misszionáriusokat küldött más vallású közösségekbe, előnyben részesítette a konvertitákat, de 1751-ben kiadott aposztázia-rendeletével is a katolikus vallás terjesztését támogatta. A rendelet értelmében esküszegőként büntették azokat, akik elhagyták a katolikus egyházat, illetve azokat, akik a katolikus vallásban voltak megkeresztelkedve, de abból kiléptek.¹¹ Az áttérésekről és a vegyes házasságokról külön fejezetben tárgyalunk.

Mária Terézia kiváltképp az unitáriusokat és az anabaptistákat nyomta el.¹² Áttérítésük előmozdítására Baytai Antal püspököt – akit ő maga személyesen nevezett ki, és így az ő rendeleteinek végrehajtójaként sokszor került nehéz helyzetbe – arra utasította, hogy indítson missziót körükben. Az unitáriusokat kizárták a hivatalokból. Az anabaptistákat ki akarták űzni Erdélyből, amennyiben nem katolizálnak. Baytai azonban ezt ellenezte.¹³

Az 1752-ben tartott országgyűlés megtiltotta a protestáns diákoknak, hogy tanulmányaikat ösztöndíjasként (alumnusként) külföldi egyetemen folytassák. Kivétel ez alól csak abban az esetben történt, ha a tanulmányaikat saját költségükből tudták fedezni. 1763-ban viszont a királynő megtiltotta minden felekezethez tartozó ifjú külföldi tanulmányútját, csak rendkívüli esetekre volt tekintettel.¹⁴

A külföldi tanulmányút kompenzálásaként vetette fel Mária Terézia az erdélyi protestáns egyetem létrehozásának tervét, és megbízta a Guberniumot, valamint a katolikus püspököt, hogy ennek gyakorlati

¹⁰ Zamfir Korinna (2010): i.m. 100.

¹¹ Bíró Sándor, Bucsay Mihály: A Magyar Református Egyház története, Sárospatak, 1995. 190–191.

¹² Kovács Sándor: Az erdélyi unitárius egyház rövid története, in Brandes, Dieter; Grajdian, Vasile; Lukács Olga (szerk.): Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története, 2008. 141.

¹³ Zamfir Korinna (2010): i.m. 101.

¹⁴ Horváth Márton (szerk.): A magyar nevelés története, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. 132.

kivitelezéséről tárgyaljanak az érintett felekkel. A református egyház a tervet elvetette, mert ragaszkodott ahhoz, hogy fiataljai továbbra is kiutazhassanak. Ezzel a tervvel párhuzamosan vetődött fel Erdélyben a közös egyetem gondolata. A felekezeti egyetemet Kolozsváron állították volna fel, ahol négy kar működött volna: jog, filozófia, orvosi és teológia. Azonban ez a terv is megghiúsult.¹⁵

A II. József egyházpolitikájának legjelentősebb rendelete az 1781-ben kiadott Edictum tolerantiae. Az Edictumban megfogalmazott pragmatikus megfontolások mellett jelen volt a lelkiismereti szabadság és a keresztyén szabadság eszméje is.¹⁶

A rendelet bevezetése úgy jellemezte az erdélyi örökséget, hogy az a „bevett vallások számára szabadságot, a nem egyesült görög rítusnak pedig toleranciát” biztosított. A rendelet első fő része azokat az alapvető szabályokat (Regulae Normativae) tartalmazta, amelyek az előző hetekben újjárendezték a cseh-morva, osztrák és magyarországi protestánsok és ortodoxok helyzetét. Mivel e rendezésben a katolikus egyház megtartotta azt a jogállását, amelyet a normák 6. pontja „religio dominans” kifejezéssel jelölt, ezt a rendeletet nem lehetett Erdélyre kiterjeszteni. Azért, hogy Erdélyben megakadályozzák a toleranciarendelet kihirdetését az erdélyi kancellária két ízben is felterjesztéssel fordult a bécsi udvarhoz. Végül Bánffy György, akkori gubernátor elérte, hogy a rendelet csak tájékoztató jelleggel kerüljön be az erdélyi törvénykezésbe. A tájékoztatásul közölt normák legfőbb pontja „magán-vallásgyakorlatot” engedélyezett a protestánsoknak és ortodoxoknak ott, ahol semmilyen vallásgyakorlattal sem rendelkeztek.¹⁷

A rendelet második fő része tartalmazza az Erdélyre érvényes utasításokat. A rendelkezés felhatalmazta a Guberniumot, hogy engedélyezze az egyházközségek templomépítési és újjáépítési kéréseit. Ezzel a határozattal a korábbi két 1727-es, illetve 1763-as rendeleteket törölték el, amelyek császári engedélyhez kötötték a templomépítést. A rendelet

¹⁵ Uo. 134.

¹⁶ Juhász István: A türelmi rendelet és az erdélyi egyházak, in *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*, Kolozsvár, 1996, 130.

¹⁷ Uo. 131.

országos templomépítési mozgalmat indított el, de rendezetlenül hagyta a korábbi évtizedekben erőszakkal elvett templomok ügyét.¹⁸

A második és harmadik pont a vegyes házasságok ügyét rendezte, s az ilyen házasságból született gyermekek vallási helyzetét. Eltörölte a reverzálisokat, s általánosságban kimondta, hogy a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását, azonban érvényben hagyta a már megkötött reverzálisokat.¹⁹

A türelmi rendelet által prolongált katolikus-protestáns ellentételnél súlyosabb volt, hogy a császár a toleranciát, mint valami egyháztól idegent akarta rákényszeríteni az egyházakra.

A türelmi rendelet korlátozott vallásszabadságot biztosított a katolikus felekezeteknek.²⁰ Ennek értelmében szabadon lehetett prédikálni, a közösségek anyagi erejükhöz mérten templomot, iskolát építhettek, papot és tanítót tarthattak. A rendelet pozitívumai mellett, azonban tartalmazott olyan intézkedéseket is, amelyek akadályozták az egyházi élet zavartalan folyását. Ilyenek voltak: a püspöki vizitáció és mindennemű gyűjtés tilalma, a zsinati és főkonzisztórium gyűlések tartásának engedélyhez kötése stb. Mindezek ellenére az unitárius egyházban is megindult a belső és a külső építkezés. A cenzúra enyhülésével 1787-ben megjelenhetett Szentábrahám Lomárd Mihály posztumusz műve, „Summa universae theologiae christianae secundum unitarios” címmel.²¹ A türelmi rendeletet követő fél évszázadban megközelítőleg ötven unitárius templom és iskola épült.²²

1790–1791 táján új helyzet alakult ki egyház és állam között, mert II. József kevéssel halála előtt több rendeletét is visszavonta, és ezzel megindult egy új visszarendeződési kísérlet. A császár még 1789-ben megígérte az országgyűlés összehívását, így került sor 1790–1791-ben a

¹⁸ Uo. 130–131.

¹⁹ Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus, Budapest, 1939, 438–439.

²⁰ Mályusz Elemér (1939): i.m.

²¹ Masznyik Endre: Szentábrahám Mihály, mint Dogmatikus, Theológiai Szaklap, 1903. július–1904. szeptember 1–5. sz., 199–211., 267–280., 337–319.

²² Szabó Dezső: Templomépítés az Unitárius Egyházban a türelmi rendeletet követő 30. esztendő alatt, Keresztyén Magvető, 1981, 157–177.

pozsonyi és a kolozsvári országgyűlésre. Az itt hozott javaslatokat már II. Lipót építette be az 1791-es vallásügyi törvénybe.²³ Az Erdélyt érintő cikkelyek közül a II. megerősíti a Lipót-diplomát, és elismeri a négy bevett vallást, amelyeket a LII. c. szerint teljes egyenlőség és szabadság illet.

Több korábbi rendelkezést is megismételtek. Ami pedig új volt, az az anyagi javak visszaszolgáltatására vonatkozott, tudniillik a Diploma előtt elvett templomokat és plébániai javadalmakat kárpótlás fejében vissza kellett szolgáltatni a katolikus egyháznak.²⁴ Szintén újszerű az, hogy a házassági ügyeket a bevett vallások bíróságaihoz utalta – ez ellentétben volt II. József rendeletével, amely ezt a világi fórumra bízta. A bevett vallások kiadhatták saját vallási könyveiket, és a cenzúra joga a saját püspököt illette. A kolozsvári országgyűlés azt is leszögezte, hogy a katolikusok vallásváltoztatásának feltétele Erdélyben is a hathetes oktatás legyen, amelynek az volt a célja, hogy a katolikus felet felvilágosítsa hite értékeiről, s ezzel megpróbálja eltéríteni szándékától.²⁵ Az 1832 és 36 közötti országgyűlési tárgyalások nyomán tizennyolc éves kortól szabaddá vált a katolikus vallás elhagyása.²⁶

A törvények jelentős előrelépést jelentettek a protestáns vallásgyakorlat kérdésében, további konfliktusok ezek után inkább csak a vegyes házasságok kapcsán adódtak, amelyeknek egyik tükre a különböző egyházak püspöki levéltárában őrzött nagyszámú felterjesztés és panasz.

A 19. század elején az erdélyi kormányhivatalokból is tervszerűen igyekeztek kiszorítani a protestáns személyeket. Mivel az alkotmányos élet évtizedekig szünetelt, a protestánsok sérelmeinek orvoslását egyelőre csak az uralkodó kegyétől várhatták. De ennek a kegynek megnyilvánulásai nagyon kétes értékűek voltak. Ilyen volt például a bécsi protestáns teológiai tanintézet megalapítása 1821-ben. A teológia igazi célja az volt, hogy a

²³ Ld. Irinyi József: Az 1790–91-ki 26-ki vallásügyi törvény keletkezésének történelme, Budapest, 1857.

²⁴ Bíró Sándor, Bucsay Mihály: A Magyar Református Egyház története, Sárospatak, 1995. 198–199.

²⁵ Juhász István: A türelmi rendelet és az erdélyi egyházak, in Hitvallás és türelem. Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből, Kolozsvár, 1996. 131.

²⁶ Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus története 1895-ig, Budapest, Attraktor, 2004, 191–196.

magyar és az osztrák protestáns teológusoknak többé ne lehessen okuk tanulmány céljából külföldre utazni. Az I. Ferenc uralkodásának utolsó tíz évében újraéledő magyar alkotmányos élet a protestánsoknak módot adott arra, hogy a teljes vallásegyenlőségük érdekében az ország színe elé lépjenek.²⁷

A restauráció szelleme főként a konzervatív főnemességben és az V. Ferdinánd kormányában még olyan erősen élt, hogy a szabadelvű vallásügyi törvényjavaslatok ismételten megbuktak, előbb 1832 és 36 között a felsőházban, utóbb 1839 és 1840 között az udvar ellenállásában. Az 1834-1835. évi országgyűlés a sérelmek tömegével állott elő, amelyek között ott voltak a protestánsok sérelmei is: mellőztetésük az illetékes főrendű hivatalokban, a főkonzisztórium Bécsbe fel nem eresztése és a Szent István-napi ünnep erőszakolása.²⁸

Az 1842-es országgyűlésen enyhültek az országrendek és a reformátusok panaszai, amennyiben a kinevezések az országgyűlés ajánlottai közül történtek és ezek között a református egyháznak számos jeles egyénisége is szerepelt. Még az utolsó főhivatalnoki karban is huszonnégy közül tíz római katolikus volt, annak dacára, hogy a politikailag jogosult nemzetnek alig egy hatoda ha római katolikus volt. De azért a protestánsok mégis többségben voltak. A kormány kereste a békés megoldás útját. 1832-től a hatheti oktatást nem tartották meg, az áttéréskor és a vegyes házasságok kötésekor a protestánsok nem vették figyelembe a kormánytilalmat. Fokozatosan az erdélyi reformátusság a jogegyenlőségnek állapotába helyezkedett.²⁹

Erdélyben 1842 után 1848-ig nem tartottak országgyűlést, ennél fogva erre az utóbbi évben tartott országgyűlésre maradt, hogy a bevett vallások közötti jogegyenlőséget és azoknak vitás kérdéseit orvosolja.³⁰

²⁷ Bíró Sándor; Bucsay Mihály: i.m.272.; Révész Imre: A magyarországi protestantizmus történelme, in A Magyar Történettudomány Kézikönyve, Kolozsvár, III.4./1923. 60.

²⁸ Pokoly József: Az erdélyi református egyház története III., Budapest, 1904. 184–185.

²⁹ Az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (ErdRefLvt) 1867. Zsinati J. 53. szerint még a kiegyezés évében a vegyes házasságoknak a kérdése gyakran volt tárgysorozati pont. Eötvös József a reverzálisokat „oly valaminek” tartja, „mi minden szabadsággal ellenkezik”. Meggyőződése szerint senki sem kötelezheti le magát előre úgy, hogy habár meggyőződését megváltoztatná is, előre ígérje gyermekeinek egy bizonyos meggyőződésével is ellenkező vallásban való nevelését.

³⁰ Sándor József (szerk.): Okmánytár Erdély legújabb jogtörténetéhez, 1848–1865, Kolozsvár, 1865.

1848-ban Kolozsváron kimondták az uniót, törölték a feudális kiváltságokat, a jobbágyságot, és életbe léptették az egyéni polgárjogokat. Az 1848-as forradalomnak, legalábbis egy ideig, megvolt az országot egyesítő és az egyházakat megmozgató hatása is.³¹ A forradalom azonban az osztrák katonai fölény és a belső etnikai konfliktusok miatt hamarosan megbukott. A történelmet azonban már nem lehetett megfordítani, és a 19. században a magyar nemzeti-kulturális öntudat már olyan erős volt, hogy a felekezeti különbségeket is integrálni tudta. Ez a nemzeti összefogás az egyik magyarázata annak, hogy a katolikus-protestáns viszonyban megjelenik a tolerancia, sőt kritikus pillanatokban az összefogás is.

1.1. Az erdélyi egyházak sokszínűségének gyarapodása a Habsburg politika hatására

1.1.1. Az erdélyi görög katolikus egyház létrejötte

A Habsburgok felekezetpolitikájának fontos egyháztörténeti szerepe van, különösen erdélyi viszonylatban. Ennek a politikának az első erdélyi megnyilvánulása egy olyan felekezet születése, amely napjainkig egész heves viták középpontjában áll.³² Ez pedig a görög katolikus egyház. Ahhoz, hogy a többvallású és soknemzetiségű Habsburg birodalom 17–18. századi történetét megérthessük, igen fontos előzőleg egyházpolitikáját³³ megismernünk. A 16–17. századi katolikus terjeszkedés, a császári seregek győzelmeitől³⁴ illetve, új lendülettel élénkült meg. A románok egyházi uniójának terve a kor állam- és egyházpolitikájának alapelveiben gyökerezik.

³¹ Példa erre a Kováts Miklós erdélyi püspök átirata is espereseihez és papjaihoz, amelyben továbbítja a március 15-i pesti kiáltvány szövegét, és felkéri a püspököket, hogy kerületükben gyűjtést rendezve támogassák a pesti Szabadság téren a szabadságharcnak állítandó emléket. Gyulafehérvár, 1848. április 24. 544/1848., in Sávai János (szerk.): A székelyföldi katolikus plébániák levéltára I., Szeged, 1997, 516.

³² Vö. Marte, Johann; Ioniță, Viorel; Mârza, Iacob; Stanciu, Laura; Suttner, Ernst Christoph (szerk.): Unirea Românilor transilvăneni cu Biserica Romei, I. De la începuturi până în anul 1701. Colectivul de studiu al Fundatiei Pro Oriente pentru cercetarea Unirii bisericesti din Transilvania, Bukarest, Editura Enciclopedică, 2010.

³³ Teodor, Pompiliu: Politica confesională a Habsburgilor în Transilvania (1692/1700), Caietele David Prodan, I/2, Kolozsvár, Dacia Kiadó, 1994, 15.

³⁴ Uő. Interferențe iluministe europene, Kolozsvár, Dacia Kiadó, 1984, 38.

Az ellenreformációs politika egyfelől a keleti egyházra tekintő, a pápai Kúriától ösztönzött katolikus egyesülési mozgalmak része, másfelől a Habsburg-politikanak az erdélyi állapotokkal³⁵ kapcsolatos igényeiből fakad. Kezdetben az udvarnak jól meg kellett gondolnia azt, hogy egyházipolitikája érvényesítésére bevetheti-e a hadsereget is. A későbbiekben viszont óvatosabb³⁶ módszerek használatára kényszerült.

1.1.1.1. Az egyesülés előtti körülmények

A román egyesülésre vonatkozó terv és szándék elsősorban I. Lipót császártól és Kollonich Lipót³⁷ bíborostól származik, akik az állam egységéért folytatott erőfeszítések részeként a birodalmi valláspolitikai meghatározói voltak. Erdélyben különös jelentőséget kölcsönzött ennek az egységre törekvő valláspolitikának a hitvallási sokszínűség, a nemzeti és alkotmányjogi változatosság. Az ellenreformáció nyilvánvaló szándéka volt a karlócai békében megszabott határokon túlra³⁸ való terjeszkedés az újonnan bekebelezett tartományokban.

Létezik viszont olyan vélemény is, amely eltekint a politikai okoktól és I. Lipót minden egyházi egyesüléssel kapcsolatos intézkedését személyes vallási meggyőződésnek tekinti; az így vélekedő Peter F. Barton „a barokk katolikus hívő prototípusa”-nak („Prototyp eines barockkatolischen Frommen”)³⁹ nevezi az uralkodót. Ugyanerre a vallásos meggyőződésre utal Evlyia Celebi kortárs török utazó is, aki ezzel kapcsolatban a következőt jegyezte fel: „a bécsi diadal után Lipót úgy adott hálát a győzelemért, hogy megfogadta, hogy helyre fogja állítani Isten földi uralmát.”⁴⁰

³⁵ Bernath, Mathias: Habsburgii și începuturile formării națiunii române, Wolf, Marionela (ford.), Kolozsvár, Editura Dacia, 1994. 78.

³⁶ Uo. 80.

³⁷ Kollonich, esztergomi érsek és magyar hercegprímás a császári udvar legbefolyásosabb emberei közé tartozott. 1631-ben született osztrák-magyar nemesi családból. A törökökkel harcoló Máltai Lovagrendben szerzett katonai érdemeket, majd udvari támogatással hamar emelkedett az egyházi ranglétrán. Szent-Iványi Márton dicsérő költeménye a „keletiek apostolá”-nak (Apostolus Orientalium) nevezi.

³⁸ Teodor, Pompiliu: i.m. 17.

³⁹ Barton, Peter F.: Jezuiten, janzenisten, josephiner. Eine Fallstudie zur frühen Toleranzzeit: Der Fall Innocentius Feßler, Wien-Köln-Graz, 1978, 134. A szerző kiemeli, hogy Lipót uralkodása alatt válik hangsúlyossá József és Mária kultusza. Lipót naponként imádkozott hozzájuk. Eucharis Rinck barokk történetíró jegyezte fel, hogy I. Lipót már hatéves gyermekként is minden helyzetben Máriához fohászkodott.

⁴⁰ Lhotsky, Alfons: Österreichischer Barock, in: Aufsätze und Vorträge V. Aus dem Nachlaß, Wien, hg. V. Hans Wagner, Heinrich Koller, 1976, 201–219.

Az is Lipót „Isten földi országát helyreállító”, megtisztító művéhez tartozik, hogy a csehországi protestáns hívőket át akarta telepíttetni. Már a 17. század elejétől nyilvánvaló volt a birodalom velük szembeni rosszulnaka, ami 1653-tól, valamint Lipót uralkodása alatt egyre erőteljesebbé vált.⁴¹ De az 1781-es császári pátenst megállította a kitelepítéseket. Az akkori nyilvántartásokból kiderül, hogy a birodalom területén körülbelül 80 000 deportált személy volt nyilvántartva.⁴² I. Lipót császár viszont nem tett egyebet, minthogy folytatta az elődeitől és a Jézus Társasága által megkezdett egyházpolitikai vonalat, segítséget és együttműködést biztosítva az egyházi intézkedések végrehajtásához.

A politikai hatalom tettei és a jezsuita térítőek eredményei együtt biztosították a 17. század végén Kelet- és Közép-Európában a katolikus egyháznak a Tridenti Zsinat határozatai⁴³ szellemében történő megújulása sikerét. Ez a rekatolizációs és hódító tevékenység megerősítette a katolicizmust, új híveket és területeket szerzett Közép-Európában, egyre inkább kelet felé terjedve.⁴⁴ Ebben az irányban az első jelentős eredmény az 1596-os breszti egyesülés volt, amelyben a rutén ortodox egyház egyik fele elfogadta a Rómával⁴⁵ történő egyesülést. Annak ellenére, hogy ez az esemény számos ellentét gerjesztőjévé vált, a katolicizmus kelet felé való terjesztésének követendő példájaként értékelték az illetékesek. Aztán az 1646-os ungvári egyesüléssel Kárpátalján a katolicizmus új területeket hódított meg.

⁴¹ Felső-Ausztria Hausruckviertel nevű helységében 1684-ben 250-en elmenekültek és 860-an áttértek, Salzburgban 600 személynek kellett elhagynia az ország határát, 1691 és 1692 folyamán pedig 70 személyt száműztek Dürnborgból. Természetesen emigránsok tízezrei hagyták el az országot több hullámban 1731–1732-től kezdve; számuk 1733–1734-ben a legnagyobb Felső-Ausztriában Karintiában és Stájerországban volt. Ezek az emberek azért szennvedtek hitük miatt, mert a náluk található protestáns iratokat eretnekeknek minősítették a hatóságok. Az osztrák tartományokat el kellett hagyniuk, menedéket Magyarországon, Erdélyben, Sziléziában leltek. Ld. Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte, XIII., 1994. Peter G. Tropper: Emigriert, missioniert, deportiert, 182.; Wodka, Josef: Kirche in Österreich, Herder, Wien, 1959.

⁴² Das Zeitalter der Vernunft, 32.

⁴³ Bonkáló Sándor: A rutének, Budapest, 1997, 109.

⁴⁴ Vö. Lukács Olga: Habsburg valláspolitikai Erdélyben a XVII-XVIII. század fordulóján, Hadtörténelmi Közlemények, Budapest, 2003, Nr. 3-4. 803-823. Uő. Die Religionspolitik in Siebenbürgen im ersten Jahrzehnt der habsburgischen Verwaltung, oder die Umstände der Entstehung der rumänischen griechisch-katholischen Kirchen, in Studia Caroliensia, A Károli Gáspár Református Egyetem folyóirata, Budapest, 2004, nr. 3-4, 271–286.

⁴⁵ Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak, Budapest, 1971. 456.

Az ortodoxok Rómával történő egyesülésének ez a két példaértékű aktusa tulajdonképpen bevezető az erdélyi román ortodoxia irányában tervezett eseményekhez. Ennek az egyháznak az esetében szerephez jutnak azok a 17. század végére felgyűlt, az erdélyi román ortodox vezetők részéről is támogatott igények, amelyek a protestantizmus elleni védekezést, az addigi rítusok és naptár, valamint az ortodox hagyományok megőrzését kívánták szolgálni.⁴⁶

Erdély bekebelezésének körülményei között a Habsburg Birodalom a saját belpolitikáját és egyházi vonalon történő egyensúlyát kísérli megteremteni a románoknak Róma egyházával történő egyesítése révén. Továbbá az erdélyi vallási rend átalakítását a románok társadalmi és politikai alávetettsége is indokolja.⁴⁷

A birodalom, a munkácsi püspökség ruténjainak 1646-os egyesülését⁴⁸ tekintette mintának. A felső-magyarországi egyesülés volt a viszonyítási pont, amelyhez az erdélyi fejedelemséget mérték. Azok az akciók, amelyek Erdély északnyugati részein Demetrios Monastelli, az uralkodó által 1685-ben Szatmár, Ugocsa, Bereg és Szabolcs megye bizánci rítusú papjainak moderátorává kinevezett főpap, valamint Josephus de Camellis 1689-ben a munkácsi egyházmegye görögjeinek „apostoli vikáriusá”-vá lett kartársa alatt folytak, természetüknél fogva felkeltették a román papok és hívek érdeklődését a katolicizmus elfogadása iránt.⁴⁹ A Szatmárnémeti környékén élő papok esetében azért is volt sikeres a térítés, mert az egyesült lelkészek⁵⁰ számára megszűntek az úrbéri-jobbági viszonyok.

A Josephus de Camellis kérésére 1692. augusztus 23-án kibocsátott Diploma jelentette a román környezetben elkezdett egyesítési törekvések jogi alapját. Ebben kiváltságokat, a római katolikusokéval egyenlő előjogokat és mentesítéseket kínált a rutén papságnak, meghatározva a

⁴⁶ Hitchins, Keith: Clerul român din Transilvania înainte de Unirea cu Roma, in Gorun, Gheorghe; Pop, Ovidiu Horea (szerk.) 300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Tranilvania cu Biserica Romei, Presa Universitară Clujeană, 2000, 51–68.

⁴⁷ Bernath, Mathias: i.m. 58.

⁴⁸ Ghitta, Ovidiu: Catolicismul și românii din dioceza Mukačevo (sfârșitul secolului XVII.–începutul secolului XIX.), Kolozsvár, 1998, 92.

⁴⁹ Miron, Greta Monica: Unirea religioasă. România dintre evoluția substituțională, religioasă și culturală 1697–1780, Kolozsvár, 1998, 24.

⁵⁰ Lupaș, Ioan: Istoria bisericească a românilor ardeleni, Kolozsvár, 1995. 106.

lelkészlakások építéséhez nyújtott állami segédlet kötelezettségét, valamint az egyházi földek és temetőterületek adományozását.⁵¹

Bresztben, Ungváron és Munkácson az ortodox egyházi elit az egyesülésben a politikai reménységek valóra válásának lehetőségét látta, a papság anyagi helyzetének javulását, és új társadalmi rang elérését.

Élve az ajánlattal, az ortodox egyházi vezetés a századfordulót jellemző vallási öntudati válság körülményei közt elkezd saját javára alkudozni. Sőt, ezekhez a külső hatásokhoz belső tényezők is csatlakoznak az események alakulásában. A 17. század végén Havasalföldön dinamikus új politikát folytatnak, s ennek lelki oldala is van. A román egyházi vezetés a havasalföldi vajda ráhatására kezdi a református befolyást levetni.⁵²

A kor politikai és egyházi viszonyait tanulmányozva nyilvánvalóvá válik, hogy az események alakításában⁵³ felelős hatalmi tényezők fontos szerepet szántak a román ortodoxiának. Pontosan ezért a románok Erdélyben betöltött szerepének érzékeltetésére álljon itt a kortárs Andreas Freyberger jezsuita írása, amelyben a szerző kiemeli a románok római eredetét, és utal politikai helyzetükre is: „egész Erdélyben elterjedtek, itt a Székelyföldön is, éppúgy, mint a szászok földjein és székeiben. Nincs falu, város vagy külváros, hogy meg ne lennének a maga románjai. A nemzetség azonban még mindig falusi vagy pásztorkodó bár száma jelentős.”⁵⁴

Freyberger képet rajzol a románok társadalmi, kulturális és vallási körülményeiről, és arról a nyomásról is, amely vezető papságára a reformátusoktól való függőség miatt nehezedik. Azt sem mulasztja el megemlíteni, hogy latin eredetű népről van szó. (Természetesen annak igazolása céljából, hogy e népnek vallásában vissza kell térnie Rómához.)

Így tehát a románok felhasználása „az államérdek szolgálatában”, a bécsi államférfiak számításaiban, fontos szerepet játszhatott már I. Lipót korában, mivel az – nemcsak egyházi változást hozó – egyesülés a három

⁵¹ Ezek az intézkedések nem csak az egyesülés lipóti diplomáiban, hanem később Mária Terézia előjogokat biztosító okleveleiben is fellelhetők. Bizonyíték ez arra, hogy a birodalom számára hosszú távon képezték részét az egyházpolitikának.

⁵² Teodor, Pompiliu (1994): i.m. 19.

⁵³ Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyarország története. 1526–1686 I., Budapest, 1987. 198.

⁵⁴ Freyberger, Andreas: *Historica relatio unionis walachicae cum romana Ecclesia*, Clusium, 1996, 33.

„nemzet” alkotmányos viszonyát is befolyásolta egyfelől. Másfelől azonban az udvart elővigyázatosságra intették a körülmények, mert a látszatát is kerülnie kellett annak, hogy megsérti a fejedelemség alkotmányát.

A túlnyomóan református nemesség viszont előjogainak veszélyeztetését látta az egyesült román papság jobbágyi sorból társadalmi-jogi úton történő felemelésében. A jobbágyterhek könnyítésének ígérete sok román hívet is megnyert az egyesülés tervének. Többségük azonban a magyar és székely nemesség szolgálatában állt. A nem katolikus felekezetek természetes ellenállásához idővel az az ellenirányzat csatlakozott, amely az erdélyi románok fenyegetett⁵⁵ ortodox hite védelmére kelt. Ezt a mozgalmat erőteljesen támogatták a keleti egyház főpapjai és a román vajdaságok, különösen Havasalföld⁵⁶ uralkodói is.

A következő három pontban fogalmazhatjuk meg az erdélyi ortodox románoknak Rómával és az ausztriai uralkodóház vallásával való egyesülése okait:

1. A birodalomnak szüksége volt arra, hogy Erdélyben a 17. század végén a katolikus egyháznak nagyobb súlya legyen.
2. A „tolerált”, „megengedett” státusú románok számára csábítóak voltak a vallási életen kívülre vonatkozó ígéretek.
3. A románoknak Róma egyházával történő egyesülése a fennálló helyzet⁵⁷ ellensúlyozását szolgálta, a birodalomhoz hűséges, jelentős tömegű demográfiai alapot jelentett.

Már a megszálló csapatokkal Erdélybe érkezett jezsuita tábori lelkészek gondoskodtak azoknak az előfeltételeknek a megteremtéséről, amelyek az egyház és a dinasztia számára a másfél évszázaddal korábban elvesztett terület visszaszerzését szolgálhatták. Ebben az irányban fejt ki diplomáciai tevékenységét Erdély megszállásának pillanatától Antidius Dunod császári meghatalmazott is.⁵⁸

⁵⁵ Bernath, Mathias: i.m. 80.

⁵⁶ Brunner, Otto: Österreich und die Wallachei während des Türkenkriegs von 1683–1699, Vol. XIV., Innsbruck, Institut für Geschichtsforschung, 1930, 320.

⁵⁷ Bocșan, Nicolae; Lumperdean, Ioan; Pop, Ioan-Aurel: Etnie și confesiune în Transilvania (sec. XIII–XIX.), Nagyvárad, Fundația Cele trei Crișuri, 1994, 57.

⁵⁸ Lupșa, Ștefan: „Biserica ardeleană și unirea” în 1698–1710, in BOR, Bukarest, 1948, 12. s. köv. o.. A szerző megjegyzi: „a megszálló csapatokkal együtt 1687-ben és 1688-ban

Kollonich terveinek gyakorlatba ültetésében a jezsuita rend számos, tapasztalattal rendelkező tanácsosa segédkezett. Ilyen volt Hevenesí Gábor, a bécsi Szent Anna jezsuita rendház rektora, Johann Galdenblad, aki az inkvizíció római kongregációjánál képviselte a bíborost, Horatio Olivieri, a római Görög Kollégium rektora, aki a pápánál egyengette az unió ügyét, Nicolaus Commenos Papadopoli, páduai professzor, teológiai kérdésekben és propaganda-ügyekben a bíboros tanácsadója, aki Kréta szülöttjeként az ortodoxia kiváló ismerője volt.⁵⁹

A további eseményekben fontos szerepet játszott Baranyi Pál László gyulafehérvári városi plébános,⁶⁰ aki a román lelkészi karral⁶¹ közvetlen kapcsolatokat épített ki. Azonban Baranyi prozelitista kísérleteire Illyés András katolikus püspök egyáltalán nem reagált. Az önálló görög katolikus püspökség létesítésével szemben, személyes érdekektől vezérelve, a jezsuitákkal folytatott vitákban kánonjogi érvekkel igazolta Baranyi, hogy tilos két püspöki széket létesíteni egy egyházmegye⁶² területén.

A Bécsből és Rómából irányított egyházi egyesülésre fordított erőfeszítéseknek volt egy – igaz, halványabb – kulturális felemelkedést célzó árnyalata is. Hiszen míg a „schizmatikus” papság és nép művelődési szintje bizonyos „küszöb alatt” van, nem találhat köztük visszhangra a propaganda. Az ortodox papok elkeserítő műveletlenségét⁶³ Kollonich elpanaszolta a De Propaganda Fide (Jézus Társaság) kongregációjához küldött emlékiratában:

jezsuiták jöttek Erdélybe, s kezdték mondani a románoknak, hogy egyesüljenek a katolikusokkal, mert úgy akarja a császár, cserében pedig a katolikusokkal egyenlő jogokat fog adni nekik. Ezt a propagandát jelezte 1688. szeptember 13-án Moszkvának Ézsaiás Athosz-hegyi apát, kiemelve, hogy hiába ellenkeznének, a császár rendeletben fogja őket az egyesülésre kényszeríteni”.

⁵⁹ Bernath, Mathias: i.m. 83.; Makkai László: Erdély története, II., Budapest, 1993, 886.

⁶⁰ Ld. Marton József: A gyulafehérvári vallási unió (1697-1701). Apor István és Baranyi Pál László szerepe az unió létrejöttében, *Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Catholica Latina*, 2003, nr. 1. 111–120.

⁶¹ A jezsuita rendet 1588-ban üzték el Erdélyből; újbóli megtelepedése a ellenállásába ütközött. Ezért tevékenységük kezdetén óvatosnak kellett eljárniuk. Jézus Társasága fokozatosan nemcsak régi székházait nyerte vissza, hanem a hercegrímás érsek támogatásával Marosvásárhelyt, Nagyszebenben, Fogarason és más helységekben is támaszpontokat épített ki magának.

⁶² Teodor, Pompiliu (1994): i.m. 84.; R. Várkonyi Ágnes: i.m. 197.

⁶³ I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792, Csíkszereda, Pro Print, 1998, 29.

„azoknak a papoknak és püspököknek rendkívüli a tudatlansága” – írta, beszámolva a magyarországi ortodoxok „állhatatlanságá”-ról.

Az egyesültek kulturális felemelkedése is alapvető célja volt tehát a propagandának. A román ifjak Rómában, a német és magyar kollégiumban, Bécsben a ruténokéban tanultak, de Kolozsvár, Brassó és Nagyszeben is nyújtott számukra tanulási lehetőséget. Ezek az események a románok intellektualizálódásának folyamatát is eredményezték. Az egyházi unió megkezdésekor első lépés az volt, hogy a vezéreivé kiszemelt tanítókat úgy akarták felkészíteni, hogy ne csak a kegyességben (in pietate), hanem a művelődésben⁶⁴ (in litteris) is vezéralakok lehessenek.

A sajtóban is jelentkezett az egyesülésre buzdító propaganda. Az új lelkek megnyerésére irányuló irodalmi kísérletek sorát Szent-Iványi Márton jezsuita Trnovóban nyomtatott „De ortu, progressu et diminutione Schismatis Græci” című műve nyitja meg. Azt bizonyítja ebben, hogy a két felekezet közti különbség olyan jelentéktelen, hogy egyesülésük egészen természetes.

Már az egyesülés elején, Kollonich bíboros támogatásával, román nyelvű vallásos műveket írtak és terjesztettek. Ismerős például Canisius katekizmusának román fordítása, ami a legjelentősebb 17. századi román nyelven terjesztett hitvallás. A fordító Gheorghe Buitul, és a második kiadása 1703-ban a kolozsvári Kollégium nyomdájában⁶⁵ látott napvilágot.

1.1.1.2. A Teofil idejében történt egyesülés

A Teofil idejében történt első egyesítési kísérletet sok ellentmondással kezelik a történétírók. Teofil metropolita abban az évben foglalta el a főpapi széket – 1692-ben –, amelyben az augusztus 23-án kiadott császári rendelettel fontos lépés történt a katolicizmus terjesztése érdekében.

Bukarestben szentelték érsekké, s ez alkalommal kifejezte az ortodoxiához való hűségét. Ez a szándéknyilatkozat azonban nem mentesítette a katolikus prozelitizmus nyomásától. Ez volt az oka annak, hogy hivatalában történt megerősítésekor, 1692. december 18-án, fel kellett újítani azt a tizenkilenc feltételt, amelyet már 1643-ban illetve 1669-ben

⁶⁴ Teodor, Pompiliu (1994): i.m. 85.

⁶⁵ Iorga, Nicolae: *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, Bukarest, 1989. 224.; Uő.: *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, II., Bukarest, 1928, 23.

szabtak meg a román egyháznak, a metropolitát a református térítés elfogadására kötelezve. Az I. Rákóczi Györgytől 1643-ból származó tizenöt feltételhez 1669-ben Apaffy Mihály még négyet toldott. (Például a 7. pontban azt követelte, hogy az ortodox egyház szertartásait tisztítsák meg a profán szokásoktól, a babonákat vessék ki, az istentiszteletet a nép nyelvén tartsák, ne pedig óslávul.) Rendkívül radikális előírások ezek, és kiérződik belőlük a szuperintendensnek az ortodox klérus fölötti⁶⁶ illetékessége. Az egyesülés küszöbén a református szuperintendens megnevezése a következő volt: „Erdély magyar és román református püspöke.”⁶⁷

A katolikus történetírás szerint⁶⁸ a reformátusok ellenkezése dacára 1697-ben összehívják az egyesítő zsinatot. A fennmaradt dokumentumok tartalma és korabeli fogadtatása azt sejteti, hogy 1697 tavaszán az egyesülési tárgyalások egyik szakasza zajlott, egyfelől a püspök és egy papi csoport, másfelől a Baranyi Pál László vezette jezsuita misszionáriusok között.

Az ortodox kritika és különösen Silviu Dragomir szerint, – aki a zsinati iratok ellen számtalan érvet hoz fel – a februárban összehívott zsinatnak márciusban és júniusban aláírt dokumentumai, amelyekben a metropolita és két pap jelzi egyesülési szándékát, hitelességük szempontjából⁶⁹ megkérdőjelezhetőek.

Visszatérve a zsinatra, amíg az első ülésen megmagyarázták az egyesülés szükségességét, addig a másodiknak a célja kifejezetten az egyesülés és feltételeinek meghatározása volt, nagyvonalakban megjelölve az egyesült egyház vezetőségének igényeit is.

Az 1439-es firenzei zsinat szellemében a román egyházi vezetés az egyesülésben két egyenrangú egyház partneri viszonyát látta; a zsinat négy pontja szerinti megegyezés mellett, a liturgikus és kanonikus-egyház-fegyelmi azonosság megőrzésével, a rítus, a fegyelem, a templombelső, a naptár és az ünnepek változatlanságával. Így a román ortodoxok egyesülése beleilleszkedett abba a tervbe, amely Közép-Kelet-Európában a

⁶⁶ Teodor, Pompiliu (1994): i.m. 21.

⁶⁷ Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között, Kolozsvár, 1940. 246–251.

⁶⁸ Teodor, Pompiliu (1994): i.m. 21.

⁶⁹ Dragomir, Silviu: Romanii din Transilvania si Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la inceputurile unirii cu catolicismul Roman (1697–1701), Kolozsvár, 1990, 12–18.

Habsburgok kezdeményezésére a 17. századtól gyakorlattá vált. Továbbá ugyanazokat a követelményeket és feltételeket támasztották a fentiekben említett egyesülések során Bresztben és Ungváron.

A firenzei koncílium a következő négy pontot tartalmazta:

1. Higgyék és vallják, hogy a római pápa az egész keresztyén egyház feje.
2. Higgyék és vallják, hogy a Szentlélek az Atyától és a Fiútól származik.
3. Higgyék, hogy a menny és a pokol között ott van a purgatóriumnak nevezett hely (tisztítótűz) is, ahol a kisebb bűnöket elkövetett lelkek megtisztulnak.
4. Higgyék, hogy az úrvacsora kovásztalan kenyérrel is kiszolgáltatható.

A missziós stratégia tekintetbe vette, hogy a keleti egyházak részleges egyesülést kívántak dogmatikai és egyházkormányzati vonatkozásokban.

A második ülés végén elhangzott nyilatkozatoknak nagy a jelentőségük, mert túlmutatnak a vallási szférán. Papokat és világiakat egyaránt érintő politikai, társadalmi és művelődési természetű kéréseket fogalmaztak meg, amelyek értelmében a román egyházi vezetés az egész román társadalom érdekeit szolgálta. Az egyesülést, a megtúrt helyzet megszüntetését és a közös haza fiaivá nyilvánítást a románság emancipációja eszközének látták. Ugyanolyan mértékben törekedtek az egyesült papság életkörülményeinek a latin rítusú papokéval egyenlővé tételére, az azonos jogok és mentességek elnyerése révén. A 4. pont azt kérte, hogy a többi nemzethez és valláshoz tartozó világiak minden jogát élvezhessék, beleértve a katolikus intézetekben való tanulását is.

Ezekben a pontokban a követelések „maximális” programja rajzolódott ki, minden románra kiterjesztve az egyházi, illetve nemzeti-politikai kívánságokat. Erről a programról a későbbiekben részben lemondtak, hogy ne váltsák ki mindjárt az elején a rendek haragját. Még ha szokatlan fordulatot jelentett is ez az esemény, hosszas töprengés előzte meg.⁷⁰ A legfőbb követelések: a világiak beleszólása a papok kinevezésébe és ellenőrzésébe, illetve a templom és lelkészlakás céljára földterület kijelölése elsősorban a többségükben protestáns földbirtokosokat érintették.

⁷⁰ Teodor, Pompiliu (1994): i.m. 22.

Bár a Bécsi Udvar a maga számára előnyös felekezeti egyensúlyt kívánt megteremteni, az 1692-es Diploma szövegét messze meghaladták azok a kívánságok, amelyek a laikusoknak szóló császári ígéretek skáláját kiterjesztették.

A harmadik és egyben utolsó tárgyaláson elhatározták, hogy „az egyesülési gyűlés iratait” a császári udvarhoz és Kollonich bíborshoz, Magyarország hercegprímásához felterjesztik. A román egyház februárban összeült, de a képviselői, a református szuperintendenstől való félelmükben, vonakodtak aláírni a jegyzőkönyvet.

Az egész román klérus nevében Teofil metropolita által 1697. március 21-én aláírt egyesülési zárónyilatkozat első jele volta beleegyezésnek. A rendeletértékű nyilatkozat tudomására hozta a császári udvarnak, hogy a román egyház püspöke és teljes papsága „egyhangúlag” elhatározta a római katolikus egyházba való visszatérést.

A nyilatkozatban, a négy firenzei pont felsorolása után, a román követelések három pontba tömörített megfogalmazása áll:

1. A román papság élvezze a bevett vallások papjainak járó jogokat.
2. Minden faluban, ahol van pap, épüljön lelkészlakás, hogy ne idegen földön, idegen házban lakják.
3. A papok csak a püspöktől függenek.

A teljes programról való lemondást részben a halogatás magyarázza. Az adott politikai és törvénykezési helyzetben az egyesülés még csupán kalandnak tűnt. A kételkedés lassan átadta helyét a meggyőződésnek, és a jezsuita Baranyi meggyőző erejének tulajdoníthatóan, júniusban a „rendeletet” tizenegy olyan esperes és egy pap írta alá, akik a februári zsinatról⁷¹ hiányoztak, ilyenképpen szélesítve fokozatosan az egyházi előjárók sorait. Az egyesülést aláírásukkal hitelesítő esperesek közül heten a következő években meg is szervezték az akciók módját.

Így a tizenegy esperesből kettő a szász városokból való: Vizaknáról és Szászvárosból. Rajtuk kívül részt vett a gyűlésen a nagycégi, bisztrai, nagysinkai, posagai, csomafái, magyarszakályi, újfalusi, nemegyei és szilvási

⁷¹ Dragomir, Silviu: i.m. 18. „A trükk gyanúja bizonyossággá válik, mihelyt bebizonyosodik, hogy Teofil aláírása is hamisítvány”.

esperes; ez utóbbi kivételével mind Kolozs, Szolnok, Doboka vidékéről valók, ahol már működött a részben Munkács, részben Debrecen, Szatmárnémeti és Nagyvárad felől⁷² megindult katolikus propaganda.

A meglevő dokumentumok alapján azonban nem tudunk arra a kérdésre választ adni, hogy a Gyulafehérvárra 1697-ben Teofil és tanácsadója, Baranyi részéről egybehívott gyűlés a szó kanonikus értelmében zsinat volt-e vagy csak néhány jelenlevő ad-hoc megbeszélése. Különösnek tűnik az is, hogy a kor jelentős krónikása, Cserei Mihály nem számol be a feltételezett zsinat megtartásáról. Ugyanolyan kevésbé valószínű, hogy a református papság és a kortársak előtt titokban maradhatott volna egy román zsinat, amelyen a református szuperintendens beleegyezése nélkül tárgyaltak volna a Rómával történő egyesülésről.

Egyetlen elsődleges forrásunkat, amely az 1697. február és június közötti döntő eseményekről tudósít, az egyesülést propagálóktól származó beszámolók és iratok képezik. Ezekből megtervezett és szakszerűen irányított akció⁷³ képe rajzolódik ki.

Ugyancsak a dolgok későbbi alakulását vetíti előre, hogy már 1697-ben megszülettek a rendek és a Főkormánysház első reakciói az Erdély vallási összetételét megváltoztató eseményekre. A reformátusok pert indítottak az általuk erkölcsileg kifogásolt püspök (mitropolita) ellen. A havasalföldi uralkodó is követelte Teofilnak az érseki székből való eltávolítását.⁷⁴ Teofilnak az 1697 júliusában hirtelen bekövetkezett halála felkeltette annak gyanúját is, hogy megmérgezték.

Végezetül, bármennyire megbízhatatlanok és ellentmondásosak a dokumentumok az egyházi egyesülés korai szakaszára vonatkozóan, az 1697-es eseményekről el kell mondanunk, hogy Teofil és követőit az egyesülés „úttörői”-nek kell tekintenünk. Bár a főpap és partizánjainak alakja alig-alig körvonalazódik a korai forrásokban, mégis olyan fejlődési folyamatok elindítása köszönhető nekik, amelyek alapjaiban változtatták meg⁷⁵ a román nép életkörülményeit.

⁷² Miron, Greta Monica: Unirea religioasă. România dintre evoluția substituțională, religioasă și culturală 1697–1780, Kolozsvár, 1998. 29.

⁷³ Bernath, Mathias: i.m. 101.

⁷⁴ Iorga, Niocolae (1989) i.m. 227.

⁷⁵ Bernath, Mathias: i.m. 107.

1.1.1.3. Az Atanasie püspöksége idején végbement egyesülés

Az egyesülés második szakaszának Atanasie püspöksége tekinthető, habár Teofil halála után úgy tűnt, hogy az egyesülés műve megbukott. Míg a bécsi körök a jezsuita misszionáriusok erőfeszítései dacára semmi jelét sem mutatták annak, hogy elfogadják az országban élő románok egyesülési szándéknyilatkozatát, a rendek képviselői⁷⁶ érdekeiknek megfelelően cselekedtek. A metropolitai székre, Bethlen Miklós, Naláczi István és Keresztesi Sámuel tanácsára, a reformátusok jelölték a Hunyad megyei kisnemesi családból származó ifjút, szerzetesi nevén Atanasie-t, aki a gyulafehérvári református iskola végzettjeként alkalmasnak tűnt arra a szerepre, amelyet neki szántak.

Az új hierarcha kinevezése a status-quo fenntartásának jegyében, a református befolyás érvényesítésével történt: az erdélyi református mágnások metropolita-jelöltjét a havasalföldi metropolita Bukarestbe hívta felkészítőre azzal a céllal, hogy a román ortodox egyházra gyakorolt református hatásokat ellensúlyozza. Atanasie 1697 szeptemberében Bukarestbe tartott, hogy Ungro-Vlahia érseke felszentelje. Ám csupán négy hónappal később került erre sor, január 22-én, mikor is Teodosie mitropolita, a konstantinápolyi Dositheus pátriárka jelenlétében végezte el az aktust. Amíg 1692-ben, Teofilnek szolgálatba lépésekor ünnepélyes hithűségi fogadalmat kellett tennie addig Atanasiénak hét koncíliumra, a kánonokra és a szent atyák tanítására való esküvétele nem volt elegendő. Valamint az ő esetében azokra a huszonkét pontból⁷⁷ álló „instrukciók”-ra való eskütétel is szerepel, amelyeket Dositheus pátriárka kifejezetten az ő számára állított össze.

Ebből a huszonkét pontból csak a kovászos kenyérre vonatkozó utal a katolicizmusra, a Biblia mellett az egyházalkotmányok, zsinati végzések, egyházatyák írásainak elismerésére és tiszteletben tartására, a hét sákramentum elfogadására, a létező dokumentumok tiszteletére, a megszokott temetési szertartás további fenntartására, a szentek tiszteletének gyakorlására vonatkozó buzdítás azzal a tizenkilenc ponttal száll szembe, amelyet a 17. században a reformátusok támasztottak követelményként a szolgálatba lépő ortodox püspökökkel szemben.

⁷⁶ Uo. 108.

⁷⁷ Uo. 110.

Érdemes figyelni erre a dokumentumra, amely rögzíti a román ortodoxia és a patriarchátus álláspontját a két fenyegető veszéllyel: a kálvinizmussal és a katolicizmussal szemben. A kálvinista eretnekségre utalva Atanasie esküt tett, hogy a Szentírás mellett hitforrásként a kánonokat, a zsinati végzéseket és a szent atyák írásait is tiszteletben fogja tartani. A más hiten levő erdélyi hatóságoknak a gondjára bízott nyájjal együtt csupán az 1. pontban feltüntetett „politikai dolgokban” kell, hogy engedelmeskedjék. A szuperintendens főhatósága helyett – ellentétben a református részről megkövetelt fogadalomtétellel – a püspök és a zsinat a metropolitának, illetve a konstantinápolyi pátriárkának lesz alávetve.

Érdekes az 5. pontnak a román püspökre vonatkozó megszorítása a román nyelv használatának tekintetében. Míg a reformátusok és jezsuita ellenfelek a román istentiszteleti nyelvért küzdöttek, a pátriárka arra kötelezte a püspököket, hogy a szertartást csak ószláv vagy görög nyelven végezze. A nép nyelvét a 2. pontban szabályozott módon csak a prédikációban és az evangélium-olvasásban szabad használnia. Továbbá a református káté helyét a Pravoszláv Hitvallást veszi át.

Az utasítás elsősorban a református térítés és annak liturgikus újításai ellen irányul, és csak másodsorban a „babonáságokról és kétes dolgokról” beszélő pápai egyház uralmi szándéka ellen. Így tehát a fiatal püspököket azzal a megbízatással küldték egyházmegyéjébe, hogy „a keleti egyház dogmáit, szent sákramentumait és szokásait” változatlanul tiszteletben tartsa.

Az egyházi egyesülés partizánjai természetesen nem maradtak tétlenül, míg Atanasie Bukarestben tartózkodott. Baranyi atya mindent megpróbált elkövetni Bécsben, hogy elhallgattassa a rendeknek Teofil halála után felerősödött szavát. A politikai körülmények is kedveztek Baranyinak. A császáriak katonai sikerei, nevezetesen Savoyai Jenő herceg 1697. október 11-i zentai győzelme újból mérsékelte az ellenzéki erdélyi rendek szavának politikai súlyát⁷⁸ a Bécsi Udvarnál.

Baranyi, az egyesülés pozícióinak megerősítését célozva, az erdélyi katolikus státus elé 1697 szeptemberében olyan emlékiratot terjesztett, amelyben az udvart „az erdélyi görögök és románok egyesülésére”

⁷⁸ Makkai László (1993): i.m. 883.

vonatkozó diploma kibocsátására kéri fel, s amely a más vallásúakkal azonos jogokat biztosítana az ortodox rítusú papoknak és szerzeteseknek. Ez az udvarhoz 1698 februárjában továbbított memorandum képezte az alapját azoknak a későbbi tárgyalásoknak, amelyek gróf Kinsky Ferenc, Ulrich főkancellár és az erdélyiek képviselői közt megindultak. Ez utóbbiak véleménye megoszlott, ugyanis Bánffy György kormányzó református volt, Bethlen Miklós kancellár úgyszintén, míg Apor István kincstartó katolikus. Baranyi atyát kihallgatáson fogadta Kollonich, aki időközben megnyerte a vallási kérdésekben korábban mérsékelt Kinsky főkancellárt az egyesülés ügyének.

Így tehát 1698. január 22-én, Bukarestben történt felszentelése után, az országba visszatérő Atanasie bonyolult politikai helyzettel találta magát szemben. Ugyanis a fiatal püspök rögtön észrevette, hogy féléves távolléte alatt érezhetően meggyengült a reformátusok helyzete. Ezt a konjunktúrát kihasználva, Atanasie nem jelentkezett a Főkormányshéknél beiktatása érdekében, a református szuperintendenst pedig elkerülte. Baranyi közvetítésével viszont levelet küldött Kollonichnak, császári megerősítést kérve⁷⁹ püspöki tisztségére. A reformátusok jelöltjeként ortodox felszentelésben részesült püspök a katolikus uralkodó elismerését kérte: nyilvánvalóan az első arra utaló gesztusként kell értelmeznünk, hogy kész volt az egyesülésre.

Akik a Teofil, Baranyi és Atanasie által kifejezett egyesülési szándékra az udvarkedvező választát várták azok csalódtak. A Kinsky-vezette bécsi politika, a protestáns többségű erdélyi rendektől tartva, még nem merte Róma hitének alárendelni a román egyházat. Az 1698-as év azonban elhozta a bécsi udvar első pontosításait a románok egyesítése ügyében, mialatt a katolikus propaganda az egyházi vezetők szintjéről a hívek felé is továbbterjedt.

A döntéshozatalba beleszólók körének szélesedésével egyszerre⁸⁰ felgyorsultak az események. Az erdélyi képviselőkkel folytatott hosszas tárgyalások után Kinsky hozzáállása győzött Kollonich keményebb álláspontja fölött. Április 4-én olyan kompromisszumban egyeztek meg, amelyet az 1698. április 14-én kiadott császári Rezolúció törvényesített. Ez

⁷⁹ Bernath, Mathias: i.m. 112.

⁸⁰ Miron, Greta Monica: i.m. 30.

az erdélyi Főkormányshéknékné címzett 1698. április 14-i császári dekrétum, amely az 1692-es Diploma ígéreteiné újította fel, a román papságnak, a római egyházzal való egyesülés fejében kínálta fel a fejedelemség létéből⁸¹ fakadó sajátosságok szerinti előjogokat.

A dekrétum azonban tekintettel volt a református ellenzékre is, ezért előírta, hogy azoknak is járnak a jogok, akik más felekezettel egyesülnek. Nyilvánvaló, hogy ebben a birodalmi taktikában, az 1691-es Diploma Leopoldinumban vállalt kötelezettségek teljesítése érvényesül. A dekrétum lemond a firenzei koncíliaum egyesülési feltételeinek teljesítéséről, csak a pápa elismerését őrzí meg.⁸²

A rezolúciót a Főkormányshéknékné csak május 28-án küldték el újból, majdnem egyszerre, a birodalom Kollonich bíboros fogalmazásában megszövegezett második álláspontjának terjesztésével. 1698. június 2-án a kardinális olyan enciklikát tett közzé, amely fontos helyet foglal el az egyházi unió történetében, mert pontosabban világít rá a Habsburg-egyházpolitikára.

Az okirat az egyesülés elvét a négy firenzei pont alapján határozza meg; ezek tiszteletben tartása biztosítja a katolikus papság előjogait és mentességeit. Első alkalom ez, amikor az egyházügyi birodalmi tanácsos nyíltan támogatja a román egyesülést, jutalmul a papság anyagi helyzetének javítását és az áttérők védelmét helyezve kilátásba. A történetírás ezt az 1698. április 14-i rezolúciót Kollonich nevéhez fűződő „személyes” korrektúrájának tartja.

A prelátus radikalizmusa nem tekinthető az udvar politikájától való elfordulásnak, hanem éppen ellenkezőleg: azt tükrözi. Lévén, hogy Kollonich bizalmas császári tanácsadó volt, olyan álláspontot fejtett ki, amellyel egyetértett ugyan az udvar, de nem tartotta alkalmasnak arra, hogy a császári diploma szövegébe belekerüljön. Míg a hivatalos fórumok kénytelenek óvatosak maradni, a bíboros a római katolikus egyház képviselőjeként, a Római Kúria véleményének lehet szószólója.

⁸¹ Dragomir, Silviu: i.m. 28. A szerző ezt a császári rezolúciót a következőképpen határozza meg: „Igazán csábításokkal teli csalétek”.

⁸² Teodor, Pompiliu (1994): i.m. 24.

Ő állítja újból az érdeklődés középpontjába a firenzei koncíliumnak a Teofil idejében tartott zsinaton is szereplő feltételeit, de a társadalmi és politikai ígéreteknél biztosít tágabb teret, a katolikus státus színvonalára emelve az egyesült papságot. A bíboros császári dekrétumot küld a római egyházzal egyesülni óhajtó⁸³ román papok helyzetének biztosítására. Ebben a helyzetben a rendek és a Főkormánysház álláspontja magától értetődő: nem lehet más, csakis ellenzéki.⁸⁴

Azt azonban egyik dokumentumból sem lehet kikövetkeztetni, hogy milyen intézkedések történtek az egyesülés érdekében az előző évben. Eddig a pillanatig az udvar nem tett semmilyen lépést Atanasie megválasztásának elismerésére és jogi státusának meghatározására.

A gyulafehérvári jezsuita főnök ilyen körülmények között készítette elő a román hangulatot, és így folytatta a szükséges eljárásokat a hatóságok felé. Baranyi tanácsára Atanasie olyan lépésre határozta el magát, amely Bécsset állásfoglalásra és az országban végbemenő egyesülés elismerésére kötelezte. 1698. október 7-ére összehívta Gyulafehérvárra az erdélyi ortodox egyház zsinatát, hogy a Rómával történő egyesülést nyilvánosan határozzák el. Ismerve az addigi ellenségességet, egyértelmű, hogy a metropolitának szüksége volt a zsinatra. Baranyi számára is Ugyanolyan szükséges volt a zsinat. Párhuzamosan, október 20-án, szintén Gyulafehérváron kezdődtek az országgyűlés⁸⁵ munkálatai.

Az események ilyen irányú fordulása azt mutatja, hogy a román kérdés 1698 őszétől a rendek és a Főkormánysház erdélyi politikájának⁸⁶ fontos részévé válik. De akárcsak a Teofil egyházkormányzása alatti egyesülés aktusáról, az 1698-as zsinat előzményeiről és munkálatairól sincs elég dokumentum, ezért mindmáig számos vitának ad okot az egyesültek történései és az ortodox táborhoz tartozó szakemberek⁸⁷ között. Különösen vitatott az egyesülés iratainak hitelessége, mivel ezeknek a hibái és ellentmondásai egész sor spekulációra adtak már okot.

⁸³ Uo.

⁸⁴ I. Tóth Zoltán: i.m. 33.

⁸⁵ Bernath, Mathias: i.m. 112.

⁸⁶ Teodor, Pompiliu (1994): i.m. 25.

⁸⁷ Dragomir, Silviu: i.m. 28–32.

1698. július 7-én a zsinat tagjai állítólag meghívót kaptak október 7-ére. Ez az egyesültek véleménye, amit viszont az ortodoxok kétségbe vonnak. Egyesek tudni vélik, hogy volt „egy zsinat” július 7-én, mások azonban úgy tudják, hogy csupán egyesülési „szándék-listák” forogtak azon a nyáron. De mivel sem a zsinat jegyzőkönyve nem maradt ránk, sem az 1698-as egyházi gyűlésről szóló kortárs tudósítások, arra a nyilatkozatra kell hagyatkoznunk, amelyet románul fogalmaztak és latinul írtak meg.

Sokáig csak a latin változat másolata volt ismert. Később, 1879-ben fedezte fel Nicolae Densusianu görög katolikus történész a budapesti Nemzeti Múzeum könyvtárában, a jezsuita Hevenessi Gábor gyűjteményében a latin változat hiteles szövege mellett a román változat aláírt eredetijét is, amely néhány helyen eltér a latinétól. Ez a tény az 1698-as eljárás törvényességét teszi kérdésessé az események pártatlan elemzői számára is.⁸⁸

A püspökök és a harmincnyolc esperes mellett – a széleskörű katolikus propaganda sikerét igazolva – az archidiakónusok is⁸⁹ az egyesülés mellett nyilatkoztak.

⁸⁸ A románul és latinul készült dokumentum formai hibája az első és ötödik lapon betoldott szövegekben áll, az első az aláíró esperesektől, a második magától Atanasietől származik. Nyilvánvaló, hogy ezek utólagos visszatérések a szöveghez, akárcsak az első lap hátára iktatott latin szöveg az esperesek aláírása előtt. A tény már eleve felkeltette az aláírások hitelességében való kételkedést. Az ortodox történészek arra is figyeltek, hogy a román és latin változat közt lényeges eltérés van, az utóbbi a jezsuitáknak az esperesektől el nem fogadott szövegeket tartalmazó betoldásaival teletűzdelt fordítás. Erre a véleményre válaszolt Al. Grama és Augustin Bunea a *Cestiuni din dreptul și istoria Bisericii românești unite* 8–22. lapján. Szerintük az irat egységes, a két szöveg nem elvben vagy tartalomban, hanem csak kifejezési formákban tér el egymástól. A történészek a formai kifogások mellett jogi természetűeket is felvetettek: Atanasie aláírását hiányolják. Az esperesek aláírása tekintetében grafológiai bizonyítékok és észrevételek is felsorakoztak. A vitát I. Crișanu nyitotta meg *Adaus la istoria uniației* című munkája 14–16. lapjain. A 38 aláírásból csak 7-et minősített hitelesnek, így igazolva azt a megállapítást, hogy az egyesülés mellett az espereseknek csak egy jelentéktelen kisebbsége voksolt. Ștefan Lupșa és Silviu Dragomir folytatta a vitát. Az 1697. júniusi, 1698. októberi és 1701. januári iratok aláírásainak összehasonlító elemzésével Crișanu állításával szemben azt bizonyították, hogy valamennyi aláírás hiteles, de nem az egyesülési nyilatkozathoz kapcsolódnak. Ld. Dragomir, Silviu: *Români din Transilvania*, passim.

⁸⁹ Augustin Bunea a *Cestiuni*-ban ezt írja: „az egyházi öntudat 1698-tól kezdve egész egyházi életünkben világosan példázza, hogy egyesülésünk mindvégig a katolikus egyházzal való dogmatikus egyesülés volt, amelyben mi a katolikus hitet kívántuk gyakorolni”. Vö. Bunea, Augustin: *Chestiuni din dreptul și istoria Bisericii Românești unite*, studiu apologeticu, Blașiu, 1893.

A román változat tartalma vitathatatlanul a papság elvárásait fejezi ki, anyagi helyzete javulásába vetett reményét, a kiegészítések pedig, az egyesülés feltételeit rögzítik: a rítus, a szokások, a naptár, az esperesi jogkör fenntartása; ezeknek tiszteletben tartása mellett a hitvallás kérdésének teljes elsikkadása jól jelzi a papság őrlődését a változások és a hagyományörzés között. Az irat záradékában az aláírások alatt a püspök pontosításokat foglalt írásba, visszautasítva minden liturgiális módosítást. A dokumentum az espereseknek a román egyház főpapja melletti állásfoglalásával zárul, hogy megelőzze a rendeknek esetleges intézkedéseit Atanasie elmozdítását illetően. Az egyesülés tehát az espereseknek a püspököt körülvevő szolidaritása jegyében ment végbe: bizalmat szavaztak neki, és ragaszkodtak hozzá. Akárcsak egy évvel korábban, most is amellett döntöttek, hogy az egyesülés a firenzei koncíliumon meghatározott tételek szerint, a pápai fennhatóság és a három dogmatikai pont⁹⁰ elfogadásával történjen.

Következő lépésként, az egyesülésnek az erdélyi hatóságok részéről történő politikai elismerése érdekében teendő intézkedéseket készítették elő, megindítva az új egyház törvényesítésének⁹¹ folyamatát.

Az október 20-án Gyulafehérvárt összeült országgyűlésen – amelynek munkálatai december 21-éig tartottak – a rendek kifejezték Bécs román-politikájával szembeni elégedetlenségüket. Az országgyűlés figyelmen kívül hagyta a papság határozatát, az alvinci döntést véve alapul. 1698. november 23-án Bánffy György kormányzó vezetésével a főkormánysház tiltakozott az egyházegyesítés ellen. Amit fontos megjegyezni ebben a tekintetben, az, hogy mostantól nincs különbség a protestánsok és a katolikusok álláspontja között. Ez azért válik jelentőssé, mert az egyesültek ezután nem számíthatnak a „katolikus státus” támogatására. A föld-birtokosok számára legérzékenyebb kérdésben az országgyűlés, a fejedelmi rendelkezésekkel ellentétben, azt igyekszik keresztülvinni, hogy a román papok, akárcsak eddig, úgy ezután is teljesítsék földesuraikkal szembeni robotkötelezettségeiket.

Az ülésszak végén aztán elhatározták, hogy a református vallású Vass Gábor személyében meghatalmazott szóvivőt küldjenek Bécsbe, a rendek kifogásainak meghallgattatása végett.⁹²

⁹⁰ Miron, Greta Monica: i.m. 33.

⁹¹ Trócsányi Zsolt: i.m. 282.; Teodor, Pompiliu (1994): i.m. 25.

⁹² Bernath, Mathias: i.m. 125.

Az egyesült román papságnak azonban arra volt szüksége, hogy a Bécsi Udvar megerősítse az egyesülésre vonatkozó határozatát és arra jogi biztosítékot nyújtson, ezért kívánt magának az 1692-es, a magyarországi egyesültekéhez hasonló diplomát. A diploma elérésében kedvező volt az, hogy az új egyesült püspök, Atanasie, hajlandónak mutatkozott a birodalom fővárosába utazni az „új egyház” elismertetése végett, amint ezt neki a jezsuita Barrow is tanácsolta.⁹³

A császári udvar határozottabb politikáját a karlócai béke megkötésének körülményei határozzák meg; Erdély a nemzetközi jog szempontjából ekkor kerül Habsburg fennhatóság alá. Ez a körülmény kedvező jogi feltételeket teremtett a katolicizmus terjesztésének folytatásához. Így a békeszerződés megkötésének napján, 1699. február 26-án az udvar kibocsátotta azt a diplomát is, amelyet az egyesülés első oklevelének lehet tekinteni.

Ez az irat minden addigi tárgyalás, nyilatkozat és rendelkezés szintézisének tekinthető; Kollonich bíborostól ihletve, s az általa 1698. június 2-án felvetett egyesülési elképzelését tükrözi.⁹⁴

Azzal, hogy a diploma figyelmen kívül hagyta az 1697-es és 1698-as nyilatkozatokat, valamint azzal, hogy nem csak a románoknak, hanem a magyar királyság, Horvátország és Erdély görögjeinek és ruténjainak is szólt, Atanasie Anghelt várakozásaiban csalódás érte. Mivel nem kizárólag a románoknak szóló oklevél volt, ez az érseknek az egyesült egyházfővel szembeni bizalmatlanságát is jelezte.

Bécsnek arra vonatkozó kísérletei, hogy a rendek azonnal elfogadják a diplomát, csődöt mondtak. Az erdélyi Főkormányzók pedig, amely 1699. február 28-án kapta kézhez az iratot, nem volt hajlandó annak elfogadására.

1699. március 29-én a katolikus státus egy fensőbbes hangon fogalmazott utasítást küldött Atanasie püspöknek. Az utasítások a következőkből álltak: a császár által meghirdetett elvekkel ellentétben az egyesült lelkészek egyenként egyezzenek meg földesuraikkal, a nemesekkel, a nekik járó szolgáltatások tekintetében; a tized fizetésére továbbra is kötelesek lesznek az uradalmi földet művelő papok, fálvanként legfeljebb kettőre kell korlátozni a papok számát, tilos lesz a papoknak

⁹³ Lupaş Ioan: Documente istorice transilvănene I., Kolozsvár, 1940, 471–474, 201. dok.

⁹⁴ Freyberger, Andreas: i.m. 63.

adómentesség szerzése érdekében rokonokat, közelálló személyeket elszállásolniuk. E „végrehajtási utasítások” elkészítésével és egyes vizsgálatok tartásával a rendek azt akarták igazolni, hogy a románok nem óhajtják az egyesülést. Ezek a támadások késztették a román papságot álláspontjának további tisztázására.

Figyelmen kívül hagyva a Főkormányzók és a rendek ellenállását, Kollonich megelőzve az „ország” ellenzékét, a császári rendeletet ünnepélyesen kihirdette az egyesült egyház 1699. május 24-ére ad-hoc összehívott nemzeti zsinatán. Valószínűleg erről a zsinatról – amelyen a befolyásos katolikus személyiség, Apor István kincstárnok is részt vett – tudósította 1699. június 28-án⁹⁵ Rómát a bíboros hercegprímás.

Az eseményről másolatban őrzött beszámoló, amelyből a résztvevők száma sem derül ki,⁹⁶ arra enged következtetni, hogy ez a zsinat is csak reprezentatív jellegű lehetett.

A rendek hevesen reagáltak rá. A diplomára való hivatkozás nélkül a Főkormányzók 1699. július 14-én egy május 7-i császári rendelethez folyamodott, amely előírta az erdélyi alattvalók emigrálásának engedélyezését, így tiltakozva a román politika és általában a katolicizálás indoklása, valamint az országban létező zavargások elsőrendű oka ellen.

Ez az ellenségesség készteti a Habsburg birodalmat a rendekkel szembeni hanghordozásának mérséklésére.

Az ellenállás következtében 1699. augusztus 26-án két rendelet született a románok egyesülésére vonatkozóan. A Főkormányzóknek címzett rendelet csak az 1698. április 14-i rendelkezést említi, arra buzdítva azonban a Főkormányzókot, hogy foglaljon állást a románok katolikus hitre térésével szembenálló vagy a már áttérteket megfélemlítő földesurakkal szemben. A másik, Rabutin tábornoknak szóló rendelet azt az utasítást tartalmazza, hogy védelmezze az egyesülteket, és üldözze azokat, akik a császári dekrétumnak ellenszegülnek.

Az erdélyi rendek egyesült ellenállása úgy látszik, visszavonulásra kényszerítette Bécsset: sem a február 16-i diplomát, sem a románok 1698. október 7-i határozatát nem említi a két rendelet.⁹⁷

⁹⁵ Teodor, Pompiliu: (1994): i.m. 26.

⁹⁶ Bernath, Mathias: i.m. 130.

Ha a rendek az 1699. augusztus 26-i császári rendeletet megengedő rendelkezésként értelmezték, akkor hamarosan meg kellett győződniük ennek ellenkezőjéről. 1699. szeptember 5-én a Bécsi Udvar kiadja az úgynevezett „Puncta Leopoldina” okiratot. A „pontok” meghatározzák a római katolikusoknak a közelet egyes területeire⁹⁸ vonatkozó igényeit; elsősorban azt, hogy a fontosabb polgári tisztségeket a többi bevett valláshoz tartozókkal azonos arányban foglalhassák el.

A rendek reakciója az 1699. szeptember 26-i korlátozó utasításban jelentkezett. Ezt az Atanasie Anghel által összehívott zsinatnak küldték, a katolikus státus öt pontjából kiindulva, hogy tulajdonképpen az egyesülés megállítást érjék el. Atanasie ugyanis az országgyűléssel egy időben hívta össze Gyulafehérvárra az általános zsinatot, amely az egyesülés-ellenes lépésekre számítva, megelőző, tiltakozó álláspontra rendezkedett be, jezsuita kézre valló módon.

Az országgyűlés 1699. szeptember 26-i „utasítása” Lipót egyesítési diplomáját kívánta ellensúlyozni, új politikai-vallási szabályozást hozva létre a románság számára. Hiányzott az utasításból bármiféle utalás az 1699. február 16-i diplomára. A dokumentum hét pontja kifogásokat tartalmaz az egyesült papságnak a bevett vallásokkal egyenlő státusba való integrálása ellen. Így például a következő ötletekkel találkozunk benne: a nagyobb helységekben kettőre csökkentsek a román papok számát, a kisebbekben egyre; a létszámfeletti papokat családi helyzetüktől függetlenül küldjék kolostorba. Az egyesült püspök hatáskörét korlátozzák; minden papnak és világinak – a földesúr beleegyezésének függvényében – joga van megmaradni görögkeleti hitében vagy csatlakozni a négy bevett vallás valamelyikéhez. Elhatározták azt is, hogy közvélemény-kutatást is fognak végezni, hogy megtudják a hívek véleményét. Az utasítások jellege határozottan utal a rendek képviselőinek társadalmi-politikai érdekeire.

⁹⁷ R. Várkonyi Ágnes: i.m. 202. A szerző szól a résztvevők számáról: „több mint 1500” pap, de nem nevezi meg forrását. Ezeket az adatokat ugyancsak a forrás megnevezése nélkül találhatjuk meg az Erdély Története I–III. című munkában is.

⁹⁸ Bernath, Mathias: i.m. 133.

A Főkormánysház és az országgyűlés elküldte Kollonichnak a dokumentumot, két hasonló tartalmú levélben is kérve, hogy szerezze meg rá az uralkodó jóváhagyását.

Amikor az országgyűlési küldöttek⁹⁹ átadták a román általános zsinatnak az utasításokat, Atanasie a Diétának címzett tiltakozó nyilatkozatban intézett ellentámadást az országgyűlés határozatának¹⁰⁰ pontos ismerete nélkül. Az egyesült egyház részéről megnyilvánuló, 1699. szeptember 30-án megfogalmazott második tiltakozás hangja élesebb volt, Atanasie püspök ebben arra merészkedett, hogy szembeszegüljön az erdélyi hatóságokkal, kijelentve, hogy tiltakozik a kilátásba helyezett kihallgatások ellen, és megtagadja az ország hatóságai¹⁰¹ iránti engedelmességet.

Atanasie minden ellenszegülése ellenére a Főkormánysháztól kiötlött kihallgatások megtörténtek, megszólaltatva az erdélyi falvak addig hallgató világát, fényt derítve lakóik gondolatvilágára és magatartására. Csak találgathatjuk a püspök ellenállásának okait. Félt volna az esetleges eredményektől, vagy a kihallgatásokat „a világi hatalomnak egyházi kérdésekbe való illetéktelen beavatkozásá”-nak tekintette?¹⁰² Mindenesetre az eljárás szerint, külön hallgatták ki a papokat és a híveket, hogy a befolyásolást elkerüljék.

A vizsgálatok fellebbentik a fátylat egy olyan világról, amely a 17–18. század fordulóján ki kellett hogy lépjen hallgatásából, azért hogy meghatározza vallási érzékenységét, amelyet véleménye szerint nem ő választ, hanem a keresztségben készen kap.

Elsőpró többséget jelentett az a falusi magatartás, amely elutasított minden változást a vallásos lelkületben, kifejezve az öröklött hagyomány továbbörzésének szándékát. A nemzedékről nemzedékre átörökített

⁹⁹ Így intézkedett, hogy a katolikus alattvalók ne kényszerüljenek a protestáns egyház lelkesítői számára fizetni egyházi kötelezettségeiket; az alaptörvényben szereplő tisztségek betöltéséért versenyző jelöltek közül egyik minden esetben katolikus legyen; a városi tanácsokban a katolikusok egyenlő arányban kapjanak részt; minden olyan rendelkezés, amely ennek a szabályozásnak ellentmond, vonassék vissza.

¹⁰⁰ Ld. Bernath, Mathias: i.m. 139, 138. sz. jegyzet.

¹⁰¹ Dragomir, Silviu: i.m. 64.; I. Tóth Zoltán: i.m. 37.

¹⁰² Dragomir, Silviu: i.m. 65.

hagyományhoz való hűségről tanúskodott minden megnyilatkozás. Például s bőződi és a mezőszámszoni hívek nyilatkozatainak határozott hangja egyenesen fenyegetővé válik: azt mondják, ha ortodox hitükben háborgatják őket, készek akár el is hagyni az országot.¹⁰³

A vizsgálatok tehát megerősítették, hogy az egyesülés megváltoztatta a közösségeken belüli szolidaritást, sokszor meghasonlást támasztva papok és hívek között.

A protestáns ellenzék 1700-ban lépett hevesebb akciókba, amikor „ellenegyház” létesítését kísérelték meg, püspökké nevezve ki a kálvinizmus iránti rokonszenvéről ismert Ion Țircát. Ezzel egyidejűleg a reformátusokkal egyenlő jogokat élvező¹⁰⁴ román református gyülekezetek alakításának tervét népszerűsítették.

A kialakult új körülmények a román egyház helyzetét még bonyolultabbá tették: Atanasie püspök a két éve kért császári elismertetést még mindig nem kapta meg, s ebből az is következett, hogy a Bécsi Udvarban a zsinatok egyesülésre vonatkozó határozatait sem vették figyelembe. Ezekkel az eseményekkel egy időben komoly sikereket könyvelhetett el a 17. században már „kálvinista színezetű” Hátszeg vidékén a református propaganda: tíz pap vetette alá magát a református szuperintendens fennhatóságának.¹⁰⁵

A bizonytalan körülmények befolyásával magyarázható, hogy Atanasie elfogadta Constantin Brâncoveanutól¹⁰⁶, Havasalföld vajdájától, az unió esküdt ellenségétől¹⁰⁷ az Argeș-vidéki Merişeni birtokát és a 6000 aranyat, amelyet 1700. július 15-én ajánlott fel neki. Brâncoveanu adománya nagyon is jelzésértékű: „Erdély szent metropolitájának, mivel ez a szent metropolita úgy fuldoklik a habokban, mint egy hajó a tenger hullámai között, körülvéve sok idegen nyelvvel.”¹⁰⁸

De hamar véget ért Atanasie számára ez a közbjáték, mert Havasalföldhöz való közeledését „a megtévedt püspök” elleni vádpontként tárgyalták később Bécsben.

¹⁰³ Uo. 68.; Lupaş, Ioan (1995): i.m. 108–111.

¹⁰⁴ Bernath, Mathias:i.m. 142.

¹⁰⁵ Lupaş, Ioan: (1940) 475–476, 202. dok.

¹⁰⁶ Lupaş, Ştefan (1948): i.m. 62

¹⁰⁷ R. Várkonyi Ágnes:i.m. 202.

¹⁰⁸ Bernath, Mathias: i.m. 145.

A reformátusoktól kitámadva, az ortodoxoktól körüludvarolva, Atanasie Anghel mégis kitartott az egyesülés mellett, összehívta 1700. szeptember 14-ére¹⁰⁹ az általános zsinatot, amelynek keretében megtette az első lépést az új egyház megszervezésére. Ami a résztvevők számát illeti, a zsinat maga állítja, hogy mindaddig a legnagyobb létszámú volt, 54 esperes, 1653 pap gyűlt össze, s rajtuk kívül falvanként még három-három képviselő. Jancsó Benedek szerint ez volt a nemzeti öntudatára ébredt román nép¹¹⁰ első felkelése.

A zsinaton a hitvallástétel és a kívánalmak kinyilatkoztatásáról már áttértek az egyesült egyház megszervezésének szakaszára, a katolikus reform szerinti követelmények szellemében.

A nyilatkozat megállapítja, hogy a Róma egyházával történt egyesülés szabad akaratból következett be, magában foglalja a firenzei koncilium négy pontjának elfogadását és a katolikus egyházzal egyenlő jogok és privilégiumok nyújtását. Az általános zsinaton huszonnyolc kánont határoztak meg az új egyházfegyelmi szabályozás¹¹¹ és az új görög katolikus egyház megalapítása érdekében. A zsinat intézkedéseket fogadott el a református befolyásolás ellen, amik egyebek mellett a jezsuita hatást érzékeltetik, és más rendelkezéseket a papok és a hívek erkölcsi magatartásáról (a templomlátogatás kötelezettségéről). Megszabta az új egyház megszervezésének normáit, az esperesek és papok kinevezésének feltételeit, ezeknek és a híveknek a kötelességeit és a velük szemben támasztandó fegyelmi követelményeket. A zsinat ilyen módon döntő mozzanata volt az egyesülés beteljesedésének.

Az 1701. január 6-án – a soron következő bécsi utazás előtt – összehívott zsinaton húsz esperes kérést írt, melyben Atanasie püspök hivatalban tartását támogatták.

¹⁰⁹ I. Tóth Zoltán szeptember 4-éről tud, de Bernath, Mathias és Teodor, Pompiliu: *Politica confesională* című munkáiban szeptember 14. szerepel.

¹¹⁰ I. Tóth Zoltán: i.m. 39.

¹¹¹ Lupşa, Ştefan (1948): i.m. 63–65. Közli mind a 28 pontot. Érdemes megjegyezni a 14. pontot, amelyben előírják: „a papok végezzék, amennyire tudják, románul az istentiszteletet, az evangéliumot és az apostolok cselekedeteit, hogy értsék a hívek” – ez nemzeti öntudatosodásukat is jelzi.

Atanasie és kísérete 1701. február 5-én érkezett Bécsbe. Kollonich magánál tartotta a tárgyalások vezetésének jogát, és nem részesítette a vendégeket túl meleg fogadtatásban. Atanasie az utolsó, 1701. január 6-án tartott zsinaton készült nyolc pontos határozatot nyújtott át neki, ami tartalmazta a románok kívánságait és amelyeknek teljesítése a császári udvarhatásköre volt. A határozatban a következők pontok álltak: a császár ismerje el az egyesült egyházat, Atanasie személyét pedig nevezze ki annak püspökéül, bocsásson ki egy új diplomát, amely az egyesült egyház papságának ugyanazokat a jogokat biztosítja, amelyek a latin szertartásúakat megilletik, fizetett iskolák létesítése a román papságnak, a császári katonai parancsnok nyújtson védelmet az egyesülteknek, az udvar rögzítse a katolikusokkal való egyesüléssel kapcsolatos álláspontját, mentsék fel a jobbágyság román papokat a dézsmafizetés kötelezettsége alól¹¹².

A második kérdés, amely miatt szükség volt Bécsben a román küldöttség jelenlétére, a püspök személye volt. A tárgyalások fő témáját azok az ellene felhozott vádak képezték, amelyeket Kollonich huszonkét pontos vádbeszédben foglalt össze. A jezsuita előjárók szemében Atanasie megbízhatatlan, gyanús személy volt, a havasalföldi metropolita és a vajda kollaboránsának tűnt. Már csak azért is, mert amikor vallásáról kérdezték, egyenesen azt válaszolta, hogy ő nem egyesült.¹¹³

Valószínű, hogy olyan pillanatban nyilatkozott így Atanasie, amikor a vádaskodások keresztútjében ugyanolyan szorongatott helyzetben volt, mint közvetlenül Bécsbe indulása előtt, amikor kénytelen volt az egyesülést abban a formában elfogadni, amelyet Kollonich ráerőszakolt.

Így kényszerült rá Atanasie, hogy alávesse magát egy fegyelmi tárgyalásnak, nyilvánosan mondja el a tridenti hitvallást, megszakítsa a kárpátontúli és az ortodox főpapsággal fenntartott kapcsolatait, hűségesküet tegyen a pápának, és rendelje magát alá az esztergomi érseknek. Ezek az eljárások mentették fel a román püspököt annak gyanúja alól, hogy az egyesülésnek nem őszinte híve.

¹¹² Miron, Greta Monica: i.m. 103. sz. jegyzet.

¹¹³ Nilles, Nicolaus: *Symbolæ ad illustrandam Historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani*, 1885, I., 267. "Asserit hic, dominem episcopum a se interrogatum, utrum unitus sit, dixisse: se non esse unitus."

A bécsi eseményekkel párhuzamosan Erdélyben fokozódott a nyomás az egyesülés ellen. Az 1701 január 15-étől március 9-ig ülésező országgyűlés Bécsre figyelő tekintettel új álláspontot fejtett ki: „az ország semmit sem nyer a román papok egyesülésével, épp ellenkezőleg, veszíteni fog, mert a papok eddigi terheit »más jó emberek vállára« kell majd vetni.”¹¹⁴

Ebben a bizonytalan helyzetben Kapy Gábor jezsuita szerzetes azt tanácsolja Kollonichnak, hogy kompromisszumként erősítse meg püspöki székében Atanasie főpapot, de ellenőrző szervként állítson mellé egy jezsuita rendbeli „teológust”, akit széles hatáskörrel¹¹⁵ ruház fel.

Baranyi Atanasie püspökről alkotott jó véleménye mentette meg a helyzetet, s tette személyét elfogadottá a császár előtt, majd püspökké választását később Róma is¹¹⁶ elismerte. Atanasie látogatása eredményeként tartható számon a második Diploma Leopoldinum 1701. március 19-én történt kiadása.

I. Tóth Zoltán történész azt írja, hogy a diploma jól megtervezett csapás volt Erdély történetére, és érthetetlen, hogy a magyar történetírás nem foglalkozott ezzel a rendkívül fontos okmánnyal,¹¹⁷ és a bécsi központi hatóságok sem emlegették a későbbiekben.¹¹⁸

Erről a „tökéletes némaság”-ról Silviu Dragomir ortodox történésznek az a véleménye, hogy titkos megegyezés létezett Bécs és az erdélyi rendek¹¹⁹ között: ez utóbbiak nem fogják érvényesíteni a Diploma 3. pontját, amely az egyesült román¹²⁰ nemesekre és szabad parasztokra vonatkozik. Ha végrehajtották volna, a harmadik pont, Erdély alkotmányos átszervezését eredményezte volna, hiszen a románok a rendek közé kerültek volna.

Míg a többi előírások nagy többsége felfedezhető a korábbi oklevelekben is, a harmadik pont teljesen szokatlan az udvar tárgyalásainak és ígéreteinek sorában. Ez részben érthető lehet, ha a Habsburg valláspolitikai korábbi fogásaira gondolunk: Mihály vitéz idejében (1600-ban) úgy akarták

¹¹⁴ Bernath, Mathias: i.m. 149.

¹¹⁵ Dragomir, Silviu: i.m. 90.

¹¹⁶ I. Tóth Zoltán: i.m. 39.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Bernath, Mathias: i.m. 156.

¹¹⁹ Dragomir, Silviu: i.m. 92.

¹²⁰ Trócsányi Zsolt: i.m. 284.

átszervezni a bevett vallások rendszerét, hogy a református és unitárius helyét az ortodox foglalja el. Ennek az ellenreformációs politikának most az ortodox világban¹²¹ van folytatása.

A Diploma 5. pontja szerint a püspököt, egy „teológus” segíti tanácsaival, aki a Causarum auditor generalis tisztjét is betölti. A 7. és 13. cikkely pontosítja feladatait a családjog, a dogmatika területén, a papok képzésének is ő az irányítója. A 6. cikkely értelmében pedig jogában állt Atanasie levelezését cenzúrázni. Mindezeket a jogokat úgy nyeri el, hogy tanácsadója, de felvigyázója is a püspöknek.

Mivel a „Teológusnak” van megfelelője a katolikus egyházban, az erdélyi egyesült egyházban is, mint tisztségviselőnek, külön feladatokat¹²² jelöltek ki számára. A különbség abban áll, hogy míg az erdélyi egyesült görög katolikus egyház teológusát az államfő nevezte ki felvigyázó és ellenőrző feladattal, addig a katolikus egyházban a püspök nevezte ki a neki alárendelt teológust.

A teológus intézménye képezte a következő évtizedekben a püspökök és a Bécsi Udvar közti feszültség alapját, de az egyesülés elleni propaganda fő témáját is. Az intézményt úgy is minősítik, mint katolikus sikert a református szuperintendens befolyásával szemben.¹²³ Egyes ortodox történészek pedig, a román egyház egyesülés révén történt megalázása kirívó példaként beszélnek róla.

A teológus szolgálatba állítása mellett Kollonich azzal is kifejezte Atanasie püspökkel szembeni bizalmatlanságát, hogy papként és püspökként is újrászenteltette 1701. március 24-én. A cselekményt annál nehezebb megérteni, mivel az 1701. március 19-i dekrétum már elismerte a főpapot Erdély és a csatolt részek¹²⁴ románjai fölötti püspöknek.

Az ortodox metropolitát így az esztergomi primásérsekségnek alárendelt görög katolikus püspöki rangra szállították le, az utódlás

¹²¹ Teodor, Pompiliu (1994): i.m. 29.

¹²² A teológus a római katolikus egyházban a kanonokok káptalanjának tagjaként, a IV. Lateráni Zsinatnak a Tridenti Zsinaton is megerősített rendelkezései szerint, a Szent Írások magyarázója, aki ezt a feladatát a hívek előtt nyilvánosan is ellátja a püspöktől megszabott napokon és órákban.

¹²³ Iorga, Nicolae (1989): i.m. 236.

¹²⁴ Lupşa, Ştefan (1948): i.m. 90.

kérdésében azt a szabályozást hozva, hogy a zsinat három jelöltjéből az uralkodó választhatja az elsőt. A püspök és a zsinat fegyelmi hatáskörét lényegesen csökkentették, az esperesek és a papok lelki ügyekben az esztergomi primáshoz¹²⁵ fellebbezhettek.

Háromhavi ott-tartózkodás után a püspök kíséretével május elején hagyta el Bécs városát Atanasie. Mivel Erdély határszéli helységeiben papok és hívek seregei várták, így 1701. május 15-én ünnepélyesen vonult be Gyulafehérvárra.

Június 25-én, az általános zsinat nyitónapján a császári biztos beiktatta hivatalába Atanasie püspököt. Ötvennégy esperes és mintegy ezer pap gyűlt össze a zsinatra, továbbá kétszer ennyi világi, azzal a céllal, hogy egyesülési szándékukat ismét megerősítsék. A zsinat azonban az ortodox belső ellenállóknak is lehetőséget nyújtott a megszólalásra. Bolgárszeg gyülekezetének két képviselője a gyulafehérvári székesegyház előtt tiltakozott, kifejezésre juttatva véleményüket, hogy a románok teljes és végleges egyesülése csupán illúzió, és az egyesült egyház létrehozása nem vonja maga után az unió¹²⁶ egyhangú elfogadását.

Következtetésként megállapíthatjuk, hogy a Habsburgok erdélyi valláspolitikájának első szakasza sikerrel zárult: a Főkörmányszék heves tiltakozása ellenére létrejött a román görög katolikus egyház. A zsinatokon azt az eszmét terjesztették, mely szerint az egyesülés a román egyház Rómával egykor meglevő egységét állította helyre.¹²⁷

A végrehajtott egyesítés, az Erdély földjén, 1688 óta meghonosodó Habsburg-politikának volt az eredménye. Saját maga számára megteremtette a hatalmat támogatók rétegét, nem törődve a korábbi politikai, egyházi helyzettel. Ez a politikai irányváltás a későbbiekben az ellenreformációval teljesebben ki a 18. század végéig.

Az Erdélyben a korábbi századokban megszilárdult egyházaknak – katolikus, ortodox, lutheránus, kálvinista, unitárius – immár egy újabb egyházzal kellett számolniuk, s a köztük fennálló egyensúlyt az állam beleszólási jogának tartották.

¹²⁵ Andea, Avram; Răduțiu, Aurel; Edroiu, Nicolae: *Istoria Transilvaniei* (1690–1812), 651.

¹²⁶ Bernath, Mathias: i.m.157.

¹²⁷ Bocșan, Nicolae; Lumperdean, Ioan; Pop, Ioan-Aurel: i.m. 60.

2. II. Rákóczi Ferenc fejedelem egységtörekvési arculata és egyházpolitikájának újszerűsége

II. Rákóczi Ferenc, mint Erdély utolsó fejedelme, az országában élő felekezetek összefogásában felismerte azt az erőt, amely kétségnélküli eredménnyel járt volna a Habsburg uralom visszaszorításában. Először is országos érdekek készítették arra, hogy az elégedetlen magyar rendek élére álljon, és francia segítségért folyamodjék. Aztán fogsága idején Istennél talált megnyugvást. Háláját azzal a fogadalommal fejezte ki, hogy minden hétfőn, börtönbe kerülésének napján egész életében böjtölni fog.

Miután a nép ügyét felkarolta, az volt az egyik feltett szándéka, hogy megbékítse a vallások közötti viszályt. Több ízben utalt arra, hogy valláspolitikáját nem csupán az államférfi mérlegelése és belátása irányította, és nem csupán a szabadságharc hadviselésének, illetve politikájának érdekeihez igazította, hanem belső meggyőződéséhez is.¹ Ugyanakkor a külpolitikai tényezők is indokolták a magyar diplomácia protestáns szimpátiáit. Az európai államok jelentős része a protestáns uralkodók irányítása alatt állt, és jelentős befolyással rendelkeztek. Rákóczit tehát, politikai érdekek készítették arra, hogy ezeknek az országoknak a rokonszenvét, támogatását, sőt szövetségét is megnyerje.²

¹ Esze Tamás: Rákóczi valláspolitikája, in Benda Kálmán (szerk.): Európa és a Rákóczi-szabadságharc, Budapest 1980, 287.

² Fábiny Tibor: Rákóczi diplomáciájának egyházpolitikai vonatkozásai, in Benda Kálmán (szerk.): Európa és a Rákóczi-szabadságharc, Budapest 1980, 351.

A közvetlen magyar politikai körképhez tartozik, hogy Lipót halála és I. József trónra lépésekor Rákóczi összehívta az 1705-ös szécsényi országgyűlést, ahol a magyar rendeknek állást kellett foglalniuk. Folytatják-e az elkezdett háborút, vagy békét kötnek, s mindez szorosan összefüggött a körvonalazódó új államformával, azaz kimondják a Habsburg-ház trónfosztását vagy halogatják a döntést és valamilyen átmeneti megoldást keresnek. Mindennek a háta mögött, sürgetett a vallási sérelmek orvoslása, hiszen a harc sikeres előmenetele a katolikusok és protestánsok konszenzusától függött. E politikai háttér miatt nem véletlen, hogy egyes történészek olyan következtetéseket vonnak le, hogy Rákóczi valláspolitikája elsősorban nem teológiai, hanem politikai indíttatású.³

II. Rákóczi Ferenc életének alakulásában nagy jelentősége volt a félelem legyőzéséért folytatott tudatos küzdelemnek. Gyermekkorára a rettegés és a gyanakvás nyomta rá a bélyegét. Arra nevelték, hogy féljen, és félelemből legyen vallásos és hűséges alattvaló. „Csupán féltem tőled, de nem szerettelek” – írja később a Vallomásokban.⁴ Azonban hamarosan felfedezte, hogy nem csak ő fél a földöntúli hatalomtól, hanem tőle és esetleges politikai szerepvállalásától is félnek mások, holott ő igyekezett kitérni történelmi küldetése elől.⁵ Döntő élmény volt számára az a felismerés, hogy honfitársai osztály, vallás, és nemzeti különbség nélkül egyedül az ő személyébe helyezték bizalmukat. Az otthonról érkező hírek is ugyanezt igazolták: „A föld népe kész, csak legyen feje.”⁶

A császári csapatok zaklatásaitól ő sem volt mentes. Feljegyzi, hogy az idegességét és felháborodását általában a „Téged Isten dicsérünk” himnusz elmondásával szokta lecsillapítani. Borosi József véleménye szerint a fejedelemséget is csak azért fogadta el, nehogy a lutheránus Thökölyt válasszák meg.⁷

³ Bene Sándor: Az ellenállás hermeneutikája (...) a Rákóczi-szabadságharc politikai publicisztikájában in „Nem süllyed az emberiség!”Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 1049.

⁴ Rákóczi Ferenc: Vallomások, emlékiratok, Budapest, 1979, 28.

⁵ Borosi József: Rákóczi világnézetének vallásos vonatkozásai, in Benda Kálmán (szerk.): Európa és a Rákóczi szabadságharc, Budapest, 1980, 300.

⁶ Rákóczi Ferenc: Vallomások, Bukarest, 1979.

⁷ Borosi József: i.m. 301.

Aztán 1703 tavaszán, a Habsburg uralkodóház ellen nyílt fegyveres támadás szervezésére szánta el magát. A harc megkezdése előtt alkalmi imádságokat írt, amelyeket kissé módosítva kinyomtatott, hogy serege azt imádkozza.⁸ II. Rákóczi Ferenc „alázatos imádsága, mellyel az ő Urának Istenének orcáját minden napon engesztelni szokta” nem ismeretlen a magyar irodalom történetében. Thaly Kálmán 1866-ban a Rákóczi Tár első kötetét ezzel vezette be. Többen foglalkoztak ezekkel az imádságokkal. Így Mikes Kelemen is, aki a 131-ik levelében azt írja, hogy saját imádságában maga előtt lebegett „fejedelmi urának” példája. Thaly így jellemzi az imádságokat: „Gyönyörű ezen fejedelmi imádság ... valódi benső ihletettséggel, Istenhez emelkedett buzgó lélekkel van írva, hogy történeti értékűvé vált nemcsak szerzőjénél fogva, hanem úgy is mint a tábori vitézlő rend imádság.”⁹

II. Rákóczi Ferenc verselt és neki tudható be az, hogy a kuruc dalok között vannak katolikus szelleműek is. Neki tulajdonítja a hagyomány a „Győzhetetlen én köszálam” kezdetű éneket is.¹⁰

A Sibrik-levéltárból Florián Mihály másolatában előkerült Rákóczi buzgó énekének egy része az ún. „ütközet előtt mondott beszédé”-hez tartozó imádsága, amely segélykéréssel kezdődik: „Segély meg bennünket Idvezítő Istenünk, és a Te szent nevednek dicséretiért Uram oltalmazd meg Nemzetségünket, és légy kegyelmes bűneink megbocsátására: adj szerencsés folyást kezdett dolgainkban, adj erőt, hozzá segedelmet...”¹¹

A tábor nyilvánossága előtt elmondott fohász, fejedelmi könyörgés, egy szépen ívelő gondolattal folytatódik: „Tégedet pedig jó és legnagyobb Istenünk, Teremtő és megtartó Istene Magyar Országának, alázatossággal tisztelünk és könyörgünk, hogy légy kegyelmes megfoghatkozott nyomorult magyar Nemzetnek, és ne adjad Szülő Szentséges Anyád nemzetségét az veszedelemben, melyet azon Szülő Anyád keze közül Leopold császár hatalmasan és igazságtalanul kivont és zsarolt...”¹²

⁸ Fraknói Vilmos: II. Rákóczi Ferenc élete és munkái, Katolikus Szemle, 1904, 321–337.

⁹ Dézsi Lajos: Rákóczi imádsága, Századok, 1904, 721–722.

¹⁰ Söveges Dávid: Fejezetek a lelkiség történetéből, Pannonhalma, 1993, 266.

¹¹ Badics Ferencz: Rákóczi Ferenc buzgó éneke, Irodalmi Közlemények, 1927, 88.

¹² Csóka Gáspár, Déri Balázs, (ford.): II. Rákóczi Ferenc fohászhai, Budapest, Akadémiai Kiadó-Balassa Kiadó, 1994, 316.

Hivatalos tábori imává emelt alázatos imádsága¹³ „nyomatás által közön­ ségessé tétetett avégre, hogy a birodalom alatt lévő vitézlő magyar nép és az ő kegyelmes Urát s fejedelmét a buzgó imádkozásban követni meg­ tanulja.”¹⁴

Az „Alázatos imádság”-ból sugárzik az igazságtudat, az isteni kegyelem és segítség reménysége: „Oh, Kegyelmes Urunk! Tekintsd meg e nyomorúságoknak tengerében esett siránkozó népedet, hallgasd meg a sok szegényeknek kiáltásukat, lássad az ártatlanoknak is tőled bosszúállást kérőknek kiontatott véreket, és el nem felejtse irgalmasságodat, melyeket régen választott, de fogságban tartott népednek méltóztatott megmutatni.” A választott nép vezéreiért is szól az imádság: „... legyen a te angyalod őrizőnk és kalauzunk a harcolásban, ki az agyuknak és puskáknak golyóbisait elszélessze és miképpen Izrael nemzetségét a tengeren száraz lábbal, úgy bennünket is a mi ellenségeinknek rendült sereg között boldogul vezessen...”¹⁵

Hasonló szellemben írta Rákóczi a Nemes Ifjak Társasága tagjainak reggeli imádságát: „Az Isteni szent Gondviselés nevezeti alatt gyarapodó rend imádságai”. A rövid reggeli imádsághoz a fejedelem három zsoltár­ fordítást is csatolt. A Vulgatából fordított három zsoltárral harcra akart buzdítani: „emberkedjete és erősödjék meg a szívetek, mi mindnyájan, akik az Úrban bíztok”.¹⁶

„Az aspison és basiliskuson jársz és az oroszán és sarkánt tapodod.”¹⁷

„Fordítsd ellenségemre a gonoszokat és a te igaz mondásod szerint veszed el őket... Mert minden háborúságomból megmentettél engem és ellenségimre alánézett az én szemem.”¹⁸

¹³ Az imádság megjelent németül is: „Das demüthige Gebeth” címmel és latinul „Precatio supplex” címen. Szlovák vitézeinek készült cseh irodalmi nyelvű kiadását a fejedelem arcképe és egy köszöntővers is díszítette. Mindhárom változatát Lőcsén adták ki 1703-ban.

¹⁴ II. Rákóczi Ferenc fohásza, 314.

¹⁵ Lukács Olga: Vallás és nevelés egysége II. Rákóczi Ferenc életében és művelődéspolitikájá­ ban „Istennel a hazáért és a szabadságért,” in Dukrét Géza (szerk.), Europaprint, 2011, 221–234.

¹⁶ XXX. zsoltár.

¹⁷ XC. zsoltár.

¹⁸ LIV. zsoltár.

Egyik diplomáciai levelében azt írta, hogy a magyar nép ügyével együtt felkarolta a vallásos megosztottság megoldásának kérdését is, és igyekszik azon munkálkodni, hogy azokat, akik elfeledkeztek az igazi keresztyénségről és gyűlölködésben élnek, megbékítse. Azt érzékelteti, hogy a valláspolitikai ellentétet maga a bécsi udvar szítja, ezzel ártva a haza szabadelvű valláspolitikájának. E szándékával Rákóczi bekapcsolódott a korai felvilágosodás eszmevilágába.

A katonai érdek és a politikai belátás azt tanácsolta, amit meggyőződése is sugallt: vállalja a türelem valláspolitikáját. Foglalkoztatta az unió gondolata, és Jablonski Dániel Ernest porosz király prédikátorának írja (aki Comenius unokája!), hogy „csak hamar meg volna a unió, ha a papok exkludáltatnának”.¹⁹

A bécsi jezsuiták Rákóczi imáit eretneknek tekintették, és támadták azokat. A hagyomány azonban megőrizte, és Arany János a Népbarátban, 1848-ban újra kiadta a fejedelem tábori könyörgéseit.²⁰

Rákóczi azért, hogy seregében a vallásos szellemet meghonosítsa és éllessze, több ízben rendeletet bocsátott ki a káromkodás ellen, amely „Isten bosszúságára és nemzetünk minden nemzetek közt való gyalázatára elhatalmasodott”.²¹ A vétkeket szigorúan büntetette. Elhatározta állandó tábori lelkészek alkalmazását. Azt kívánta, hogy „az isteni tiszteletnek kinek-kinek hitvallása szerint való folyamatja megszűnés nélkül gyakoroltatván a minden jóra hasznos kegyesség a vitézlő rendeink között is lábra hághasson és az isteni félelemben való gyakoroltatások által hadaink között levő erkölcstelen életüket megjobbítván, az Úristen hozzánk való könyöretességre engesztelhessük.”²²

Ez a rendelkezése úttörő kezdeményezés volt. Azt akarta, hogy a lelkészt mindenkor az az egyház adja, amelyhez az ezred katonáinak többsége tartozik. A gróf Barkátzy Ferenchez írt rendelete szerint: a tábori lelkésztől elvárta, hogy „mind tanítása által, mind kegyes étellel és példaadással vitézlő rend és kegyesség követésén indíttassék és az isteni

¹⁹ Ladányi Sándor: A vallási türelem eszménye a Rákóczi szabadságharcban, in Rákóczi szabadságharc, Budapest, 1980, 220.

²⁰ Hopp Lajos Utószava a Vallomások, Emlékiratokhoz, Budapest, 1979, 540.

²¹ II. Rákóczi Ferenc fohásza, 315.

²² Uo. 316.

tisztelet minden napon az anyaszentegyház bevett szokása szerint gyakoroltassék.”²³

A későbbiekben azzal vádolta magát, hogy mint fejedelem „a kegyesség és a vallásos élet gyakorlataiban serénykedett ugyan, de a fő indítóoka az állása által követelt okosság volt, mégis az a fölfogás, hogy a vallás külső nyilvánulásai a jó kormányzás kellékei.”²⁴

Köpeczi Béla szerint Rákóczi Ferenc Jaques Bénigne Bossuet műveinek²⁵ hatására „paternalis”-an gyakorolta a hatalmat.²⁶ Elsősorban nem politikai, hanem teológiai értelemben, amelyhez Rákóczi a szabadságharc folyamán végig ragaszkodott.²⁷ Történészek vitatkoznak azon, hogy mennyiben befolyásolta a francia teológus Rákóczi politikai szemléletét az abszolutista hatalomról,²⁸ - jelen esetben azonban ennek elemzése nem célunk. Így folytatjuk azzal, hogy Bossuet egyházpolitikájának a központi gondolata az egyházak uniójában rejlik. A francia teológus nagy szorgalmazója volt a szkizma megszüntetésének, abban a formában, ahogyan azt a Tridentinum is elvárta, nevezetesen a protestantizmus visszatérése, újra integrálása a katolikus egyházba. Rákóczinak is az unió volt a célja, de nem politikai alapon – ahogy Bossuet is szerette volna, illetve azt a Magyarországon működő Spinola Rojas is tervezte, amelyről a korábbiakban már említést tettünk –, hanem teljes mértékű vallási újraegyesülésben. Érdekes ez irányban a szécsényi országgyűlés határozatainak a VI. articulusát kiemelni, ahol már egyértelműen a vallásbékét szorgalmazza, amely nem kompromisszumról, toleranciáról és együttéléstről szól csupán, hanem egyesülésről.²⁹ Természetesen vitatható Rákóczi „unio catholica” kifejezése. Bene Sándor szerint Rákóczi meglátásában nem a katolikus egyházat, hanem a felekezetek közötti egyetemes egyházat jelenti e kifejezés,³⁰ s ezt használja,

²³ Uo.

²⁴ Lukács Olga: II. Rákóczi Ferenc és a grosboisi kamalduliak, in Muzsnay Árpád (szerk.): Évfordulós tanácskozások, Szatmárnémeti, 2005, 354–363.

²⁵ Köpeczi elsősorban Bousset Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainte című művére gondol.

²⁶ Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc politikai s erkölcsi végrendelete, 501.

²⁷ Uo. 489-512.

²⁸ Vö. Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi, Budapest, 1993, 210–211.

²⁹ Vö. Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc, Budapest, 2003 (3), 271–272.

³⁰ Bene Sándor: i.m. 1041.

amikor így fogalmaz: „Reméltem, hogy az idők folyamán helyreállíthatom a lelkek egységét, s így szelíd és békés utakon visszavezethetem az elkülönült vallásokat az igazi katolikus egységbe.”³¹ Esze Tamás forrásközlésében szintén találkozunk Rákóczi uniós véleményével, amely szerint „asztalánál discursust moveált religióknak egybe foglaltatásául, mondván, hogy csakhamar megvolna az unio, ha a papok excludáltatnának.”³²

Uniós tervéről Rákóczi Ferenc Daniel Jablonszkinak, a berlini udvari prédikátornak is írt egy levelében: „Amióta az eszem tudom, az aggasztott a legjobban, hogy annyi a szakadás a csak névre, de nem lényegre nézve eltérő keresztény vallások között. Mióta Isten kegyelméből a szabad és egyetértő magyar nép ügyét felkaroltam, semmi sem feküdt annyira szívemen, mint az, hogy a vallások viszályát, melynek magvát a Gonosz vetette el, kiegyenlítssem, és közös szeretetre bírjam azokat, akik az igazi kereszténységről megfélemlítve, egymás iránt határtalan gyűlölettel viseltetnek.”³³

Rákóczi vitairatainak egyik csoportja egyházpolitikájával kapcsolatos. Legismertebb közülük a kuruc konföderáció jezsuitaellenes intézkedéseit igazoló, latin nyelvű Responsio (1706-1707). A Responsio válasz a Supplicatoria (1705), melyben a jezsuiták a hat északnyugati vármegyének a szécsényi országgyűlésen ellenük hozott intézkedései visszavonását kérték. Az intézkedéssel kapcsolatosan megemlítjük, hogy a háttérben nem az államnak egy felekezet mögé állása, hanem az egyház ideiglenes befolyásának a megszüntetésére és az egyetemes zsinatra törekvő unionista elképzelése húzódott meg. Egy olyan korban, amikor a jezsuita atyák irányításával, a görög-katolikus egyház megszervezésével, többek között Erdélyben is létrejött a katolikus egyház erőteljesebb demográfiai támasza, és amely újabb vitának és feszültségnek lett a forrása.

Rákóczi három pontban foglalja össze jezsuitaellenes álláspontját: a jezsuiták veszedelmet hoznak a katolikus egyházra, a tudományra, az iskolára. Így érvel: a jezsuiták az egyháznak inkább ártanak, mint használnak, mivel egyházi és világi egyeduralomra törnek, hatalmi

³¹ Rákóczi Ferenc: Emlékiratok, Vas István (ford.), Hopp Lajos (kiad.), Budapest, 1985, 44.

³² Esze Tamás: Rákóczi „Responsio”-ja, in Szauder József, Tarnai Andor (szerk.): Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok, Budapest, 1974, 45.

³³ Esze Tamás (1974): i.m. 45.

igényük kielégítetlen és ez távol áll a többi szerzetesrend szerénységétől. A más vallásúak ellen lelki terrorral, gőgös képmutatással és eretnekségükkel lepnek fel. Ezzel a magatartásukkal nemcsak az egyházat szaggatják szét, hanem a szeretet helyett félelmet terjesztenek és megháborgatják a kegyességet gyakorlókat.

Rákóczi a jezsuita oktatási és nevelési rendszert belülről ismerte. Diákkori tapasztalatai alapján bírálta, és szembeállította az ifjúság nevelésének igazi elveivel. Véleménye szerint a jezsuita iskolák korszerűtlenek és nem a közérdekű oktatás és művelődés szellemi műhelyei. Szükségesnek érzi, „hogy a homály, mellyel növendékeik elméjét megzavarják, eloszolják.” Rákóczinak ezt az elvét a 31. levélben Mikes Kelemen is átveszi, amikor a tanulási szabadságról, a nemzet civilizációs szintjének emeléséről ír.³⁴ A jezsuita oktatással kapcsolatosan II. Rákóczi Ferenc fejedelem a személyes sérelmeitől el tudott vonatkoztatni. Ismerte Kollonichnak iránta érzett ellenszenvét. Ezzel kapcsolatosan szomorúan állapítja meg, hogy: „a jezsuita rend ellenséggemmé lett a vagyonom miatt.”³⁵ A rend ugyanis mindent elkövetett annak érdekében, hogy a fiatal Rákóczit rendtagjává tegye. A fejedelem tehát, ismerte a jezsuita nevelés és iskoláztatás minden részletét.

Ugyanakkor igazat kell adnunk annak a megállapításnak, hogy II. Rákóczi Ferenc a tapasztalatból kevésbé ismerte a protestáns iskoláztatást. A protestáns iskolák iránti érdeklődését a vallási viták és a modernebb módszerek alkalmazásáról szerzett értesülései keltették fel. A korlátokon túl világosan látta azokat az értékeket, amelyeket a híres protestáns, főleg református kollégiumok jelentettek.

A fejedelem a nevelés szemléletében az oktatás ügyét összeköti az életmóddal, és ebből kifolyólag határozza meg annak hasznosságát. Az ismeretek szempontjából az első helyre állítja a vallásnak a tudatos megismerését, ezáltal szeretné kiküszöbölni a babonát és a vakbuzgóságot.³⁶

³⁴ Ezekről az elvekről már Pascal is írt, és feltehető, hogy Rákóczi a későbbiek során tudomást szerzett róluk.

³⁵ Köpeczi Béla: i.m. 359.

³⁶ „A vallás után a mezőgazdaságnak kell virágoznia egy államban, majd a kereskedelemnek, amely nem alakulhat ki mesterségek és a kézművesség nélkül. Ezek a nép elfoglaltságai, a nemességnek a hadvezetés művészetével és a tudományokkal kellene foglalkoznia, és a

Rákóczi a Responsióban azt követeli, hogy a jezsuita rend mondjon le minden ingatlanáról, és a sajtócenzúra gyakorlásáról, hogy a közhivatalokra ne ajánljanak jelölteket és ne foglalkozzanak tovább világi ügyekkel. A második pont kimondja, hogy a rend vonuljon ki az iskolákból, hogy ott új, az állam számára fontosabb anyag legyen tanítható. A tizedik pontban megszólal Rákóczi uniós valláspolitikája is. Arra inti a jezsuita rendet, hogy hagyjon fel az eretnekek ellen tett esküjéről, mert az eretnekek, vagyis a protestánsok kiirtása „a közbékét” veszélyezteti mivel „a különböző vallásoknak háborítatlanul kell élniök egymás mellett.”³⁷ Hangsúlyozza a tolerancia elvét: „a hazaszeretet nemcsak türelmet parancsol, hanem a különböző vallásúak egységét is létre hozza.”³⁸ A szabadságharc bukása után a Responsiót névtelen emberek őrizték és másolták.³⁹

„Az egyházi körökben megindult reformhullám és korai felvilágosodás idején Rákóczi Responsióját haszonnal forgatták. A világirodalomnak ezt az egyik legszenvedélyesebb jezsuitaellenes publicisztikai iratát a felvilágosodás korában, II. József uralkodása alatt, nyomtatásban is kiadták Bécsben 1784-ben” – összegezi Hopp Lajos a Responsio értékelését.

A Responsio harmadik érve az iskolapolitikára vonatkozott. A protestáns iskolatörténet úgy véli, hogy tárgyilagosan ítél a jezsuita oktatás kérdésében, amikor a Responsio érveit tényként fogadja el. Azonban azt is elismeri, hogy a jezsuita iskolahálózat tekintélynek is örvendett. Ezt két ténnyel is lehet igazolni: a Responsio megjelenését követő évben a fejedelem a marosvásárhelyi országgyűlésen már nem támadta, sőt védte a jezsuitákat. Ezt követően részt vett a kassai jezsuita kollégium diákjainak ünnepi játékán.

fejedelemnek udvarával együtt abban kell kitűnnie, hogy példát adjon. A fiatalok testgyakorlása ma a lovaglásból, fegyverforgatásból, táncból, labdajátékból áll, már ami a testet illeti, a matematika és a történelem a szellem gyakorlására való. Mindez dicséretre méltó, de alig, hogy egy nemesúr elhagyja az iskolát vagy az akadémiát, a sok tanuló közül vajon hány akad, aki férfi korában is foglalkozik mindezekkel a gyakorlatokkal? És miért van ez így? Csakis azért, mert a táncon kívül a többi gyakorlat nem általános, mivel a kártyajáték, a bálók, következőképpen az elpuhultság tölti ki az előkelő urak idejét, üdvösségüket is állandó veszedelemmel fenyegetve”. II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete. Budapest, 1984, 360.

³⁷ Esze Tamás (1974): i.m. 44.

³⁸ Uo.

³⁹ Hopp Lajos tanulmánya a Rákóczi Emlékiratok és Vallomások c. kiadványában, Budapest, 1979, 529.

A másik említésre méltó tény, hogy a fejedelem Bethlen Gábor unokaöccsét jezsuita iskolában neveltette. A jezsuita iskoláztatás alapjául szolgáló latin nyelvtudást az akkori idők követelménye is szükségessé tette. A kormányzat, a politika, a törvénykezés és a tudomány nyelve a latin volt. A latin oktatás bizonyos klasszikus műveltséget, szónoki készséget és viselkedési formát nyújtott. De kétségtelen, hogy emiatt szorultak háttérbe a többi ismeretek a matematikától kezdve a földrajzig.

Rákóczi Ferenc 1704-ben, mindjárt a szabadságharc kitörése után rendeletet bocsátott ki „a vallási türelem tárgyában.” Ez a rendelet kiterjedt a protestáns kollégiumokra és népiskolákra is. A rendelet az oktatás szabadságát biztosította elsősorban a magyar nyelv vonatkozásában. Nemcsak az egyházaknak biztosította az iskolafelállítás jogát, hanem a különböző nemzetiségek számára is. A rendelet követelte a jezsuiták által elvett protestáns iskolák visszaszolgáltatását. Diákjainak és tanárainak szorgalmazta a külföldi tanulmányokat, ugyanakkor lehetővé tette a külföldi professzorok meghívását is. A háborús viszonyok dacára biztosította a protestáns kollégiumok zavartalan működését. Mindezeket a rendeleteket megerősítette az 1705-ös országgyűlés.

A protestáns kollégiumok lelkesen vettek részt a kuruc seregek harcaiban.⁴⁰

1707-ben készült el a „Nemesi Társaság” szabályzata, amely a nemes ifjak neveléséről, iskolájáról intézkedett. Ennek célját a szabályzat így fogalmazza meg: „a nemes ifjúság oldalunk mellett, szemünk előtt nevelkedvén, hazájához való szeretetet az isteni félelemmel együtt több tudományokkal és jóságos erköltsökkel tanulja és gyakorolja.”⁴¹ Ennek a kezdeményezésnek lett következménye az 1707. április 26-án Kolozsvárt tartott száz nemes ifjú esketése, ahol Ráday Pál mondott köszöntő beszédet: „Az igazi nemesség nem a származással, hanem a virtussal szerezhető meg, - mondotta Ráday Pál, a fejedelem kancellárja. Ugyanis azt ítéltük

⁴⁰ Nagyenyed járt az élen, ahol 1704-ben Tige osztrák seregének támadásakor a 200 halott között 24 diák is elesett. Pápai Páriz Ferenc hősi küzdelmet folytatott a lerombolt iskola újjáépítése ügyében. A sárospataki iskola visszakerülhetett az 1671-ben kezdődött száműzetéséből. Kilencven templom és iskola épületének és működésének ügye oldódott meg az 1704-es rendelet és a szécsényi végzések alapján.

⁴¹ Ráday Pál iratai, II. kötet. Budapest, 1955, 372.

nemesnek, akit a nemesi virtusok ékesítenek, ama mondás szerint: Virtus nobilitat (Az erény nemesít)”.⁴²

A fejedelem körültekintő politikáját bizonyítja az a tény, hogy a társaságnak erdélyi és magyarországi tagjai egyaránt voltak, és hogy közöttük nemcsak magyarokat, hanem németeket, szlovákokat és románokat is találunk.

Feltehetően a fejedelem az ő számukra akarta elkészíttetni Fénelon Telemachos c. könyvének latin fordítását, amely a görög mitológia keretében, vallásra való tekintet nélkül szolgálhatta az erkölcsi nevelést.

Összegzésként: Honnan merítette Rákóczi a lelki erőt a szenvedések elviselésére, a méltatlan üldöztetések között is kötelességeinek hű teljesítésére? Erre egyetlen magyarázat, hogy hitén és felekezetek közötti egységtörekvésről vallott meggyőződésén túl, korának éleslátó politikusa volt, akinek személyisége és nemzetéhez való hozzáállása, egyház-politikája, a felekezetek megbékélése a következő nemzedékekre is kihatott.

⁴²Ráday Pál iratai, II. kötet. Budapest, 1955, 373.

3. A görög-katolikus és ortodox egyház kapcsolata a Habsburg korban

3.1. Az új egyház, mint a konfliktusok forrása

Az újonnan létrejött görög-katolikus egyházzal az erdélyi román ortodoxok új helyzetbe kerültek. Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a Habsburg-birodalmi intézmények az erdélyi össz-románságot az újonnan megalapított egyház híveinek tekintették. Kivételt csupán a Brassó környéki ortodox gyülekezetek képeztek, akik az unióval kapcsolatos eljárások kezdetétől, erősen tiltakoztak az egyházi egyesülés ellen, és akiknek hivatalosan engedélyezték, hogy továbbra is az ortodox egyházhoz tartozóknak vallják magukat.¹

E két román felekezet kapcsolatának megértéséhez, érdemes kitérnünk néhány olyan történelmi eseményre, amely megpecsételte a két egyház további együttműködését.² Elsőként a Habsburg ház részéről az 1701. március 19-én kiadott második Diploma Leopoldinumra gondolunk, amely 15 pontban foglalja össze az uniót elfogadók számára előírt privilégiumokat. Ezek közül az 1. 3. és 5. pontokat szeretnénk kiemelni:

¹ Vö. Andrei, Mirela: Die Geschichte der Kirchen Siebenbürgens im Zeitraum 1740-1848, in Brandes, Dieter; Lukács Olga (szerk.): Die Geschichte der Christlichen Kirchen Aufarbeiten, Leipzig, 2011, 89.

² Ploscaru, Ioan: Scurtă Istorie a Bisericii Române, Temesvár, Helikon Kiadó, 1999, 68.

1. pont – Az egyesült, uniós egyház számára a katolikus egyházzal egyenlő jogokat biztosított, azon felül pedig minden kiváltságot és mentességet, amit a magyar királyok és az erdélyi fejedelmek az egyházaknak biztosítottak;

3. pont – A katolikus státuszt kiterjeszti nemcsak a papokra, hanem azon (akár köznép rendű) világiakra is, akik csatlakoztak az egyesült egyházhoz. (Az újdonság ebben a forradalminak tartott pontban állt. Ha ez érvénybe lép, a román nép is az elismert nemzetek sorába kerül);

5. pont – Megalapították a jezsuita teológus „intézményt”, kényelmetlen helyzetet teremtve az egyesült egyház püspöke számára.³

A fenti ígérek ellenére a brassói gyülekezetek jelentették az ellenállás tűzhelyét. Rajtuk keresztül értesültek az erdélyi románok a karlócai püspökség által támogatott szerb szerzetesek Visarion Sarai és Sofronie din Ciora vezette 1744-es vallási mozgalmáról. A két szerzetes ugyanis, a Déva, Szászsebes és Nagyszeben környékén lévő gyülekezetekben megindult anti-uniós lázadásokat irányították.⁴ A megmozdulások eredményeként számos erdélyi faluból elűzték a római hitet felkaroló papokat. A hatóság erőszakosan válaszolt ezekre a helyi felkelésekre, azonban ez nem félemlítette meg a lázadókat, akik meg szerettek volna maradni az ortodox hitben, s kérésüket a kijelölt küldötteken keresztül juttatták el Bécsbe.⁵

A 18. század második felében történt ortodox lázongások hatására 1760 és 1796 között a Bécsi udvar a karlócai szerb püspökség alá tartozó négy szerb püspököt feljogosította, hogy az erdélyi ortodox románság között pásztori tevékenységet végezzen. Az említett négy püspök közül az első két püspöknek, Dionisie Novacovicinak (1761–1767) és Sofronie Chirilovicinek (1770–1774) csupán adminisztratív joga volt, a másik kettő, Ghedeon Nichitici (1783–1788) és Gherasim Adamovici (1789–1796)⁶

³ Rațiu, Ion: Contribuția Bisericii Române Unite cu Roma la dezvoltarea vieții românești de la 1697 încoace, in *Un destin isotric: Biserica Română Unită*, Marosvásárhely, Editura Arhipelag, 1999, 34.

⁴ Vö. Păcurariu, Mircea: *Sfinți daco-romani și români*, Iași, 2007, 195–198.

⁵ Andrei, Mirela: i.m. 88.

⁶ Ld. Leb, Ioan Vasile: *Episcopul Gherasim Adamovici și lupta de emancipare a românilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Orthodoxa, XII., 1–2., 1996, 11–21.

azonban, a II. József által képviselt toleráns politikának köszönhetően, teljes jogú püspökökként szolgálhatták a Brassó környéki ortodox gyülekezeteket. A püspököknek jogukban állt az ortodox tanokat a hívek között hirdetni.⁷ Ugyanakkor az erdélyi ortodox lakosság szabadon gyakorolhatta a vallását. Ez az intézkedés lényegében arra mutatott, hogy az ortodoxia kilépett a megtűrt egyházak sorából, viszont még nem nyerte el az elismert, akceptált egyházi státust. E szabadabb vallásgyakorlatban természetesen a II. József császár türelmi rendelete is nagy szerepet játszott.⁸

1796 és 1810 között, a Monarchia politikájában történt változások kihatással voltak az erdélyi ortodox egyházra is, amelynek következtében, a hatóságok nem engedélyezték a román püspökök kinevezését, valamint megtagadták bármely ortodox felekezeti iskola állami költségvetésből történő támogatását.⁹ Így hosszabb ideig betöltetlen maradt a nagyszebeni ortodox püspöki szék (1796–1810). Ebben az időszakban, az egyház vezetésével kapcsolatos feladatokat az egyházmegye konzisztóriumja látta el. Ennek tagjai egy vikárius és hat Nagyszeben körüli esperesből, valamint egy titkárból állt. 1810-ben Vasile Moga személyében választhatott magának ismét román püspököt a román ortodox lakosság. Vasile Moga (1810–1845) püspök, sikeresen megszilárdította szerkezetében és anyagi szempontból a vezetése alá tartozó gyülekezeteket, s mindezt állami támogatás nélkül.¹⁰

A görög katolikus történetírás azonban, másképp értékeli a második Diploma Leopoldinum jelentőségét pl. Sergiu Soica történész a következőben foglalja össze: „a román nemzet öntudatra ébredését hozta magával: a nép rabsági állapotából nemzeti szabadságának öntudatára ébredt. Éppen az említett (második) Lipóti Diploma harmadik pontjára alapozva építette fel Inocențiu Micu Klein püspök is korszakalkotó nemzeti követeléseinek

⁷ Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox din Transilvania între anii 1848-1918. Între exigențele statului centralizat și principiile autonomiei bisericești*, Kolozsvár, 2005. 26–32.

⁸ Ivanov, Bogdan: *Istoria bisericii ortodoxe din Transilvania*, in Brandes, Dieter; Grăjdian, Vasile; Lukács Olga (szerk.): *Scurtă istorie a bisericilor și comunităților religioase din Transilvania*, Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană, 2008. 47.

⁹ Andrei, Mirela: i.m. 93.

¹⁰ Vö. Bocșan, Nicolae; Lumperdean Ioan; Pop Ioan-Aurel: i.m. 61.

főbb pontjait, amelyek harminc év után a románság régi álmát váltják valóra, az erdélyi román nemzet megalakulásával – mely az Egyesülés kizárólagos következménye.”¹¹

Az objektív szempontok és Inochentiu Micu Klein-nal elkezdett mozgalom arra mutatnak, hogy a Diplomában összefoglaltaknak tiszteletben tartására kezdődtek el a mozgalmak, amelyek aztán a nemzetiségére eszmélt nép politikai elismertségért folytatott harcává alakult át. Így nem csoda, hogy a közös célért folytatott harcban a két egyház vezetői, félretéve a korábbi ellenségeskedést, egymásra találtak, s egységes erővel indították meg a román nemzeti mozgalmat.

3.2. A román nemzeti mozgalom egyházi színezete a felvilágosodás századában

Inocențiu Micu Klein¹² görög-katolikus püspök az egyház berkeiből indította el a román nemzeti mozgalmat, felhasználva az egyesítés által megígért privilégiumokat. A kezdetben egyházi jellegű mozgalom rövidesen nemzeti jelleget öltött magára, amelynek végső célja, a „megtűrt” nemzetből egy politikailag elismert és jogaiban a másik hárommal egyenlő nemzetté váljon.¹³

A román nemzet felemeléséért vívott harcában Inocențiu Micu Klein nagy hangsúlyt fektetett az iskolázásra és a kulturális szint felemelésére. Ennek érdekében megalapította a balázsfalvi iskolákat, Kolozsvárra szemináriumot tervezett, és püspöksége alatt mehettek Rómába az első ösztöndíjasok. Ugyanakkor a falusi iskolahálózat kiépítését is szívügyének tekintette.¹⁴ Természetesen hitbeli meggyőződésének ad hangot annak az elvnek propagálásával, hogy minden erdélyi román térjen át a görög katolikus hitre, mert meglátásában, ez jelentette az egyetlen utat az Erdélyben élő románok égető problémáinak megoldására.¹⁵

¹¹ Soica, Sergiu: A Rómával egyesült román görög-katolikus egyház rövid története, in Brandes, Dieter; Grajdian, Vasile; Lukács Olga (szerk.): Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története, Kolozsvár, 2008, 165.

¹² Vö. Comșa, Nicolae: Episcopul Ion Inocențiu Micu, Blaj, Editura Buna Vestire, 2007.

¹³ Prodan, David: Supplex Libellus Valachorum, Bukarest, Editura Științifică, 1967, 137.

¹⁴ Vö. I. Tóth Zoltán: Klein Sámuel és az erdélyi román felvilágosodás, Kolozsvár, 1947.

¹⁵ Prodan, David (1967):i.m. 182.

A román nép politikai nemzetté való felemelését Micu Klein abban látta, hogy a többi nemzettel egyenlővé váljon, ill. a többi nemzettel egyenlő jogokat élvezzen a kor társadalmi viszonylatában.¹⁶ Kultúrpolitikája kivitelezéseként említjük meg azt a fontos tényt, hogy Balázsfalván az iskola és a kolostor mellett, a nyomda is megkezdte működését. A második Balázsfalván nyomtatott mű az 1750-ben megjelent „Floarea Adevărului” (Az igazság virága), amely – Petru Pavel Aron vezetésével – a kolostor négy művelt tagjának együttes munkája (a könyv teljes címe: „Floarea adevărului pentru pacea și dragostea de obște, din grădinile sfintelor Scripturi prin mare strădanie cucernicilor între ieromonași în mănăstirea Sfintei Troițe dela Blaj, acum întâi culeasă, carea luminat arată: cum unirea alta nu este sără numai credința și învățătura Sfinților Părinți. Tipăritu-s-au în Blaj în anul Domnului 1750 Martie 30”).

A könyv részletes magyarázata a négy dogmatikai pontnak, amelynek értelmében a román egyház 1700-ban Rómával egyesült, belefoglalva az esemény racionális indoklását is. Nae Antonescu meglátásában, a könyv kifejezőmódjában a pánromán ökumenizmus korai hírnöke, a kor legfelvilágosultabb elméinek munkája.

Minden vita ellenére, amit az egyházi egyesülés szült, és ami kihatással volt a román népre, a könyv hangvétele nyugodt és toleráns, meggyőzni és nem legyőzni akar. A látszólag szerény munka, amit Ioan Bob püspök 1813-ban újra kiadott, Antonescu megfogalmazásában meghatározta azt a mérsékelt, művelt és tudományos hangnemet, amelyen a görög katolikus románok védtek és továbbra is védik vallásukat a számos becsmérővel szemben. Az ebben az időben latin nyelven kiadott művek a „Flosculus Veritatis” (a „Floarea Adevărului” latin változata) (1753), ill. a „Doctrina Christiana” (1757).¹⁷

Szintén említést érdemel még Petru Pavel Aron püspök munkásságának egyik remekműve, az 1760–1761-es években megjelent bibliafordítása, amelyet a Vulgatára alapozott.¹⁸

¹⁶ Uo. 190.

¹⁷ Antonescu, Nae: *Reviste din Transilvania*, Editura Imprimeria de Vest, Nagyvárad, 2001, 41.

¹⁸ A Bibliának e változata nemrégiben még csak levéltárakban volt megtalálható, mígnem 2005-ben kinyomtatták, a Román Akadémia kolozsvári „Sextil Pușcariu” Nyelvészeti és Irodalomtörténeti Intézet, valamint a Camil Mureșanu vezette kolozsvári „G. Bariț” Történelmi Intézet tudósainak közös munkájának eredményeképpen.

Az Inochentiu Micu Klein által létesített balázsfalvi kulturális környezetben alakult ki az ún. Erdélyi Iskola. Ennek az Iskolának a képviselői történelmi és nyelvészeti érveket hoztak fel annak bizonyítására, hogy az erdélyi románok egyenes leszármazottai a Dáciát megszálló római telepeseeknek. Ez a tétel „latinizmus” néven vált ismertté.

Az Erdélyi Iskola szervesen beépült a német felvilágosodás (Aufklärung) kontextusába, amit politikai téren a jozefinizmus táplált. A francia felvilágosodástól abban különbözik, hogy nem egyházellenes hullámként jelentkezet, hanem épp ellenkezőleg az erdélyi román kulturális mozgalom egyházi berkekből indult ki.¹⁹

Az Erdélyi Iskola egyik jelentős momentumja a Supplex Libellus Valachorum (Erdélyi Románok Kérvénye) (1791, 1792), egy II. Lipót császárhoz intézett beadvány, amelyben az ortodox és görög-katolikus képviselők közösen fogalmazták meg kérélmüket, hogy a román nemzetet az Erdélyi Fejedelemség szerves részének ismerjék el.²⁰ A román felvilágosodás legkiemelkedőbb személyiségeinek kollektív és kiemelkedő munkája ez, és az Inochentie Micu Klein politikai programjára épül. Érvrendszere a románság Kárpátokon belüli múltját, folytonosságát és történelmi, valamint számbeli fejlődését használja fel.²¹ A román nemzet emlékiratában természetesen elkerülhetetlen módon megjelennek a román egyháztörténet legfontosabb pillanatai is.

A Supplex Libellus Valachorum dokumentumban a román nép egyházával és hitével kapcsolatosan megjelennek bizonyos, politikai és egyházi egység gondolatához vezető megfogalmazások, például: románok hite, a román nemzet hite, a románok nemzete és hite. Továbbá, a dokumentum kiemelt figyelemmel szorgalmazza a következőket: „Ennek a nemzetnek a keleti egyházhoz hűséges klérusa, diszkriminációtól mentesen aszerint, hogy egyetért-e mindenben vagy sem a nyugati egyházzal, illetve a nép egyháza, valamint ezen nemzet nemessége és plebejusai, mind a

¹⁹ Munteanu, Romulus: Contribuția Școlii Ardelene la culturalizarea maselor, Bukarest, Editura Didactică și Pedagogică, 1992, 15.

²⁰ Chindriș, Ioan: Unirea cu Roma și Școala Ardeleană, in Școala Ardeleană II., Nagyvárad, 2007.; Uő. Cultură și societate în contextul Școlii Ardelene, Kolozsvár, 2001.

²¹ Mitu, Sorin: A nemzeti önazonosság genézise az erdélyi románság körében, Korunk, Kolozsvár, július, 1997.

városiak, mind a vidékiek, részesüljenek ugyanolyan státusban és bánásmódban, mint az unió (Unio trium nationum) rendszerét alkotó nemzetek klérusai, nemesei és plebejusai, és ugyanolyanelőnyöket élvezzenek”.²² A dokumentumból világosan kiviláglik, hogy a két felekezet közti együttműködés gondolata közvetlenül kapcsolódik a román nemzetnek a fejedelemség politikai és egyházi rendszere általi elismeréséhez. A közös nemzeti harcnak köszönhetően, még ha nem is sok időre, de a két román egyház képviselte is közeledett egymáshoz, azonban az általános széthúzás és a román felekezetek közti törésvonal a közös program során nem tűnt el.

3.3. A közeledési tendenciák megghiúsulása az 1848-as forradalom alatt

Ioan Lemeni görög-katolikus és Andrei Șaguna ortodox püspök Balázsfalván az 1848 májusában összegyűlt néppel együtt, közösen kérték a román nemzet negyedik nemzetként történő elismerését.

Az 1848-as nemzetgyűlés vallási jellegű posztulátumai között természetesen fő helyen szerepelt a román érsekség visszaállítása. „Visszaállításról” volt szó, ugyanis a két román egyház érsekségi előzményként tekintett az 1595-ben, Mihai Viteazul idejében Gyulafehérváron megalapított ortodox érsekségre. Annak ellenére, hogy az érsekség de facto csak néhány hónapig működött, ennek utódként tartották magukat számon a 17. századtól az ortodox egyházfők. Az egyházfők magukat hol püspöknek, hol érseknek hívták és a református püspökség ellenőrzése alatt működtek, s a korábbi fejezetekben az eseményeket már tárgyaltuk.²³

Az előbbieken utaltunk rá, hogy a Habsburg instauráció kezdetén megszűnt az ortodox püspökök működése, a Brassó környéki ortodox gyülekezetek a karlócai szerb érsekséghez tartoztak. Amikor a román ortodox egyház egy része 1700-ban egyesült Rómával, Atanasie Rednic, az akkori román egyházi vezető érseki címet viselt, és székhelye Gyulafehér-

²² Prodan, David: *Supplex Libellus Valachorum*. Din istoria formării națiunii române, Bukarest, Editura Științifică și Enciclopedică 1984, 473–477.

²³ Uo. 45

váron volt. Az egyesülés után Atanasie továbbra is Gyulafehérváron maradt, azonban az Udvartól csak a püspöki rangot kapta meg. 1713-ban bekövetkezett halálakor pedig utóda, Ioan Giurgiu de Patak – miután nem fogadta el a gyulafehérvári segédpüspöki rangot – kénytelen volt megelégedni a fogarasi püspöki címmel. Utódai, akiknek székhelye már Balázsfalvára került, továbbra is a fogarasi püspöki címet viselték.²⁴

Az előbbi kitérő után, tehát a román érsekségek megalapításában nagy szerepe volt az 1848. május 3/15-én tartott balázsfalvi nemzetgyűlésnek, ahol nemzeti követelményként szerepelt az említett ortodox gyulafehérvári román érsekség visszaállítása. Előtérbe került a „Vox populi, vox Dei” („A nép szava Isten szava”) elve is. Az ami összekötötte a román népet épp válaszfalnak bizonyult, sőt a konfliktusok forrása lett. Tulajdonképpen a Mihai Viteazul idejében még az egy egyházhoz tartozó románság, immár két különböző egyházhoz tartozott.

Ilyen formán Bârlea meglátásában az 1848-as forradalom balázsfalvi programja ezért nemcsak a románság (1701-beli) nemzetként való elismerésének gondolatát tartalmazta, hanem „egy újszerű ökumenikus elgondolást is: a román egyesült egyház és az erdélyi ortodox egyház összevonását. A program célkitűzése a felekezeti különbségek megszüntetése és egyetlen közös érsekség létrehozása volt. Így az 1848-as határozat, az ökumenizmus dióhéjban vázolt képével, a következő nemzedékek eszméinek forrása is lett.”²⁵

Szintén emblematisz jelentőségű Ioan Lemeni görög-katolikus püspöknek, a nagyszebeni ortodox egyházi vezetőknek küldött meghívása, amelyben a nemzet problémájának megoldására szólít az együttműködésre: „mellőzzük a vallási vitákat nemzetünk tisztessége és java érdekében”.²⁶

²⁴ Soica, Sergiu: i.m. 165.

²⁵ Bârlea, Octavian: Adunarea națională a Românilor de la Blaj 3/15 mai 1848, Perspective, 1(9) iulie–septembrie 1980, 43.

²⁶ Bocșan, Nicolae; Leb, Ioan-Vasile; Gârdan, Gabriel; Vesa Pavel; Ivanov, Bogdan (kiad.): Andrei Țaguna, Corespondența, I, Kolozsvár, 2005, 56.

3.4. A két román egyház érsekségének a megalakulása

Az 1848-as forradalmi program érsekségre vonatkozó célját előbb az uniós egyház érte el. Az Egyesült Román Érsekség körvonalazódása már 1850 májusában, Bécsben elkezdődött. Az előkészületek nem tartottak sokáig, ugyanis I. Ferenc József császár 1850. december 12-én már jóváhagyta az egyesült román érsekség megalapítását. Az érsekség a Gyulafehérvár-Fogarasi nevet kapta, székhelye Balázsfalván volt, és három szuffragán püspökség tartozott hozzá: egy régebben alakult püspökség, a váradi (1777), valamint két „fiatalabb”, a szamosújvári, ill. a lugosi. Mindezek ellenére az érsekség megalapítása csak 1851. február 22-én vált hivatalossá.²⁷

Az egyesült román egyház hívei számára örömet jelentett az új érsekség, az ortodoxok körében azonban „széthúzást és gyűlöletet szült” (Barițiu). A Balázsfalva központú, Gyulafehérvár-Fogarasi címet viselő egyesült román érsekség tehát egy összetett folyamat eredményeképp születhetett meg.

Az erdélyi ortodox egyház legfelsőbb szervének, az érsekségnek a megszervezése lebegett Andrei Șaguna püspök előtt. Șaguna az erdélyi román hívek a szerb patriarchátustól történő függetlenségének az elismeréséért is harcolt. Célja elérésében a bécsi udvar segítségéért folyamodott, s ezzel párhuzamosan a többi erdélyi egyházi vezetőt is meg szeretne volna győzni céljáról. Șaguna tervében szerepelt a bukovinai érsek, Eugeniu Hackmant meggyőzése is egy egységes, pán-ortodox egyházi vezetés létrejöttéről a Habsburg birodalmon belül, ami által az ortodox egyházak egyetlen román egyházban egyesülnének.²⁸ Az erdélyi püspök nagylelkű ajánlatát azonban nem fogadta el a bukovinai egyházi vezető, így kihasználatlan maradt a birodalmon belüli román ortodoxia egyesítésének lehetősége.²⁹

²⁷ Bârlea, Octavian: Unirea religioasă la poartile Moldovei și ale Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea, Perspective, 31–32. ianuarie–februarie VIII/1986, 75.

²⁸ Brusanowski, Paul: Rumänisch-orthodoxe Kirchenordnung 1786-2008. Siebenbürgen-Bukowina-Rumänien, Hrsg. von Ulrich A. Wien und Harald Roth, Köln, Böhlau, 2011.; Uő. Reforma Constituțională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei între 1850-1925, Kolozsvár, 2007.

²⁹ Bocșan, Nicolae; Leb, Ioan-Vasile; Gârdan, Gabriel; Vesa Pavel; Ivanov, Bogdan (kiad.): i.m. 54. Ezen egyházi tervezetnek a célja egyetlen román érsekség megszervezésében állt, ennek a jogkörébe tartozott volna az aradi és czernowitzi egyházmegye, majd újabb egyházmegyek alakultak volna meg Temesváron Karánsebesben és Kolozsváron. Păcurariu, Mircea (1992): i.m. 302.

Végül, 1864-ben a bécsi udvar elismerte az erdélyi ortodox egyház érsekségét, amely nagy politikai és egyházi elismerést jelentett Şaguna érseknek. Az újonnan létesített érsekségnek új kihívásokkal kellett számolnia az alapszabályzat megalkotását illetően, amely az erdélyi ortodox egyház alkotmányos alapelveit tartalmazta: az autonómiát és a zsinati rendszert.³⁰ Az alapszabály 1868-ban született meg, és Ferenc József császár egy évvel később ratifikálta.³¹

A Şaguna fellépését követő³² időszakban az erdélyi ortodox egyházi vezetők³³ célja az egyházi autonómia, román anyanyelvű iskolák és az oktatás megszervezése volt az Osztrák-Magyar Monarchia keretein belül.³⁴

Végezetül pedig elmondhatjuk, hogy az egyesült román egyház és az ortodoxia kapcsolata változó volt az évszázad során, hiszen a nemzeti probléma megoldását célzó intézkedések együttes kidolgozásától egészen a heves vitákig és hitvitákig terjedtek, mind központi, mind pedig helyi szinten. Mindkét egyház önmagát próbálta igazolni a román nép előtt nemzeti beszédekkel, ez pedig még tovább mélyítette a két felekezet közti szakadékokat.

³⁰ Brusanowski, Paul: Die Geschichte der Kirchen Siebenbürgens im Zeitraum 1740-1848, in Brandes, Dieter; Lukács Olga (szerk.): Die Geschichte der Christlichen Kirchen Aufarbeiten, Leipzig, 2011, 98.

³¹ Az erdélyi egyház keretein belül 1925-ig, majd ezt követően a román ortodox egyházban érvényes dokumentum meghatározta a világi személyek döntési folyamatokban, valamint központi és helyi egyházi fórumokban történő részvételének mértékét. Păcurariu, Mircea (1992): i.m. 303–304.

³² Plămădeală, Antonie: Momentul Şaguna în istoria Bisericii Transilvaniei, Mitropolia Ardealului, nr. 1–2, 1984, 7–18, 103–114.

³³ Ebben az időben Miron Romanul (1873–1898), Ioan Meţianu (1898–1916) és Vasile Mangra (1916–1918) püspökök végeztek lekipásztoritevékenységet Erdélyben

³⁴ Vö. Brusanowski, Paul: Învăţământul confesional ortodox din Transilvania între anii 1848-1918. Între exigenţele statului centralizat şi principiile autonomiei bisericeşti, Kolozsvár, 2005.; Tulbure, Gheorghe: Şcoala sătească din Ardeal în epoca lui Şaguna, Kolozsvár, 1937.; Puttkamer von Joachim: Schulalltag und nationale Integration in Ungarn, Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867-191, in Südosteuropäische Arbeiten, 115, München, 2003.

4. A felvilágosodás hatása a magyar keresztyén „reunió”-ra

A 19. század az élet minden területén jelentős fejlődést hozott, amelynek alapjai a 17–18. századig nyúlnak vissza. Jelentős változások figyelhetők meg a gazdasági és szociális viszonyok terén többek között a vezető kultúrállamok rohamos iparosodása, a modern nagyvárosok születése, következésképpen a vidékek háttérbeszorulása, az ipari munkásság, az új gazdagok kialakulása, a társadalmi rétegződés, és az alsóbb néposztályok javuló iskolázottsága révén. Ugyanakkor a politikai életben is változások léptek fel a politikai jogok kiterjesztése, illetve a népek szabad alkotmányos és nemzeti államrendek létrehozására való törekvése által. Természetesen ezekkel való kölcsönhatásban a szellemi élet területén is jelentkeztek a kort jól meghatározó változások.¹

Az új korszak beköszöntével a keresztyén felekezetek is a megújulás korszakába léptek. A felvilágosodás korában a modern ember számára az önálló gondolkodás vált fontossá, ami révén egy olyan világkultúrát épített, amely igyekezett megszabadulni az egyház gyámkodásától. Párhuzamosan, erre való válaszként pedig a teológusok és a filozófusok a hitéletet illetve a keresztyén vallásgyakorlatot törekedtek megmenteni, aminek következtében az új filozófiai és teológiai felfogások jelentkeztek, mintegy ellensúlyozva a felvilágosodás jól meghatározott filozófiáját.

A 19. század elején a protestáns egyházak különbözőképpen reagáltak az erős szekularizációra. Itt két féle vallásos fellendülésről beszélhetünk:

¹ Ld. Heussi, Karl: Az egyháztörténet kézikönyve, Budapest, Osiris Kiadó, 2000.; Packer, James I.: A megújulás teológiája, Kolozsvár, Koinónia, 2000.

egyrészt beindultak az „ébredési mozgalmak”, amelyekben a klasszikus reformátori elvek mellett nagy hangsúlyt fektettek az ember vallásos tapasztalataira; másrészt pedig, voltak olyanok is, akik nem akartak visszatérni a régihez, hanem a romantika szellemében „korszerű” teológiai válaszokat kerestek. Közülük legfontosabb Friedrich Schleiermacher² teológiája, amely az ember vallásos érzéseire alapozott, igyekezve kibékíteni a keresztyén hitet és a modern kultúrát. Schleiermacher ezáltal a modern liberális teológia úttörőjévé vált.

A protestáns egyházakat sem hagyta érintetlenül az, hogy az új, szekularizáció útjára indult társadalomban, a keresztyénség visszaszorult, annak okán, hogy az új polgári réteg már nem tartott igényt az egyházi életre olyan mértékben, mint azelőtt, vagy akár egyáltalán. Így, az egyházak részéről ellenreakcióként, akár párhuzamosan is, hol az egyházi ébredés, hol a tradicionalizmus volt érzékelhető a vallásos élet területein.

A protestáns egyházak általában felismerték, hogy a társadalom megváltozott, és a régi viszonyok felszámolódtak. Következésképpen sokan az egyháztagek közül szociális munkát végeztek, segítették a szegényeket, szeretetotthonokat hoztak létre stb.³ Ebben az időben indult be Németországban például a belmisszió és külmisszió is.⁴

² Friedrich Schleiermacher (1768 - 1834): Boroszlón született, apja református tábori lelkész volt. A hernhutiak nieskyi iskolájában és barbyi teológiai szemináriumában nevelkedett. Miután szakított a testvérgyülekezettel, 1787-1789 Halléban tanult, 1796 és 1802 között a berlini Charité-templom igehirdetője. Szoros barátság fűzte a romantikusok köréhez, Friedrich Schlegelhez és másokhoz. „Száműzetése” során 1802 és 1804 között udvari prédikátor volt Stolpban, 1804-től a hallei egyetem rendkívüli, 1806-ban rendes tanára. Mikor a franciák bezárták az egyetemet, 1807-ben a berlini egyetem professzora lett, majd 1808-tól a Szentháromság-templom prédikátora, végül 1810-től az újonnan alapított egyetem professzora. Schleiermacher az ember vallásos érzéseiből kiindulva próbálta a keresztyén hitet érthetővé tenni a kritikus modern ember számára. A keresztyén hitet és a modern kultúrát akarta összebékíteni azzal, hogy az ember vallásos érzéseire alapozta teológiai felfogását. Ezzel az igyekezetével a modern liberális teológia egyik legfontosabb úttörője lett.

³ Vö. Walmann, Johannes: A pietizmus, Budapest, Kálvin Kiadó, 2000.

⁴ Kool, Anne-Marie: Az Úr csodásan működik. I, Budapest, Harmat, 1995, 67–100.; Lukács Olga: Early Protestant Missionarism in Romania in the Decades Following the Revolution of 1848–1849, Transylvanian Review, 2, 2005, 111–122.; Szabó Aladár: A protestantizmus és a külmisszió, PSZ, 1890, 800–812.

Azonban különbséget vélünk érzékelni e korban, a protestáns és római katolikus egyházak között, mivel ez utóbbi elzárkózott minden újítástól, és kapcsolatfelvételtől. Ily módon a katolikus egyházban a konzervativizmus és a restaurációs⁵ törekvések kerültek előtérbe. Továbbá a régi katolikus hagyományt új dogmákkal igyekeztek erősíteni.

Ebben a szekularizálódó társadalmi környezetben az egyházak minden módszerrel védekezni és ellenreagálni kényszerültek. Főleg a német felvilágosodás hatására – gondolunk itt elsősorban Leibnitz és Lessing valláspolitikai meggyőződésére – fogalmazódott meg magyar egyházi körökben is az igény, a felekezetek közti közeledésre. Előrebo csátjuk azonban, hogy ezek a közeledési tendenciák inkább párbeszédék szintjén nyilvánultak meg, amelyek különböző iratok, nyomtatványok révén kerültek közvéleményre. Habár ezeknek a vitáknak a hatása jelen volt az összmagyar egyházban, így természetesen Erdélyben is, mégis központjaik főként a Felvidék és a Dunántúl voltak.

Akadtak úgy katolikus, mint protestáns racionalisták illetve romantikusok is, akiknek az unióiránti lelkesedése odáig jutott, hogy nem csak a protestánsok, hanem valamennyi keresztyén felekezet újraegyesítését is megvalósíthatónak tartották. Járdánházi V. Sámuel, volt egyik közülük,⁶ aki már 1722-ben foglalkozott az reunió gondolatával, kiterjesztve azt az összes keresztyén felekezetre. Annak ellenére, hogy az ezzel kapcsolatos magyar nyelven írott műve csupán kéziratban maradt fenn, mégis,

⁵ A legfontosabb intézkedés az volt, hogy a pápa 1814. aug. 7.-én kelt „Sollicitudo omnium ecclesiarum” kezdetű bullájával visszahelyezte jogaiba a jezsuita rendet. A Kúriának a következő esztendőekben az európai államokkal kötött konkordátumok és egyéb egyezségek révén sikerült helyreállítania a napóleoni idők viharaiiban szétzilált hierarchikus szervezetét. VII. Pius halálakor (1823) Európában ismét biztosítottnak tűnt a katolikus egyház államjogi léte. Vö. Szántó Konrád: A Katolikus Egyház története, Budapest, Ecclesia Kiadó, 1984, 329–358.

⁶ Járdánházi V. Sámuel, (?-?) református lelkész, 1758-tól Piskón és 1761-től Harkányon volt lelkész. A bűnről és a Szentlélekről szóló tanítása miatt már 1763-ban az egyházi vezetőség kérdőre vonta. Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977. Vö. Járdánházi Sámuelnek, a Szentháromság dogmájában eretnkségbe keveredett prédikátornak ügyéhez kapcsolódó iratokat. Ehhez ld. Kiss Z. Géza: Egy kései unitárius per a Dráva völgyében. Adalékok Járdánházi Sámuel üldöztetéséhez, in Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 20, Kaposvár, 1989.

meglehetősen tág körben tárgyaltak róla.⁷ Továbbá az is ismeretes, hogy Járdánházit Szentháromság ellenes nézetei miatt, négy évre börtönbüntetésre ítélték.⁸

Később az 1790-es években mára közérdeklődés tárgyát is ez a szélesebb körű uniós mozgalom képezte. Például, Ábrahám László is a katolikusok és a protestánsok közötti uniót sugalmazta, a „Keresztyéni egység” című könyvében. Művét azonban 1793-ban a helytartó tanács, majd 1794-ben a kancellária is betiltotta.

Az ilyen és hasonló „beolvasztást” célzó törekvések, főleg a reformáció háromezázados emlékűnnepének megünneplése körül erősödtek fel. Olyan vélemények kezdtek terjedni mindkét részről, hogy a háromezáz év előtti nagy szakadás legméltóbb megünneplése az volna, ha a protestánsok egyetemben visszatérnének az „egy akolba”.

1816-ban Steigel Mihály⁹, rimabrézói evangélikus lelkész közzé tett egy értekezést „De unione protestantium cum romano-catholicis” címmel. Ugyanakkor a reformátusok között is akadtak, akik szintén hittek a katolikus-protestáns unióban. Deáky Gedeon,¹⁰ református lelkész például 1814-ben Pozsonyban dicsőítő verset írt VII. Piusz pápához, amelyben a francia fogságba esett pápát magasztalta állhatatosságáért. E versét nyomtatásban is közzé tette. Azonban a református lelkészek közül többen is kifejezték rosszallásukat a verssel kapcsolatosan, s névtelenül támadták

⁷ Zoványi Jenő (2004): i.m.

⁸ Felsőbárányai egyházmegye protocolluma 1758–1799, 260. A tartalomjegyzéket készítette Szatmári Judit 2014-ben. Járdánházi Sámuel 1770. október 22-én beidézték Pécsre, Pápai János senior, Borza Gergely vicesenior, Karantsi János, Barátosi Ferenc assessorok jelenlétében elítélték és bebörtönzték, majd 1774. május 14-én szabadon engedték, s néhány hónappal később visszavonta tanítását.

⁹ Steigel Mihály (Felsőbárány, 1769. febr. 20. – Cserecs, 1829. okt. 26.) ev. lelkész. Felsőbárányon tanult egy ideig. Még Dobsinán, Sajógömörön, Lőcsén és Pozsonyban járt iskolába, ez utóbbi helyen két évig. Azután rektor lett Turolukán, majd Tolnaszentmiklóson. Innen visszatért Pozsonyba tanulmányai folytatására, 1790-ben pedig Késmárcra ment hasonló célból. 1791-től lelkész volt Derencsényben, 1805-től Rimabrézón. A Rimába fulladt Cserecsen.

¹⁰ Deáky Gedeon (Kömlőd, 1784. – Nagysalló, 1835. okt. 31.) ref. esperes. Iskoláit Debrecenben kezdte és Pápán fejezte be, hol 1808-ban seniori tiszteletet viselt. 1817-ben lelkész lett Nagysallón. A barsi egyházmegye előbb jegyzőnek és tanácsbírónak, majd 1834-ben esperesnek választotta. Művei: Tisztelet oltárja... VII. Pius... halhatatlanítására... (Pozsony, 1814.) (II. kiad. 1815., III. kiad. 1817.)

lelkészársukat. Ebben a helyzetben Péli Nagy András¹¹ barsi református kurátor vette védelmébe Deáky Gedeont.¹²

A szóban forgó művek ellen jelent meg aztán 1818-ban egy protestáns tollából a „Felelet azon elmélkedésekre, melyek érdeklették a protestánsoknak közelebb múlt három évszázados innepléseket”¹³ című írás. Ebben a feleletben visszatükröződik a protestantizmusról akkor általánosan elterjedt hiedelem, miszerint az nem tekinti kötelezőnek a hitvallásokat, hanem a hitvallásoktól függetlenül, sőt azokkal szemben biztosítja a lelkiismeret szabadságát. A szerző erre alapozva rávilágít arra, hogy a katolicizmus és protestantizmus közötti különbség nem a több vagy kevesebb dogmák elfogadásában áll, hanem inkább a képzelt elvi ellentétben.¹⁴

Még ugyanebben az évben katolikus részről is névtelenül adott valaki választ erre az írásra, „Jegyzetek azon feleletre, mely a protestánsokat harmadik százéves ünneplések s némely tartományokban történt egyesülések felől kiadott elmélkedésekre... készítetett” címmel, amelyben a szerző a merev katolikus álláspontot képviseli.

A következő évi irodalomban sokkal inkább a szeretettől vezérelt és áthatott unióra való törekvés nyilvánul meg. Pázmándi Horváth András, (1778-1839) katolikus plébános magyarra fordította a kryptokatolikus Johann August von Starck¹⁵ 1787-ben írt német művét az egyesülésről,¹⁶ amelyben Starck leplezetlenül kifejezésre juttatja katolikuspártiságát. Starck művén felbátorodva Rácz András esztergomi káplán 1822-ben közzé tette magyar fordításban Hille Ágoston slukkenauai (Csehország) káplán, még

¹¹ Bajkán született 1752-ben és ugyanitt halt meg 1830. szept. 18.-án. A barsi egyházmegyének 1790-től haláláig viselte a gondnoki tisztét. Tagja volt az 1791. évi budai zsinatnak. A tisztelet oltárjának apológiája című írása ismeretes, mely válasz volt a Deáky Gedeonttámadó művére. (Pozsony, 1815.)

¹² Zoványi Jenő (1977): i.m

¹³ Zoványi Jenő (2004): i.m. 219.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Königsbergi teológus, 1741. október 28-án született, 1816-ban halt meg, több egyháztörténeti munka szerzője.

¹⁶ „Ueber Krypto-Katholicismus, Proselytenmacherey, Jesuitismus, geheime Gesellschaften und besonders die ihm selbst von den Verfassern der Berliner Monatsschrift gemachte Beschuldigungen, mit Acten-Stücken belegt“ (Frankfurt am Main és Leipzig, 1787).

1818-ban német nyelven kiadott protestáns ellenes könyvét.¹⁷ Hille művében pártfogásba veszi a katolikus egyházat, elítéli a protestánsokat, amiért megünneplik a háromszáz éves elszakadást, s megfogalmazza, hogy „az elmederülés (Aufklaerung) idejéhez nem volna-e illendőbb, és a protestánsoknak is nem válna-e nagyobb dicsőségére, a reformációnak v. megjobbításnak ünnepe helyett a reüniónak v. egyesülésnek ünnepét tartani?”¹⁸ Sőt, azt is ajánlja a protestánsoknak, hogy fogadják el a tridenti zsinat határozatait és a pápa tekintélyét.¹⁹

A fenti a fejtegetések természetesen nem maradhattak cáfolat nélkül protestáns részről. Annak ellenére pedig, hogy a magyarországi cenzúra mellett még csak kilátás sem nyílhatott ilyen tartalmú munkának az engedélyezésére, a protestánsok álláspontja mégsem maradt titokban. Rövid időn belül megjelent egy polemizáló mű, a „Felelet azon elmékedésekre, melyek érdeklették a protestánsoknak közelebbi múlt 3 évszázados inepléseket. Készült a szelídség országában. Nyomatott az alázatosság betűivel 1818.”, amelyben az ismeretlen szerző, a lelkiismeret szabadságára apellálva, védte meg az 1817-ben Poroszországban létrejött luheránus-református egyház unióját, amelyről részletesebben a következő fejezetben tárgyalunk.²⁰

A polemizáló művek sora a következő években is folytatódott. A vita gyújtópontját 1822 januárjában Báthory Gábor indította el, aki 1814-től a Dunamelléki Egyházkerület püspöke volt.²¹ Báthory névtelenül nyomtatta ki „Az evangéliumi keresztyén tolerancia” cím alatti két prédikációját. Az egyikben azt hangsúlyozta, hogy a „keresztyéneknek a vallás dolgában egy

¹⁷ „Soll die Scheidewand unter Katholiken und Protestanten noch laenger fortbestehen?” A könyvnek fordításban szó szerint visszaadott címe: „Fennmaradjon-e még továbbra is a közfal, mely a katolikusoktól a protestánsokat elválasztja?”

¹⁸ Filó Lajos: Unióvitály a hazai r.kath. és protestánsok közt 1822-27, in Sárospataki Füzetek, 1860, 486.

¹⁹ Uo. 481–483.

²⁰ Uo. 488.

²¹ Báthory Gábor (Solt, 1755. jan. 26. – Nagykőrös, 1842. febr. 12.) 1814-ben minden újabb választás nélkül foglalta el a püspöki széket. 1805-ben országgyűlési lelkészséget is viselt. Az ő buzgólkodására épült Pesten 1830-ban templom. A papmarasztás divatjának ő vetett véget kerületében. 1838-ban lemondott a pesti lelkészségről s Nagykőrösre költözött, onnan igazgatta az egyházkerület teendőit. A nagyváradai Bibliának 1805-i pesti kiadása az ő javításaival látott napvilágot.

értelemre való jutásuk lehetetlen”, a másikban pedig azt, hogy „a vallások közt lévő különbségek ellent nem állván, a hazafiak csendesen és boldogul élhetnek együtt.”²² A füzet természetesen mindkét fél érdeklődését felkeltette, és pár hónap elteltével már négy kiadása vált szükségessé. A katolikusok közül egyesek azon kívül, hogy felfigyeltek rá, még egyet is értettek vele.²³

De Báthory álláspontja mégsem volt a katolikus főpapság és a helytartótanács tetszésére, akik számára elfogadhatatlan volt, hogy a különböző vallásúak „csendesen és boldogul éljenek együtt”. Félegyházy József Báthory leveleinek hangnemét sértőnek találta a katolikus egyházra nézve, akiket Báthory „térítgetőknek” nevez, akik „magával az Istennel és a természettel dacolnak szenvedhetetlen vakmerőséggel”, akik prozeitáikat „hypokratákká, vallástalanokká teszik.”²⁴

A katolikus papság nagy részét leginkább az zavarta a Báthory Gábor prédikációjában, hogy szót emelt az erőszakos térítgetések ellen.²⁵ Ezt a nem tetszést pedig még fokozta Hohengger Lőrinc²⁶ „Zeichen der Zeit” című műve, amely azt a meggyőződését juttatja kifejezésre, miszerint a protestánsok nem méltók a vallásszabadságra, mivel szakítottak a régi hitvallásukkal.²⁷

Aztán egy katolikus püspök följelentése eredményeként a helytartótanács kérdőre vonta a dunamelléki református egyházkerület censorát, hogy hogyan bocsáthatta sajtó alá e dolgozatokat és ki a szerzőjük? Báthory a helytartótanács előtt meg sem próbálta tagadni a szerzőséget, de valószínűleg védte magát. Mindezek ellenére azonban, szinte állásába került a két prédikáció, s természetesen a hivatalos megrovást sem kerülhette el.²⁸

²² Zoványi Jenő (2004): i.m. 220.

²³ Filó Lajos (1860): i.m. 489.

²⁴ Félegyházy József: A hazai egységmozgalom a XIX. század első felében, Vigília, 7, 1972, 471.

²⁵ Pl. 1821-ben Rudnyai Sándor esztergomi érsek és primás helytartó a tanácshoz készített beszámolójában adja hírül a 992 protestáns lélek megtérítését az „egyedül üdvözítő anyaszentegyházba” és, hogy Klobusicki Péter kalocsai érsek, szatmári püspök korában 452-en tértek át a katolikus hitre. Ehhez ld. Filó Lajos (1860): i.m.489.

²⁶ Teológiai író, 1782-ben született Sopronban. Kezdetben Győrött volt tanár, majd kanonok lett.

²⁷ Beleuchtung der Berzeviczischen Schrift: Nachrichten über den Zustand der Evangelischen in Ungarn (1825); Bemerkungen über Friedrichs Briefe über die Lage d. evangel. Kirche in Ungarn (1828)

²⁸ Szilágyi Sándor: Adalék az unió-vitály történetéhez 1822-ben, in Sárospataki Füzetek, 1861, 616–628.

Guzmics Izidor, bencés apát, pannonhalmi teológiai tanár még ugyanabban az évben „A keresztényeknek vallásbeli egyesülésekről írt levelek az evangéliumi keresztény tolerantiának védelmezőjéhez” című könyve tizenkét levelében, nagyító alá vette Báthory összes állítását, katolikus egyházi szempontból vizsgálva meg őket. Az írás békés és szelíd hangja mögött érezhető az, hogy Guzmics, Báthory meggyőződésével ellentétben, az unió kérdését kizárólagosan az „egyedül üdvözítő egyház”-ban látja.

Báthory szükségesnek vélte ezt az egyoldalú tantételt megcáfolni.²⁹ Így, még ugyanabban az évben, 1822-ben „Lehet-e, van-e egyedül idevezítő eklézsia? S ha lehet s van, hol van, melyik az?” címmel megjelent prédikációjában, egészen Zwinglire emlékeztető felfogással körvonalazta nézeteit a fenti kérdésekről. S habár Guzmicson kívül Fejér György, Kovács Mátyás³⁰ és Ágoston János is írt feleletet prédikációira, Báthory, az őt cáfolni igyekvő fejtegetésekre és észrevételekre nem válaszolt új prédikációjában.³¹ Habár Ágoston János első reakciója Báthory felszólalására például, a térítések ügyében, egy mérges felelet volt, amelyben kifejtette a katolikus egyház szándékát, miszerint a térítésnek semmiféle eszközét nem fogja feladni.

Rácz András is az esztergomi főegyházmegye papja, frissében reagált Báthory írására a „Fennmaradjon-e a még továbbra is a közfal, mely a katolikusoktól a protestánsokat elválasztja. A szeretet szózatja mindazokhoz, akik a katolikus Anyaszentegyházat vagy nem, vagy rosszul ismerik.” című írással. Ehhez a fentiekben már említett, általa lefordított Hille Ágoston művét vette alapul, és ezt alkalmazza magyar viszonyokra.

1823-ban Báthoryval ellentétben már jóval szelídebb hangon szólalt meg, egy magát meg nem nevező, református lelkész a „Mágnés... egy szó arra a kérdésre: Lehet-e, van-e egyedül idevezítő eklézsia?” című könyvében, amelyben arra szólította fel hitfeleit, hogy csatlakozzanak a katolikus egyházhoz, hiszen elsősorban nemzeti érdekek sürgetik a

²⁹ Csóka Lajos: Guzmics Izidor, a keresztény egység apostola, Szolgálat, 45, 1982, 50-57.; Félegyházy József: i.m.472.

³⁰ Báthory írására válaszolt „Észrevételek ily című prédikációk iránt: Az Evangéliumi keresztény tolerancia két Prédikátióban előadva.” Budapest, 1824.

³¹ Balázs László: A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791-1830. Különös tekintettel az egykorú nyomtatványokra, Budapest, Medoka Nyomda, 1935, 69.

közeledést. Emiatt az álláspont miatt egyesek azt is feltételezték, hogy e felhívás írója valójában nem is protestáns, hanem katolikus volt.³²

Ágoston János (1787-1863) válaszolt a „Mágnes”-re a „Megbővített mágnes”³³-ében, amiben a „magyar nemzeti” jelző nélküli katolikus egyházat ajánlotta nekik. Ugyanakkor mégis olyan értelmet tulajdonított a mellőzésre ítélt jelzőnek, miszerint a magyar nemzetek ősi vallása a katolikus, s az ebben való egységet két idegen ember: Luther és Calvinus bontotta meg.³⁴

Vámosi Pap István (1790-186)³⁵ veszprémvámosi lelkipásztor szintén közzé tett egy írást az unió kérdésében.³⁶ Írásával azzal tűnik ki a korábbi egységtörekvő szerzők közül, hogy bár egyetért Báthoryval, viszont annak a katolikusok felé közelítő változatával. Továbbá Vámosi, Guzmics javaslatát néhány változtatással megvalósíthatónak tartotta. Ő, tehát az uniót elsősorban az adminisztrációban látta kivitelezhetőnek, míg dogmatikai kérdésekben mindenki maradjon meg a sajátjában.³⁷

Később, az 1823-banmegjelent röpirata, „A vallási egyesülés ideája s ezen idea realizáltatásának eszközei” nagy visszhangra talált. Ebben a röpiratban az unióval kapcsolatos elképzeléseit fejtette. Úgy gondolta, hogy mindenféle hitvallást és szimbolikus könyvet félretéve, a Biblia alapján teljes lelkiismereti szabadsága legyen minden hívőnek. Így nem lennének sem katolikusok, sem különféle protestánsok, csak keresztyének. Racionalista szellemben egy ábrándos tervet is kidolgozott a reunióról.³⁸ Véleménye szerint csak az istentisztelet és egyházigazgatás módját kell

³² Félegyházy József: i.m. 472.

³³ Megbővített mágnes, vagyis: kifejtése azon tiszta igazságoknak, melyek indító okúl szolgálhatnak minden keresztyén felekezetbeli magyaroknak arra: hogy az igaz, nemzeti római keresztyén kath. religióban, anyaszentegyházban egyesüljenek a boldogságra. (1823)

³⁴ Zoványi Jenő (2004): i.m. 221.

³⁵ Pap István (Vámosi) (Ságvár, 1790. szept. 24. – Nemesvámos, 1864. júl. 1.) ref. lelkész. 1802-től 1813-ig Pápán. Majd 1816-ban Marburgban iratkozott be az egyetemre. Visszatérve veszprémi egyházmegyének esperese. A cenzúra nem engedélyezte a természettani művének kinyomatását.

³⁶ „A vallási egyesülés ideája, s ezen idea realizáltatásának eszközei...Készítette egy a vallási egyesülést mind vallási, mind polgári tekintetben, szívesen óhajtó református prédikátor.” Veszprém, 1823.

³⁷ Félegyházy József: i.m. 472.

³⁸ Révész Imre: A keresztyénség története, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1920.

egyesíteni, amelyeknek részleteit előre megállapítanák minden pontban, és amelyeket egy közös bizottság állapítana meg végérvényesen. Ezeket pedig, fokozatosan, ránevelés által léptetnének életbe. Ebből az elképzeléséből jól kitűnik a katolicizmussal szembeni előzékenysége és rokonszenve. Ez a röpirata pedig egyrészt hatást gyakorolt protestáns körökre és ugyanakkor felszólalásokra ösztönzött katolikus oldalról is.

A röpirat egyik hozzászólója Cseh László, tolnavármegyei alispán volt, akit egyrészt világi lévén nem ijesztett meg a gondolat, hogy ők is engedjenek némely szertartásban, másrészt pedig elképzelhetőnek tartotta, hogy a protestánsok elfogadják a transzszubsztanciáció, azaz az úrvacsorában történő átlényegülés tanát.

A pesti katolikus professzor, később egri kanonok, Kováts Mátyás a Vámosi Pap István könyvét olvasván kapcsolódott be a mozgalomba. 1823-ban megírta a „Barátságos értekezés a Vallási Egyesülés Ideájának szerzőjével” című könyvét, amelyben kompromisszumot ajánl fel. Ennek értelmében a protestánsok a dogmatikai kérdésekben, míg a katolikusok a szertartásukban tegyenek engedményeket. Ő maga viszont semmit sem tett annak érdekében, hogy a még meglévő távolságot csökkentse. Kovátsot e véleménye miatt az egyháza is elítélte.³⁹

Kovátson kívül még egy katolikus nyilatkozott 1823-ban az unió kérdéséről: Balog Péter,⁴⁰ a „Reggeli gondolatok a keresztyén vallások egyesülhetőségéről” című művében, amelyben azt ajánlotta, hogy egyszer a két protestáns egyház egyesüljön, azután pedig következhetne az oltári áldozásnak, majd pedig a pápai primátusnak az elfogadása.

Péli Nagy András is megfogalmazta nézeteit az unió kérdéséről 1824-ben az „Egy szó a vallási egyesülést óhajtókhoz” című, Esztergomban megjelent könyvében, amelyben tulajdonképpen már meglévőnek tekintette az uniót, abban, ha egymás iránt szeretetet éreznek a különböző hívő és gondolkodású keresztyének.

Szikszai Benjámín,⁴¹ református lelkész úgyszintén 1824-ben fejtette ki véleményét a már meglévő unióról „A róm. kath. és protestáns

³⁹ Félegyházy József: i.m. 473.

⁴⁰ A sárospataki togátusból tért ki katolikusnak.

⁴¹ Szikszai Benjámín 1772. jan. 19-én született és 1828. márc. 5-én Makóban hunyt el. Tanulmányait Debrecenben végezte, hol 1788-ban lépett a felsőbb tanulók közé s azután 1794-től köztanítóságot viselt. 1798 nyarán külföldre ment, de már a következő év tavaszán Kabára, innen 1803 áprilisában Makóra ment lelkésznek.

keresztyének közt fennálló unió” című füzetében. Ebben, két párbeszédben is azt, fejtegeti, hogy az unióról nem szükséges vitatkozni, mert hiszen már meg is van a lényeges, alapvető dogmatikai tételek egyezőségében.

Ez a két, már meglévő unióról szóló írás, a Szikszai és Pap István dolgozatai indították Guzmicsot 1824-ben egy újabb munka megírására. E munka hangja érzékelteti, hogy Guzmics megingathatatlanak tűnő elve megenyhült, miszerint az uniót csak, mint beolvadást látta. Így örömmel üdvözölte Szikszait abban a reményben, hogy az ő felfogásának megfelelően a protestánsok hitvallásokat, kátekát és más vallási könyveket fognak kiadni, amelyek a tanításban és az egy egyházban való egységet fogják eredményezni. Erre válaszként Szikszai egy második füzetet is megírt 1825-ben. Majd következő évben Guzmics ismét polemizált Szikszai újabb gondolatával. De erre aztán többé Szikszai nem válaszolt.

A következő évben Kölcsey Ferenc, aki esztétikai szempontból lelkesedett a katolicizmusért, felszólalt a „Hit, remény, szeretet” című értekezésében.⁴² A történelmet katolikus szemüvegen keresztül nézte, azonban elítélte a protestánsok üldöztetését. Általában óvakodott eljutni egészen a pápizmusig, már csak azért is, mert félreteendőnek tekintette az összes hittételt. Guzmics áradozó lelkesedéssel üdvözölte Kölcsey írását is, ellenben Szontagh Gusztáv, (1793-1858) evangélikus vallású filozófus illetve császári és királyi kapitány, éles kritikával kísért a protestáns ellenes katolikus megnyilvánulásokat, az 1829-ben a Kölcseyével azonos című értekezésében. Ő viszont a másik oldalon esett szélsőségbe, amikor az észtl nyilvánította a vallás egyedüli kútfőjének.

Evangélikus részen is akadtak olyanok, akik a katolikus egyházat és papságot dicsőítették. Ilyen pl. Edvi Illés Pál, (1793-1871) evangélikus lelkész, aki olyan mértékig dicsőítette a katolikus egyházat és papságot, hogy maga ellen ingerelte a protestánsok közvéleményét, sőt saját nagygeresdi híveit is, így kénytelen volt elhagyni gyülekezetét.⁴³

A továbbiakban, az egységtörekvések kapcsán figyelemre méltó még megemlíteni Horváth János székesfehérvári püspök az 1820-24 között

⁴² Zoványi Jenő (2004): i.m. 223.

⁴³ Vallástüredelem példája a legújabb időkben, melyeket e f. század második negyede kezdetére ajándékol gyűjtött. Budapest, 1826.

negyedévenként megjelent „Egyházi Értekezések és Tudósítások” című lapját, aminek kapcsán pozitívan értékelendő az, hogy a lap munkatársai között protestánsok is voltak. Például Kocsi Sebestyén István, pápai református tanár, Rummy Károly, a pozsonyi gimnázium igazgatója és még mások.⁴⁴

A lap protestáns lelkeszként működő munkatársai közül, Kocsi Sebestyén István 1825-re készen lévő „Apologeticus” című dolgozatával szintén hozzászólt a katolikus-protestáns közeledés témához. E munka azonban, csak kéziratban terjedhetett el, mert csak 1848-ban látott napvilágot. Továbbá, biztosan tudjuk, hogy csak kéziratban maradtak fenn „különféle énekdarabok”, melyekkel az örök verselő Édes Gergely iparkodott „minden különböző vallásnak egyesíthetése”-re.⁴⁵

A hosszas írásban megjelenő párbeszédok után, harmincas években aztán bekövetkezett a protestánsok közösen folytatott küzdelme a katolikus túlkapások ellen. Ez időszak pedig inkább csak a két egyház elidegenedését eredményezte. Így a protestánsok egyesülése a katolikus egyházzal teljesen utópisztikusnak bizonyult. Következésképpen, még egy jelentéktelen szóváltáson kívül, többé már nem esett szó a katolikusokkal való unióról.

Az egyesülésről szóló legfontosabb párbeszédok és viták bemutatása után a továbbiakban azokat a tényezőket fogjuk számba venni, amelyek tulajdonképpen akadályként szolgáltak a katolikus és protestáns unió létrejöttében, megghiúsítva a főleg katolikus, de protestáns részről jövő kezdeményezéseket egyaránt.

4.1. Tények, amelyek akadályozták a katolikus és protestáns unió létrejöttét

Azok a teológusok, akik optimizmussal közelítették meg a katolikus és protestáns egyház reunióját, valószínűleg mellőzhetőnek tekintették azokat az éles ellentéteket, amelyek az évszázadok elteltével túlságosan kifejlődtek és túlságosan beidegződtek a két egyház gyakorlatában. Amint az előbbiekben említettük, az uniós törekvések kudarcba fulladtak, következésképpen,

⁴⁴ Félegyházy József: i.m. 473.

⁴⁵ Zoványi Jenő (2004): i.m. 223.

az egységtörekvés képviselői belátták azt, hogy vannak olyan akadályok áthidalhatatlanok. Ezeket az úgynevezett akadályokat a következőkben fogjuk konkretizálni.

A konkrét akadályokkal kapcsolatosan, mindenekelőtt azokról a dogmatikai tételekről kell szólnunk, amelyek a két egyház alapkülönbségeit képezik. A korban, Katolikus részről az unió dogmatikai vonatkozásának csak egyetlen lehetséges módja létezett, mégpedig, hogy a protestánsok visszatérnek a katolikus egyházba és annak dogmatikájához, ugyanis amennyiben a katolicizmus engedne ebből a követelményéből, megszűnne katolikus egyház lenni.

Ez a helyzet azonban protestáns részen is, lehetetlen esélyt teremtett az unió szempontjából, hiszen egyszerűen lehetetlenség egy háromszáz éven keresztül védelt álláspontot visszavonni. A katolikus egyház dogmatikus álláspontja pedig eleve kizár mindenféle egyezkedést, alkudozást vagy középúton való találkozást. Ilyen felállásban hogyan eshetne megegyezésről vagy akár csak közeledésről is szó? A protestáns egyház dogmatikája amúgy is nagyon távol állt és különbözött a katolikus egyházétól, így elképzelhetetlennek bizonyult egy olyan változtatás, amely ezt a szakadékot valamiképpen áthidalhatta volna. Még ha a katolikus egyház elfogadta volna is azt, hogy a reformáció történelmileg jogos volt, még akkor sem tudtak volna a dogmatikai kérdésekben megegyezni.

A másik akadály, amely a dogmatikaihoz hasonlóan áthidalhatatlan, az a történeti vagy nevezhetjük történelmi akadálnak is, ugyanis a vallási szakadások történetében meglehetősen általános jelenség a szakadásnak „visszacsinálhatatlansága”. Kevés esetet tudunk a történelemben, amelyben egy elszakadt irány békés visszatéréssel olvadt volna ismét bele az anyafelekezetbe; ilyenkor is többnyire politikai nyomás vagy kényszer működött közre, mint például az arianizmus esetében.

Az elszakadás rendszerint azért állandósult, mert intézményesült, s mert a későbbi nemzedékek már, mint kész helyzetbe, mint szent és kegyelettel őrzött örökségbe születtek bele. Így az újkori felekezetek is háromszáz év óta egymástól teljesen külön, egymással többnyire éles ellentétben fejlődtek. Mindegyik féltve őrizte a maga nehezen szerzett birtokállományát, fáradságosan kiépített intézményeit. Úgy tudta, hogy

ezeknek az intézményeknek a létesítése és megőrzése elődeiknek sok harcába, áldozatába került s hogy mindazt, ami a meglátásukban vallási kincs és lelki érték, legfenyegetőbben azt a másik tábor veszélyeztette, amelyikkel szemben ezeket a harcokat vívnia kellett. Ezeknek a harcoknak emléke még aránylag friss volt és ezért sokkal elevenebben is élt mindkét fél követőinek lelkében, mint például a keleti és nyugati egyház, illetve a keleti és nyugati keresztyének esetében.

A harmadik tényező, amely szintén akadályként volt jelen: az érzelmi és a politikai ellentét, amely tulajdonképpen a dogmatikai és történeti akadálynak volt a csírája. A katolikus és protestáns világ két ellentábort képezett, a szó legharcosabb értelmében. Nem különbözőképpen imádkozó hívő csoportok álltak itt egymással szemközt, mint ahogy azt néha a túlzó optimisták pohárköszöntő beszédei állítják, hanem állig felfegyverzett, egymással farkasszemet néző tömegek, főleg vezérek. Amit az egyik tesz, már azért sem jó, mert a másik teszi. Ez a tényező a hitvitákban is, illetve a felekezeti versengésben is kiélesedett. Természetesen voltak mindkét oldalon olyanok is, akik ettől a felekezeti versengéstől – néha szelídebb lelkületből, befelébb nézésből, néha csömörből, néha közönyből is – teljesen távol tartották magukat.

Összefoglalva tehát, a fentebb vázolt három akadály a protestáns és katolikus unió létrehozásában áthidalhatatlannak bizonyult a 18. században, s hatása megpecsételte a következő századok közeledési tendenciáit is.⁴⁶ Viszont ameddig a 18. századi történések megghiúsították a katolikus és protestáns reunió ügyét, addig a következő században a protestáns felekezetek egymás között igyekeztek megvalósítani az egyház egységét.

⁴⁶ Ld.: Bangha Béla: Keresztyén unió? MSZ, 29/2, 1937.

5. A vegyes házasságok jogi feltétele az erdélyi egyházak gyakorlatában

A konfesszionális identitás gyakorlati megőrzésére elokvens példa a vegyes házasságok problematikája. Elméletileg tekintve a vegyes házasság kérdését, a kapcsolat alapjául a teljes egyenlőség és a másság elfogadása szolgál, mivel minden embernek egyéni hite és vallásos meggyőződése nem más, mint szellemi természetének legszemélyesebb joga, mely teljes körű egyenlőséget feltételez. Ebből az egyenlőségi elvből kiindulva egyik egyház sem követelhet prioritást a másikkal szemben, s a másság elfogadásából következik, hogy az egymás iránti türelem és tisztelet kötelessége is kölcsönös kellene legyen.

Erdélyben ahol már az első évezredtől kezdve többféle vallásfelekezet, egyház és nemzetiség élt egymás mellett, nem kis fontossággal bírt annak meghatározása, hogy a különböző egyházak a vegyes házasságok kapcsán milyen megoldásra jutottak egymással. Szeretnénk előrebocsátani, hogy a továbbiakban a vegyes házasságokra nézve az egyházi és világi törvénykezésekre fogunk kitérni, s néhány, a gyakorlatban átért példákkal fogjuk illusztrálni a törvények következményeit. A téma komplexumát tekintve, e fejezetben a 16-19. századi vegyes házasságokra vonatkozó intézkedések házassággal kapcsolatos hozadékát bontjuk le különböző témakörökre.

Erdélyről lévén szó, a vegyes házasságokat elsősorban a protestáns – katolikus felekre értelmezzük, mivel e két felekezet volt az említett századokban ebben a vonatkozásban kritikus helyzetben, ezek tartoztak a „recepta religio” kategóriába. A korábbiakban is többször említett 1568-as

Tordán kimondott kissé túlzott igénnyel nevezett vallásegyenlőség a román ortodoxokat csak tolerált vallásként kezelte. Ez a megbélyegzés csak II. József rendelkezései alapján módosult. Az ortodoxokkal kötött vegyes házasságok nagyon sporadikusak voltak. S ilyen esetekben az ortodox feleknek nemcsak vallásos identitásukat, hanem még a nemzetiségüket is fel kellett adniuk. (Az elkövetkezendőkben a téma tárgyalása során a példákat elsősorban a főúri családokból vettük, annál is inkább mert ezekről maradtak fenn írásos dokumentumok.)

Ebben a kontextusban talán nem túlzás azt állítani, hogy a vegyes házasságokból eredő viták egyidősek magával a reformációval. Már a tridenti zsinat is (1545-1563) foglalkozott a témával, de nagyobb jelentőségre csak a 16. század utolsó évtizedeitől vált, amikor a protestáns egyházak megszilárdultak. A vegyes házasságok kérdését egyik felekezet sem nézte jó szemmel; valamennyi keresztyén egyház szent dologként, vallási eseményként kezelte, így a különböző vallású fiatalok egybekelése általában éles teológiai vitát eredményezett.¹

A vegyes házassággal kapcsolatos törvények századokon keresztül több alakuláson mentek át, attól függően, hogy politikai és társadalmi szempontból, egyháztörténeti szempontból privilegizált, vagy hátrányos helyzetben voltak.

Annak érdekében, hogy a problémát áttekinthetőbbé tegyük, néhány kérdéskörre csoportosítva mutatjuk be, amelyek egy vegyes házasságok esetében felmerülnek.

5.1. A különböző vallásúak házasságkötésének jogi háttere

Az erdélyi törvénykezés álláspontja szerint, keresztyének között a felekezeti különbség nem számít házassági akadálnak.² Ennek az elvnek alapján a református egyházi kánon is az érvényes vegyes házasságok kategóriájába (*matrimonium mixtum*) sorolja azokat, amelyek különböző

¹ Fazekas Csaba: Válogatott források és irodalom a vegyes házasságokkal kapcsolatos belpolitikai vita történetéhez a reformkori Magyarországon, Gesta, 1998, 86–101.

² Dósa Elek: Az Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana, Budapest, 1863, 76. §. 5. p. 113.

egyházi felek között kötöttek. A már 1649-től megfogalmazott szöveg³ az 1655-ös⁴ Approbatae Constitutiones-ban a „különböző vallásúak” kifejezés, csak a „bevett” egyházakra utalnak: „az evangelica reformata vulgo calviniana, lutherana sive augustana, romano-catholica és unitaria vel antitrinitaria”.⁵

A „bevett” reliigiók közé vették fel később az 1744. 6-ik tc. szerint az egyesült görög (uniós) szertartásúak vallását, (religio graeci ritus unitorum), amelyet úgy kezeltek, mint a római egyházba bekebelezettet. Az 1790. 60 tc. szerint a görög keleti, ortodox vallást is a „bevett” vallások közé sorolták. Ez utóbbi egyház jogát az 1848. 9. tc. még határozottabban kifejezte, hangsúlyozva, hogy minden további nélkül vegyes házasságra léphetnek a többi felekezettűekkel is.⁶ Kivételt képeztek azok az esetek, ahol a felek közül az egyik pogány, török, vagy zsidó vallású volt. Ezekkel való házasságot 1655-ben⁷ még szigorúan büntették, amennyiben mégis megtörtént, akkor a továbbiakban elfogadták létezését.⁸ Ezt a törvénykezést

³ Zsilinszky Mihály: A Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve, III. kötet, Budapest, 1893, 84.

⁴ Appr. C. P. III. Tit. I. Art. I.

⁵ Appr. C. P. I. Art. II.

⁶ 1848. 9. tc. 1. §-al: „E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetek (melyek közé a nem egyesült görög szertartásúak is értetnek) nemzetkülönbség nélkül teljes és tökéletes jogegyenlőséggel bírnak, mind vallásgyakorlási, mind vegyes házassági viszonyok, mind politikai igények tekintetében. 2.§. A hatheti oktatás, és különböző vallásuaknak egymás iskoláiban tanulhatásuk iránti minden megszorítás meg van szüntetve.Különben és névszerint, ha más vallású személyeket egybekötnének, elválasztanának vagy ekklesia megkövetésére bocsátanának, ha szinte vallásukat, de közvetlenül az előtt, változtatták volna, mielőtt függőben lévő ügyök illető egyházuk által ellátott, hivataluk elvesztésével büntettetnek s kivetkeztetésük után a polgári tisztség büntető hatalma alá bocsáttatnak, hogy a panaszoló által követeltetve érdemök szerint lakoljanak.. Egyik Religión lévő Papis, más Religión lévő személyeket, sem copulálni, sem divortálni, sem ecclesiai reconciliatoria addmittálni ne merészellye; ha szintén olly időben vallását változtatni akarná-is, mikor más vétkes tselekedeti vagy igyekezeto el-válásra, vagy copuláltatásra, vagy Ecclesiiai reconciliatióra, nyilván valókká lettenek; hanem elsőben azon Religión lévő Egyházi rendeke-előtt, (mellyen vólt akkor, amidön a dolog inditatott,) decidáltassék, és azután ha akarja Religióját változtatni, szabadságában leszen.” Appr. C. P. I. Tit. V. Art. IV., 12-13. o.; Dósa Elek: i.m. 44. §. 58-59.

⁷ Appr. C. P. I. Tit.1. Art. IV. et Tit. IV. Art. I.

⁸ Appr. C. P. I. Tit.I. Art. IV.; H. t. 136. §.

enyhítette II. József türelmi rendelete,⁹ mely alapján a református egyház is engedélyezte az ún. eltúrt vallásúakkal történő házasságot,¹⁰ azzal a megjegyzéssel, hogyha a több feleségű pogány keresztyénné lenne, az első feleségét kell megtartsa, s a többit el kell bocsássa, ha pedig az első elhagyta és mást vett feleségül köteles az első visszavenni.¹¹

5.2. Az áttérések gyakorlata

Az egyik vallásból a másikba történő áttérésnek viharos eseményeit tartja számon a történelem. Az áttérés történhetett személyes meggyőződésből, vagy külső hatásra. Ebben nem kevés szerep jutott a minden korban szerepet játszó: „Cuius regio eius religio” elvnek is.

Erdélyben a református fejedelemség alatt a katolikus egyház háttérbe szorult. Így a vegyes házasságok esetében, az erdélyi katolikus egyháznak is az Approbataeben megfogalmazott törvényeket be kellett tartania.

A római egyház a rekatolizáció folyamatában, valamennyi európai országban, főleg felekezeti tagolt országokban, mindent elkövetett, hogy a katolikusokat megóvja a protestánsokkal való házasságtól. De hamarosan hajlandóknak ígérkeztek erre, amint kiköthették, hogy a házasságot csak katolikus templomban köthetik meg, és ha a protestáns fél az esküvő előtt kötelezvény (ún. reverzális) kiállításával megfogadja, hogy születendő gyermekeit katolikusnak keresztelteti. Az utóbbi követelésben a protestánsok burkolt rekatolizációt véltek felfedezni – minden bizonnyal nem alaptalanul. Azonban itt helyénvalónak tartjuk megjegyezni, hogy ugyanazon „cuius regio, eius religio” elv alapján a protestáns államokban (elsősorban Poroszországban) hasonló gyakorlatot folytattak a katolikusok rovására.¹²

A Habsburg berendezkedést következtében a mérleg megbillent, és érthető okokból a vegyes házasságokat az állam a katolikus egyház szempontjából kedvezően ítélte meg és hajtatta végre rendelkezéseit. Ilyen,

⁹ J.R. 10. §.

¹⁰ H. t. 136. §.

¹¹ H. t. 259. §.

¹² Fazekas Csaba: A Tiszáninneni Református Egyházkerület állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitában. 1839-1844, in Sárospataki Füzetek, 2001, 75.

az állam részéről érkező rendelet volt az 1731-es Carolina resolutio, amely a házassági válóperek ügyében intézkedett, amelyre e tanulmány során még visszatérünk.

1751-ben bocsátotta ki Mária Terézia azt a rendeletét, amely a katolikus egyház sérthetetlenségét akarta szolgálni azzal, hogy mindazokat, akik katolikus hitüket elhagyták mind „apostatak”, akiket perbe kellett fogni és meg kellett büntetni.¹³ Ezt a rendeletet az 1771-es követte, amely drasztikusan rendelkezett azokban az esetekben, ha az illető személyek elhagyták katolikus vallásukat: „ha nemesek- a hitehagyásáért *fiscalis actio* alá vettessenek, a nem nemesek pedig kerüljenek börtönbe, majd 4-6 hetes vizsgálati fogság és vattatás következzen. Amennyiben mégsem hajlandó visszatérni, úgy 25 pálcaütés után, két évig raboskodjon közmunkát végezve.” A rendelet azokra is vonatkozott, akik hitük elhagyására buzdították a katolikusokat, ezeknek büntetése három év közmunka volt, majd annak letöltése után kiűzték őket az országból. Miközben a katolikusoknak más vallásra térése ilyen szigorúan meg volt büntetve, addig más vallásúak minden további nélkül áttérhettek a katolikus vallásra.¹⁴

Ezzel a gyakorlattal csak II. József 1781-es türelmi rendelete szakított, amikor 1781. január 13-án eltörölte az aposztáziát büntető hathetes vizsgálatot. Börtön helyett a kitérni szándékozókát kolostorba kellett küldeni, amely már a január 13-i rendeletben is benne volt, de hangsúlyt csak a következő hónapokban kapott. Szintén jelentőséggel bír témánk szempontjából II. József 1782. január 16- i rendelete,¹⁵ amely a reverzális kötelezettsége nélkül is lehetőséget biztosított vegyes házasságok kötésére. Ez utóbbi rendelkezésében megvetette a kötelező módon történő hatheti vallásos oktatás alapjait mindazok számára, akik felekezetükből áttérni

¹³ Zamfir Korinna: Katolikusok és protestánsok. Történelmi visszatekintés és teológiai párbeszéd, Kolozsvár, Stúdium, 2002, 126–127.; Uő. An Overview of the Tensions related to Mixed Marriages in Transylvania during the 18-20th Century, *Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Catholica Latina*, Kolozsvár, 2005, 71–72

¹⁴ Dósa Elek: i.m. 137.

¹⁵ Nem kisebb fontosságú II. József császár rendelete, mely kimondta, hogy senkit vallás változtatásért *fiscalis actio* alá nem lehet vetni, az apostasia, mint bűntény eltöröltetik, a börtönzés, közmunka, verés, mint az áttérteket sújtó durva büntetések szintén eltöröltettek.

szándékoztak.¹⁶ Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök¹⁷ és a kancellária javaslatára II. József 1782. május 22-én kiadta az áttérésekre vonatkozó rendeletét.¹⁸ A hatheti katolikus oktatás, nem csak az előírt szelídséget nem tartotta be, hanem a későbbi elfajulásában valóságos béklyója lett a lelkiismeret szabadságának.¹⁹ A türelmi rendelettel ellentétben kimondta, hogy az áttérőknek az áttérés előtt született gyermekeik nem követhetik szüleiket, hanem katolikus hitben kell nevelni őket.²⁰

Kézenfekvő példa erre a nagyszebeni Vargyasi Dániel István guberniumi tanácsos felesége Mikes Anna esete. A türelmi rendelet után hála levélben fordult a császárhoz, amelyben megköszönte, hogy húsz év várakozás után beteljesült a vágya és protestáns hitre térhetett, azonban a császár 1782-es rendelete következtében le kellett mondjon 13 éves lánya neveltetéséről, akit a továbbiakban is katolikus hitben maradt nővére nevelt.

Az Erdélyi Református Főkonzisztórium ezt az intoleráns rendeletet a következő megjegyzéssel regisztrálta: „A keresztyéni tolerancia sensusa

¹⁶ „Ut tamen leniori modo illorum, qui a catholica religione deficerent, reductio procuretur, talium in locis ac Domibus Religiosis per decursum quatuor aut sex hebdomadarum, cum omni moderatione, et christianae religioni conformi mansuetudine adhibenda instructione de veritate fidei tentare poterit.”

¹⁷ A türelmi rendelet hatásaként 1781-1782-ben a görög katolikusok tömegesen tértek vissza az ortodoxiára, amely esemény felébresztette a császárban a félelmet, hogy Erdélyben visszajára fordul a türelmi rendelet. A görög katolikus hírekhez hozzájárult Batthyányi Ignác püspök jelentése. Az aposztázia-büntetések eltörlése után a püspök két hónap alatt 168 kitérésről értesült. De nagy a valószínűsége, hogy a püspök által közöltnél sokkal nagyobb volt az áttérések száma. Ilyen áttérésekről több irat is fennmaradt. Vö. ErdRefLvt. FkLvt. 1783/88, 1783/186, 1783/210.

¹⁸ A nyomtatásban kiadott 1782. május 22-i rendelet az ErdRefLvt. FKLvt-ben található 1782/80. Továbbá Mályusz Elemér: Iratok a türelmi rendelet történetéhez, Budapest, 1940, 352–353.

¹⁹ A rendeletben a következőket foglalták össze: 1. Senki sem hagyhatja el a katolikus vallást, ha előbb nem vesz részt egy „keresztyén szeretettel teljes és szelídséggel tartó” hathetes tanításon. Ennek helyéül jelölte ki a kolostorokat, később a plébániákat is. Egész halu áttérési szándéka esetén a püspököknek alkalmas lelki tanítót kell a csoportos oktatás megtartására a faluba küldenie. 2. Hogy ne kelljen a hatheti oktatáson való megjelenést bírói végzéssel kikényszeríteni, a rendelet az a katolikus lelkészeket-tisztúktól való megfosztás terhe alatt- eltiltotta, hogy volt katolikust bizonylat nélkül vegyenek fel a gyülekezetbe. Stb.

²⁰ Vö: Szádecky Béla: A vallásügyi sérelmek történetéből. A reverzális-ügy története Magyarországon, Kolozsvár, 1899.; Albrecht Ferenc: A reverzális kérdéséhez, PSZ, 1930, 80–87.

communicaltatik.” A rendelet 1782 közepén csak Erdélyre vonatkozott, az örökös tartományokban 1783. január 1-ig bárki a hatóságnál letett írásos nyilatkozattal térhetett ki a katolikus egyházból.²¹

A hathetes oktatás által meghurcoltak közül legismertebb Wesselényi Miklósné Cserey Ilona helyzete. Annak ellenére, hogy az 1782-i rendelet előtt tért át reformátusnak, Batthányi Ignác püspök vádja alapján az udvari kancellária elrendelte, hogy a nagyszebeni orsolyák zárdájában töltsen el a hat hetet, s ezalatt gyermekei nevelését bízta katolikus apjára. Cserey Ilona fellebbezését elutasították, és amíg ez ügy zajlott fél év alatt két kisfiát temette el, és annak ellenére, hogy áldott állapotban volt, be kellett vonulnia a zárdába. A hatheti oktatást követően a püspök megtagadta tőle a bizonyítvány kiadását. Áttérési ügyét csak a Guberniumhoz felterjesztett nyilatkozatával tudták megoldani, amelyben ez áll: „lelki nyugalmát egyedül a helvét hitvallásban találja, annak igazságáról meg van győződve, mindhalálig megmarad ebben az idvezítő hitben.” Ezt követően a Gubernium memorandumot intéztek a császárhoz a hatheti oktatás ellen, melyet 1782 decemberében terjesztettek elő.

Lényegében az 1782. január 16. reverzálist eltörlő rendelkezés emelkedett törvényerőre az 1790-91-es országgyűlésen, amikor a „vallás ügyében” alkotott átfogó 1791/26. tc., míg az erdélyiek általában a rájuk vonatkozó 1791/53. tc.-re hivatkoztak. A később valamennyi fél által referenciaként említett dekrétum a vegyes házasságokkal kapcsolatban kimondta, hogy „mindenkor katolikus pap előtt lesznek kötendőek, amelyek ellen azonban bármely akadályt akármilyen szín alatt emelni tilos legyen”²², továbbá, hogy a születendő gyermekek, ha az apa katolikus, apjuk vallását valamennyien követik, ha az anya akkor csak a fiúgyermekek.

A katolikus egyház ennek ellenére, többnyire követte azt a gyakorlatot, hogy a protestáns házasséltől reverzálist követelt. A törvény végrehajtásában némi zavart okozott az 1792. szeptember 25-én kiadott helytartótanácsi körrendelet, amely nemcsak az 1781 előtt érvényes reverzálisokat tekintette érvényesnek, hanem a reverzálisok további követelésének jogosságát is tartalmazta. I. Ferenc azonban hamarosan

²¹ Mályusz Elemér(1939): i.m. 438–439.

²² Magyar Törvénytár, 1685-1835, Budapest, 1896.

hatályon kívül helyezte a tudta nélkül keletkezett rendeletet. Sőt, 1799-ben újabb uralkodói rendeletben utasított az 1791/26. tc. következetes alkalmazására, és kötelezte a plébánosokat a házasság megkötésére abban az esetben is, ha a protestáns fél nem volt hajlandó a reverzalist aláírni.

Bár helyi szinten továbbra is konfliktusok forrása lett, ha egy katolikus pap reverzalist követelt, a protestánsok pedig súlyos vallássérelemnek látták az eljárást, de a vegyes házasságok ügye egészen az 1830-as évek elejéig nem okozott országos jelentőségű problémát. Az 1830-as, majd az 1832-36-os országgyűléseken azonban (különösen Beöthy Ödön Bihar megyei követ vallássérelemi felszólalását követően) a vegyes házasságok ügye egy csapásra a figyelem középpontjába került. Ennek okát elsősorban abban kereshetjük, hogy a reformországgyűlések által teremtetett belpolitikai légkörben a reverzálisok ügye már nem teológiai kérdésként jelent meg, hanem a polgárosodás és a liberalizmus színterét képezték.²³ Megindult a vármegyék tiltakozása a vegyes házasságokkal kapcsolatos katolikus egyházi gyakorlat ellen. A katolikus egyház magatartása ellen lépett fel számos nagytekintélyű, római katolikus reformer, köztük Széchenyi István,²⁴ Deák Ferenc,²⁵ stb. A vegyes házasságokkal kapcsolatos belső vitában minden bizonnyal az evangélikus Poroszországban elkezdődött „kultúrharc” is szerepet játszott. Ennek lényege az 1830. március 25-én VIII. Piusz által kiadott „*Litteris altero abhinc*” kezdetű brevéje, amelyben elítélte a vegyes házasságok intézményét és bevezette az ún. „*passiva assistentia*” gyakorlatát. Ez a gyakorlat elvben lehetőséget biztosított a katolikus papnak vegyes házasság kötésére, azt azonban megáldania nem volt szabad, áldás nélkül tudomásul venni az egybekelés megtörténtét azonban igen.²⁶

A helyzetet még bonyolultabbá tette az 1841 áprilisában kiadott „*Quas vestro*” kezdetű pápai bulla, amely elismerte ugyan a protestáns lelkészek előtt kötött vegyes házasság érvényességét, de a katolikus pap előtt kötött frigyek esetében ragaszkodott a reverzálishoz, illetve azok elmaradása

²³ Fazekas Csaba (2001): i.m. 74.

²⁴ Vö. Gesztelyi Nagy László: Gróf Széchenyi István és a reverzális kérdése, PSZ, 1941, 325–331.

²⁵ Kónyi Manó (szerk.): Deák Ferenc beszédei. 1829–1847, I, Budapest 1882. A vegyes házasságok tárgyában: 1840. jan. 20. 346–352.; 1840. márc. 10. 378–381.

²⁶ Fazekas Csaba (1998): i.m. 2.

esetén a „passiva assistentia” gyakorlatához.²⁷ Így, a bulla látszólagos kompromisszumkészsége ellenére újabb feszültség forrása lett. A bulla minden fontosabb eleme egyébként ellentétes volt a hatályban lévő magyar és erdélyi törvények rendelkezéseivel.

Elkerülhetetlenné vált a pápai bulla körül kialakult politikai konfliktus. Az 1840-es években számos éles hangú vármegyei és egyházkerületi felirat és állásfoglalás született, amely elítélte a katolikus egyház gyakorlatát.²⁸

A helyzet normalizálása csak az 1868-as 53. tc. polgári törvénnyel kezdődött el, amely igyekezett a vegyes házasságok esetén fennálló áttérésekkel kapcsolatos konfliktusokat megoldani.²⁹ E szerint: az áttérést, az előírt feltételek betartása mellett, azoknak engedélyezte, akik a 18-ik életévüket betöltötték. Kivételt ez alól azok a nők jelentették, akik férjhezmenetelkor még nem érték el ezt a kort. Az áttértnek azok után minden cselekedete annak az egyháznak a tanai szerint voltak megítélve, amelybe áttért. (8.§.)

5.3. Az egybekötés (copulatio), vagy papi áldás (benedictio sacerdotalis)

Az egybekötés aktusa nem más, mint a házassági törvény szerint a házasulandó személyek házasság feletti megegyezésének ünnepélyes és szertartásos nyilvánítása a pap jelenlétében, vagy a gyülekezet előtt.³⁰

Az egybekötést vagy a papi áldást, minden egyház törvénye szükségesnek írta elő. Mivel a házasság nem egyéb, mint a felek megegyezésének szertartásos aktusa: „sola hierologia non constituit matrimonium, si caetera ad conjugium necessaria deficiunt”.³¹ Ezek figyelembevételével már a Bod-féle házassági törvény, is előírta, hogy amennyiben a papi áldás nem

²⁷ Uo. 3.

²⁸ Eötvös József: A vegyes házasságból születendő gyermekek vallásbeli neveltetéséről, Beszédek, II. Politikai beszédek I, 1840. febr. 26. 1–5, in Bárány Eötvös József összes munkái IX., Budapest, 1902.

²⁹ Beöthy Zsigmond: A Magyarországi Protestáns Egyházra vonatkozó összes országos törvények, Budapest, 1876.

³⁰ H. t. 73. §.

³¹ Dósa Elek: i.m. 85. §. 3. 127. H. t. 84. §.

történt meg, a házasságot érvénytelennek, s az abból született gyermekeket pedig törvényteleneknek tartják.³² A vegyes házasságok esetében felvetődik a kérdés, hogy melyik fél papja végezze el az áldást.

Az Approbatae törvényei előírják, hogy a feleket csak az egyik pap esketheti össze, de csak úgy, ha a másik felekezet papja már beleegyezését adta. A négy recepta religió közti jó egyezséget biztosította az a rendelkezés is, hogy csak olyan vegyes esketést végezhettek a papok, ahol a felek papjai megegyeztek egymással. Amennyiben egyik pap a másik felekezet papja jóváhagyása nélkül esketett, az esketést elvégző papot megbüntették azzal, hogy az egyházi gondnokok előtt bocsánatot kellett kérjen, s 12 forint pénzbírságot is róttak rá. Abban az esetben, ha a pénzbírságot nem fizette ki, az összeg 15 naponként megkétszereződött.³³

Az Approbatae törvényei, a román papokat, mint a nem a „recepta religio”-hoz tartozókat kizárta a más felekezetűek esketésétől, előírva, hogy amennyiben a törvény ellenére cselekednének, 200 forinttal büntetik meg,³⁴ sőt a törvény azt is kilátásba helyezte, hogy az ilyen esetekben püspöki jóváhagyással megfoszthatják őket hivataluktól.³⁵

Általában elfogadott tény volt, hogy vegyes házasságok esetén az egyházi esketést a menyasszony papja végezte. A református törvénykezés is ezt állapította meg,³⁶ azonban a Habsburg uralom alatt, Mária Terézia rendelkezése során ez a gyakorlat módosult azáltal, hogy a katolikus fél sérthetetlenségét hangsúlyozta azzal a rendeletével is, amelyben megtiltotta, hogy vegyes házasság esetén protestáns pap katolikus felet eskessen.³⁷

³² H. t. 79. 80. §.

³³ H. t. 78. §.

³⁴ Dósa Elek: i.m. 44. §. 4. 61.

³⁵ Appr. C. P. I. T. VIII. Art. IV.

³⁶ H. t. 138. §.

³⁷ 1751. aug. 19-én született rendelkezés kimondja: „A mi illeti az azok aránti edgyenetlenségeket, kik a Romai Hitre állanak, és attól ismét elszakadnak, vagy született Catholicusok, más nem Catholica Valláshoz pártolnak, nem különben azokat, kik házasságra úgy lépnek, hogy a Házasuló személyek között edgyik Romai hitű---- Megtiltatik az azon Fejedelemségbeli Református és Lutheránus Papoknak, hogy többé különböző Vallásu személyeket Catholicus Püspök engedelmé nélkül öszve kötni ne mérésszeljenek. A hol mindazáltal a más vallásbeli Papoktól a Stola elvonatásáért támadható panaszoknak ki kerülése végett azt kell gyakorolni, hogy mindenik felekezetbeli fél a maga Vallásán lévő Papoknak tartozzék külön megfizetni a Stólat.” Synopsis, 139. §. 89–90.

A türelmi rendelet után is megmaradt a Mária Terézia alatti gyakorlat. Abban az esetben, ha az egyik fél katolikus volt a polgári törvény és a más vallásúak jogainak figyelembe vétele nélkül a házasság csak katolikus szertartás szerint történhetett. A fentiekben már utaltunk rá, hogy az országgyűlések a vegyes házasságok körüli viták megoldását többször is napirendre tűzte, de sikertelenül. Dósa Elek 1863-ban megjelent egyházbogában arról ír, hogy „Újabb gyakorlat szerint ilyen vegyes házasságok a protestáns fél papja előtt is köthetnek.”³⁸ Ami arra utal, hogy a kérdés helyi szinten az 1848-as forradalom után megoldódott. De tény, hogy az 1868-as törvény 11.§. ezt a kiélezett konfliktust államilag szándékozott megoldani, amint azt a következőben fogalmazták meg: „A vegyes házasságok bármelyik fél papja előtt érvényesen köthetők.”³⁹

5.4. Gyermekes vallása

A vegyes házasságból születendő gyermekek az illető egyház jövőjét jelentették.

A Tridentinumot követően leginkább a katolikusok érveltek azzal, hogy a vegyes házasságok esetén az egyház mintegy lemond a gyermekek üdvösségéről és hagyja őket elkárhozni. A gyermekekről való lemondást, - úgymond isteni rendeltetésnek megfelelően - senki sem várhatja el a katolikus egyháztól, és mindent megtett azért, hogy a vegyes házasságokból születendő gyermekek a katolikus egyházba keresztkedjenek. Ez a szemléletmód nem véletlenül eredményezte az egyházak közötti heves vitáknak a tárgyát. Évszázadokon keresztül tehát, a teológiai elveknél gyakorlatiasabb szempontok voltak az elsődlegesek, amelyek a születendő gyermekek vallási hovatartozását kényes eljárássá tették.

A gyermekek vallásáért történő harc a Bethlen Kata esete (1700-1759), aki református családban született és a család unszolására feleségül ment a katolikus gróf Haller Lászlóhoz. Annak halálát követően gyermekeit férje katolikus rokonai elveszik tőle. Annak ellenére, hogy ismét férjhez megy, családot alapít a református Teleki Józseffel, gyermekeit nem kapja vissza,

³⁸ Dósa Elek: i.m. 84. §. 1. 124–125.

³⁹ Beöthy Zsigmond: i.m. 11. §. 71.

annak ellenére, hogy az a Guberniumhoz fellebbez. Az anya távolból kell értesüljön arról, ahogy gyermekei sorra halnak meg. 1732-ben ismét megövezgyül s nem véletlen, hogy magát Árva Bethlen Katának nevezi, s önéletírásában részletesen leírja a lelki gyötrődését arról, hogy mit jelent egy vegyes házasságnak a következménye.

1751-ben született a vegyes házasságokat szabályozó rendelet, amely kimondta, hogy az ilyen házasságokat csak püspöki engedéllyel lehet megkötni. Az engedély feltétele a reverzális volt. A nem katolikus félnek köteleznie kellett magát arra, hogy minden születendő gyermekét a katolikus egyházban kereszteli, katolikus hitben neveli, és házastársát nem akadályozza vallása gyakorlásában. A rendeletet 1764-ben, 1769-ben és 1777-ben azzal a kiegészítéssel újították meg, hogy a katolikus szülőknek megtiltották, hogy gyermekeiket nem katolikus iskolában taníttassák, s akik a rendeletet megszegték, büntetésben részesültek.⁴⁰

A református házassági törvény előírta, hogy a fiúgyermekek apjuk vallását, míg a leányok az anyjukét követik,⁴¹ azzal a megjegyzéssel, hogy amennyiben eljegyzéskor nem egyeztek meg másképp. Ez a gyakorlat csak a későbbiekben módosult, amikor az 1791/57. tc. valamint 1868/53. tc. is megismétli,⁴² hogy a felek között semmilyen megállapodást nem lehet elfogadni.⁴³ Természetesen ez újabb keletű törvényekkel a reverzális gyakorlatát akarták megakadályozni, sikertelenül.

Ezeket az állami intézkedéseket erősítette meg az 1868-as szabályozás, 12. §-a, és kiegészítette a fenti kikötést, mely egyenesen törvénnyel ellenkezőnek tartotta bármely szerződést, (reverzális) mert azok semmiképp sem bírnak jogerővel. A törvény arra is biztosítékot adott, hogy a gyermekek vallásos nevelését, semmi sem befolyásolhatja még a házasfelek egyikének az elhalálózása sem,⁴⁴ és ez a törvény válás esetére is

⁴⁰ Lukács Olga: *Premisele juridice ale căsătoriilor mixte în Biserica Reformată din Ardeal, în secolele XVII–XIX*, in Pădurean, Corneliu; Bolovan, Ioan (szerk.) *Căsătoriile mixte în Transilvania. Secolul al XIX-lea și începutul secolului XX*. Arad, 2005, 55–66.

⁴¹ Ettől eltérően Magyarországon a megelőzőleg érvényben állott törvények szerint, ha az apa római katolikus volt, akkor mindkét nemű gyermekeknek a római katolikus vallásban kellett neveltetniük. Kolosvári Sándor, *Egyházjog*, 76. §. 141.

⁴² Synopsis, 138. §. 89.

⁴³ Dósa Elek: i.m. 89. §. 4. 133.

⁴⁴ Beöthy Zsigmond: i.m. 13.§. 71.

érvényes volt. A gyermekeknek 18-ik életévükig kötelességük volt a beleszületett vallásban maradni, amikor a törvényben előírt feltételek mellett szabadon más vallásra térhettek.⁴⁵ Amennyiben a szülők bármelyike más vallásra tért át a 7. életévüket be nem töltött gyermekek nemük szerint követhették az áttért szülők vallását.⁴⁶ A házasság előtt született, de az esketés által törvényesített gyermekek vallásos nevelés tekintetében a törvényesen született gyermekekkel voltak egyenlő szabály alatt.

Megjegyezzük, hogy az 1868-as törvény azzal kapcsolatosan is rendelkezett, hogy a vegyes házasságokból született gyermekek vallásos nevelése azon törvények által voltak szabályozva, amelyek a házasság megkötése idején voltak hatályban.⁴⁷

5.5. Válás

A vegyes házassági ügyeknek elintézése kezdettől fogva egyházi törvényszékek hatáskörébe tartozott. Kivételt jelentett néhány Bécsi Udvarból érkező rendelkezés, amely ezt a jogot megcsorbította. Ez volt tapasztalható III. Károly uralkodása alatt, aki megtámadta az egyházi házassági bíráskodást: az 1729-es országgyűlésnek rendelkezett, hogy a „rendetlen divartiumok miá”-ügyben az egyház körültekintőbben járjon el. Ezt követően III. Károly az 1731-es rendeletében⁴⁸ magát „indisputabilis supremus iudex in causis matrimonialibus subditorum suorum religionum protestantium”-nak, azaz a protestáns vallású alattvalói házassági ügyeiben kétségtelenül legfőbb bírónak nevezte.⁴⁹ Ennek a rendelkezésnek sem az állami, sem az egyházi jogban nem volt alapja, de ebből is látszik, hogy a protestáns házasságot, illetve egy protestáns személlyel kötött házasságot, mivel nem volt szentség értékű, polgári jellegűnek tartotta, és a házasságkörüli pereket polgári pereknek magyarázta. Így, polgári per minőségben, a protestáns házassági ügyeket a Tripartitum alapján a király legfőbb bírósága alá helyezte.⁵⁰

⁴⁵ Kolosvári Sándor: i.m. 140.

⁴⁶ Beöthy Zsigmond: i.m. 14.§. 71.

⁴⁷ Uo. 1868. 17.§. 71.

⁴⁸ Az uralkodónak az igényelt joga a németországi lutheránusok consistorialis szervezetének alapelveire is épített.

⁴⁹ Synopsis, 95–96.

⁵⁰ Pokoly József: Az Erdélyi Református Egyház története, V., Budapest, 1905, 8–9.

E rendelkezés sértette az egyházi autonómiát, mert az erdélyi törvények az egyházi törvénykezés tárgyait nem „szentség”, vagy „sákramentum” jellegük szerint állapították meg és a házassági bírászkodás protestánsoknál és római katolikusoknál, törvény szerint egyaránt „res mere ecclesiastica”-nak számított, ebben az értelemben a házasság is.

Mária Terézia a III. Károly által megfogalmazott vonalon folytatta a protestáns házassági jogba való beavatkozását, amikor a 3. és 4. fokú rokonság akadályá alól való felmentést magának követelte, majd 1769-ben ennek egy általános díjat szabott és intézési jogát a Guberniumra bízta.

Az 1781. november 8-án kiadott erdélyi Edictum Tolerantiae egyeztetni kívánta II. József valláspolitikai elveit az erdélyi egyházak együttélését szabályozó korábbi törvényekkel. A rendelet második főrészének második és harmadik pontja igyekezett a vegyes házasságok ügyét, s a vegyes házasságokból származó gyermekek vallási helyzetét rendezni. Eltörölte a reverzálisokat, s általánosságban kimondta, hogy a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását. Az egyenlőségi elvek dacára érvényben hagyta a már megkötött reverzálisokat, és megkülönböztetéssel a vegyes házasságban élő anyát megfosztotta attól, hogy a leányai az ő vallását kövessék.⁵¹

Az 1786-1791-es időszakban II. József önhatalmú rendelkezése alapján a házassági ügyeket a polgári törvényszékek előtt kellett tárgyalni. Az Erdélyi Főkonzisztórium 1786-ban a zsinat elé terjesztette azt a császári parancsot, amelynek értelmében ezután a peres házassági ügyeket a világi törvényszék (judicia secularia) elé kell utalni. A zsinat felkérte az espereseket, hogy az ügyben a parancs szerint járjanak el.⁵² Ennek a rendelkezésnek eredményeként, minden olyan házassági válóper, amely katolikus és protestáns vallású felek között volt megkötve a katolikus szentszék egyházi bíróságára tartozott, amely saját hitelvei alapján ítélt. Ennek alapján pedig teljes elválasztás rendszerint nem történt, sőt a protestánsok elválasztása is csak polgári jog következményeire nézve volt érvényesnek tekintve, miután azt a római katolikus püspökök nem voltak

⁵¹ Juhász István: A türelmi rendelet, 130–133.

⁵² Buzogány Dezső; Sipos Gábor (szerk.): Erdélyi református zsinatok iratai. 1771-1789, III., Kolozsvár, 1786/4/24 (m)o, 230.

kötelesek elismerni. Kivétel alá estek azok az esetek, akár vegyes, akár pedig tiszta református vallású felek közt történtek, ha a válás okai olyan jellegűek voltak, amelyek a katolikus kánonok értelmében is válásra voltak jogosak.

Az 1791. 32 és 34-ik erdélyi törvénycikk alapján visszatértek a II. József császár újításai előtti állapotukba és hatáskörükbe. Ez közelebbről azt jelentette, hogy minden házassági ügy az illető egyház törvényszéke elé volt utalva, így a házassági ügyekben hozott ítéletek helybenhagyása, a házasságból született gyermekek törvényességének kimondása mellett: minden házassági ügyet az egyházi törvényszékek előtt kellett tárgyalni, mégpedig úgy, hogy az ügy az egyházmegyei törvényszéken (partialis synodus) kezdődjék el.

Az 1834-es zsinat döntése szerint a vegyes házassági ügynek az alperes vallása szerinti törvényszék előtt kell kezdődnie, a bírák kötelessége pedig, kit-kit a felek közül saját egyházuk törvényei szerint ítélni el. A gyakorlatban több ízben is, a bevett vallások jogegyenlőségének szembeütköző sérelme történt, amikor a felek közül egyik katolikus volt, és az ügyet a katolikus egyház törvényszéke előtt kellett tárgyalni, amelynek törvényeit használták zsinórmértékül, a más vallású felekkel szemben is.⁵³

A vegyes házasságok válóperének ügyét az 1868/48. tc. 1 és 2. § újra meghatározta. A törvénykezés olyan kiutat keresett, amely nem sértette a római katolikus vallást, de ugyanakkor tiszteletben tartotta az egyén szabad jogát. Ezzel a protestáns felet szabadította meg az alól a kötelék alól, mely reá nézve sem dogma, sem szentség nem volt, s visszaadta őt annak a szabadságnak és függetlenségnek, amelyhez szintén sérthetetlen vallási elvei szerint határozottan joga volt. A vegyes házassági válóperek eseteire nézve pedig, alig lehetett volna bölcsebben intézkedni, mint úgy, hogy a vegyes házasságok mindegyike saját bírójától és saját hitelvei s egyházi törvényei szerint nyerjen ítéletet.⁵⁴

⁵³ Dósa Elek: i.m. 98. §. 143.

⁵⁴ Beöthy Zsigmond: i.m. 68.

5.6. Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy a 17-19. századi vegyes házassággal kapcsolatos problémák nemcsak egyházi, hanem állami síkon is konfliktusokat eredményeztek. Mivel a házasság jogát az egyház saját hatáskörében tartotta, ezért minden időben annak gyakorlását és ellenőrzését az állam befolyása alól mentesíteni akarta.

A vegyes házasságokkal kapcsolatosan nem létezett egy egységesen elfogadott jogrendszer. Ezek a törvények ugyanazon egyházon belül és történelmi korszakonként eltérőek voltak. A különbségek abból adódtak, hogy az egyházi törvények, rendszerint egy bizonyos polgári társaság törvényi keretében jöttek létre, amelyhez alkalmazkodniuk kellett. A kutatott századokban pedig, az állami apparátus a vegyes házasságok kérdését is a „cuius regio, eius religio” alapján igyekezett megoldani.

**A 19. SZÁZAD
LIBERALIZMUSÁNAK KIHÍVÁSAI
AZ EGYHÁZAK EGYÜTTÉLÉSÉRE**

1. A Porosz unió meghatározó minta a lutheránus és református egységtörekvésben

A 19. században Németországban sok változás történt egyházi téren. Az egyik mozgásban lévő erő az ébredési mozgalom¹ volt, amely a már kései 18. században meglelevenedő pietizmusra épült.² S e mellett pedig a német idealizmus is jelen volt.³ Így tehát a nemzeti ébredéssel együtt járt a vallási megújulás.

Az uniós törekvések direkt előzménye, hogy Németországban a felvilágosodás és a pietizmus hatása gyengítette a hitvalláshoz való ragaszkodást és az egyház iránti tiszteletet. Sőt a felvilágosodás felfogása szerint teljesen fölöslegessé vált a dogmatikai kérdésekről vitatkozni. A pietizmus is bizonyos értelemben ugyanezen a véleményen volt, mert számára csak a „szív állapota” számított és nem a hitvallásos tanítás. E szerint, ha valaki megtért, akkor a dogmatikai különbségek már nem számítottak.⁴ Nyilván feltevődik a kérdés, hogy akkor mi alapján történt a megtérés, ha a bibliai tanítás másodrangú?

¹ Az ébredésnek szélsőséges esetei is voltak, például Würtenbergből (mely az ébredés fő bázisa), többen eszkatológiai váradalmaktól fűtött pietisták közül külföldre menekültek (pl. dél Oroszországba), hogy ott Isten országát megvárják. E mozgalmat be is tiltották.

² Vö. Walmann, Johannes: i.m.

³ Vö. Hill, Jonathan: A keresztény gondolkodás története, Budapest, Atheneum, 2000.

⁴ Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme. I., Sáropatak, 1908, 402–443, 551–558, 786–797; Colijn, Jos: Egyetemes egyháztörténet, Sáropatak, 1997, 243–258; Vö. Walmann, Johannes: i.m. Lukács Olga: Magic Features in Johann Heinrich Alsted's Apocalypics, in The Role of Magic in the Past, Bratislava, 2005, 73–85.

Ezen előzmények következményeként született meg az az általános hangulat és elhatározás, hogy el kell tüntetni a felekezeti és a szertartások közötti különbségeket. Ez irányban a legjelentősebb lépés a református és lutheránus egyházak kibékülése lett volna. Ez a kísérlet azonban a gyakorlatban nem jelentette azt, hogy a Biblia alapján egyetértésre jutottak volna a dogmatikai kérdésekben, hanem inkább azt, hogy a problémákat másodrangú kérdésekként kezelték.

E folyamat középpontjában az államiságát gyökeresen megreformáló Poroszország állt.⁵ A reformokra leginkább a református Hohenzollern– az uralkodóház egyik nemes tagja, III. Frigyes Vilmos (1797-1840), porosz király törekedett. Ő maga református vallású volt, míg felesége evangélikus. Az uralkodó véleménye szerint a vallás és dogma különböznek egymástól, és mivel az utóbbiakat jelentékteleneknek tartotta, az egyesítés kapcsán csupán csak a két egyház szertartásának az egyesítésére törekedett. Dogmatikai változtatásokat az uralkodó nem szándékozott kieszközölni.

III. Frigyes Vilmos az egyesítést 1817-ben szerette volna megvalósítani, a Reformáció 300 éves évfordulója alkalmából. Ezen évforduló méltó megünnepléséül fel is hívta országa protestáns egyházait az unió megvalósítására, ugyanis véleménye szerint, az uralkodónak beleszólása volt az egyházi döntésekbe is. Hiszen az istentiszteleti rendtartás a külső egyházkormányzáshoz tartozott, amiben a fejedelem illetékes.

Ennek hatására is alakult egy olyan tábor, amelyik pártfogolta volna az uniót, viszont tiltakozott a világi hatalom egyházi kérdésekbe való beleszólása ellen (pl. Schleiermacher). Tehát pontosan az ellen emelt szót, hogy a fejedelem erőszakkal beavatkozzon az egyház ügyeibe.

Hasonló törekvések más német területeken is születtek, aminek eredményeként a felháborodás mellett, kivált a protestánsok közül az ó-evangélikus egyház csoportja. Ez a csoport pedig a hitvallást vette védelmére és a reformáció szellemében akarta egyházi életét folytatni.

⁵ Az új fejedelmi egyházkormányzat létrejötte a legfontosabb esemény. A megváltozott szemlélet szerint a fejedelem már nem államfői mivoltában az egyház kormányzat feje, hanem a legmagasabb rendi méltóságként, akit megillet a „summus episcopus” öröklődő címe. Az állam egyházból fejedelmi egyház lett. Colijn, Jos: Egyetemes egyháztörténet, Sárospatak, 1997. 283–284.

Továbbá az egyesülést meggondolatlan lépésnek tartotta ez a kivált csoport.⁶

Megállapítható tehát, hogy Poroszországban az egyházi unió létrejöttének elsősorban politikai okai voltak. Mindezek mellett viszont, több német tartományban is a teológia iránti közömbösség volt a meghatározó hangulat.

A berlini lelkészek, Schleiermacher vezetésével még a fejedelmi deklaráció közzé tétele előtt elhatározták, hogy a reformáció ünnepén közös rítus szerint, (a kenyér megtörése) tehát úrvacsoravétellel megkötik az uniót. Ennek megfelelően 1817. október 30-án a berlini lelkészek, majd október 31-én a berlini gyülekezetek, valamint a Potsdamban a porosz udvar megkötötték az uniót. Az uniót a provinciákban lelkesen üdvözltek, bár egyelőre csak kevés gyülekezet fogadta el az uniált rítust. Példaképp megemlíthetjük, hogy Rajna-Vesztfáliában csaknem minden gyülekezet elfogadta ezt az uniált rítust, de a többi tartományban csak kevesen.

Természetesen Poroszországon kívül, más helyeken is megkötötték az uniót. Például 1817 augusztusában még a poroszországi unió bevezetése előtt a nassau hercegségben (Wiesbaden) a lutheránus és a református egyház összeolvadt. A példát követve 1817-1822 között a hesseni nagyhercegség, majd 1818-ban a bajor Rajna-Pfalz és a hesseni választófejedelemség egy része (Hanau provincia, 1822: marburgi egyetem, az 1821. évi újjászervezési ediktum óta tisztázatlan hitvallási helyzet), 1821-ben a badeni nagyhercegség és a waldecki fejedelemség 1820-ban Bernburg, 1827-ben Dessau (Köthen nem csatlakozott az unióhoz, de 1880 után kapcsolatban állt Anhalt többi részének uniált egyházával, 1863: a három fejedelemség egy hercegséggé egyesült).

1818-ban az uniót elutasító Bajorországban egy meglehetősen tökéletlen egyházalkotmányt léptettek érvénybe. Ugyanebben az évben a

⁶ Klaus Harms (1778-1855), aki egyszerű földművelő ember volt, sokat tett a hitvallások megtartásáért és Luther újra felfedezéséért. 1817. október 31.-én újra megjelentette Luther 95 tételét és mellé ő is írt 95 tételt. Ezekben a tételekben csak a racionalizmus és a pietizmus ellen fordult. Reakcióként hamarosan megjelent 200 irat, amelyben Harms ellen vagy mellett foglaltak állást. Ez a hitvallásos mozgalom még egy ideig befolyásos maradt Németországban: több evangélikus gyülekezet is ragaszkodni kezdett újra az evangélikus hitvallásokhoz.

bajor Pfalz-ban is lefektettek egy uniós egyházalkotmányt (presbitériumok és zsinatok), akárcsak 1821-ben a badeni nagyhercegségben.⁷

A porosz egyházi unió, amelynek példáját több német tartományi egyház is követte, amint azt említettük, nem akart új hitvallást, dogmát vagy akár egyházat alkotni a meglévők helyett vagy mellé, hanem a hitvallási különbségeket fenntartva, az egyházszervezetben és istentiszteletben egyesített lutheránus és református keresztyén népet kívánt.

Poroszországban az uniós küzdelmek az egyházalkotmány és az agenda körül forogtak. III. Frigyes Vilmos laikusként ítélte meg a történeteket, és egyoldalúan liturgikus reformokra törekedett. Az egyházalkotmányi kérdések ugyanolyan hidegen hagyták, mint a politikaiak. Az egyházalkotmányi reform így csak bizonyos kezdeményezések szintjére szorítkozott, és Bár 1816-ban elrendelték a presbitériumok, valamint a körzeti és tartományi zsinatok megszervezését, sőt kilátásban volt egy egyetemes zsinat összehívása is, Karl Freiherr vom Stein zum Altenstein (1770-1840) kultuszminiszter attól tartott, hogy a tartományi zsinatokon az agendaügyben ellenzéki magatartásba ütközik, ezért 1823-ban lemondott az egyetemes zsinat összehívásáról, ami egyben eldöntötte a tartományi zsinatok sorsát is. A kultuszminiszter 1827-ben a gyülekezetek presbiteri szervezetének kezdeményeit is szép csendben felszámolta. Így csak a nyugati tartományok értek el részleges győzelmet.

Az 1835. évi rajna-vesztfáliai egyházi rendtartásban egybeolvasztották a zsinati egyházszervezetet (presbitériumok, körzeti- és tartományi zsinatok) és a földesúri egyházkormányzatot (szuperintendensek, konzisztóriumok). Poroszország többi részén már a 20-as években a fejedelmek váltak a tartományi egyház fejeivé. 1828-ban szuperintendenseket neveztek ki, akiknek az volta feladatuk, hogy az 1815-ben bevezetett, az agendavivásban gyakran szembehelyezkedő tartományi konzisztóriumokat teljesen alárendeljék a summus episcopusnak. Ez volt a fejedelmi abszolutizmus utolsó győzelme. Ugyanis a király legfőbb óhaja, hogy az evangélikus egyházban a püspöki egyházszervezetet vezessék be, nem teljesült. A kultuszminiszter csak a püspöki cím bevezetését fogadta el. 1826 - 1840 között minden szuperintendens ezt a címet használta, sőt Königsbergben

⁷ Heussi, Karl: i.m. 466–467.

Ludwig Ernst von Borowski (1740-1831) egyenesen az evangélikus „érseki” címet viselte.⁸

Az unió további története összefonódott az agendavitával. 1816-ban a berlini dómban, valamint a berlini és potsdami helyőrségi templomokban egy meglehetősen régies liturgia került bevezetésre, amelyet maga a király állított össze. 1821 karácsonyán aztán megjelent az az egyházi agenda, amelyet 1822-ben bevezetésre került a hadseregben és a berlini székesegyházban. Az uralkodó szándéka szerint a gyülekezetek „önkéntesen” elfogadják majd ezt az ágendát, megvetve ezzel a porosz tartomány egyház egységes istentiszteleti rendjének alapját. Terve azonban heves ellenállásba ütközött, amit a legelhatározottabban Schleiermacher támadott. A jogi kételyek erősebbek voltak, mint a dogmatikaiak vagy a liturgiával kapcsolatosak: van-e bármiféle döntési joga a fejedelemnek liturgiai, egyáltalán egyházi kérdésekben?

1826 végén ötezer-hétszáznyolc porosz lelkész közül ezernyolcszázkető még mindig kitartott az elutasítás mellett. A kérdést ily módon csak kompromisszum által lehetett megoldani. A király lemondott a liturgia egységessé tételéről, és megengedte a provinciális ágendák kiadást, amelyek eltérő formulákat tartalmaztak, és érvényre juttatták a helyi, valamint a felekezeti – köztük református – sajátosságokat. Ezzel Poroszországban elvben megvalósult a liturgikus reform.

Az agendavita idején az unió kérdése háttérbe szorult. Bár 1830. június 25-én szinte általánosan elfogadták az uniót, teljes végrehajtása az erősödő konfesszionalizmus miatt lehetetlen volt. Az unió effajta erőszakos végrehajtása az ortodox lutheránusok elszakadásához vezetett. Az állam pedig megtagadta az ó-lutheránus egyház elismerését és igyekezett mozgalmukat erőszakos úton elfojtani. Az ellenállást mégsem sikerült letörni. Az 1834. február 28-i kormányrendelet kimondta, hogy Poroszországban az agenda elfogadása kötelező, viszont az unió elfogadása szabadon választható.

Összefoglalva tehát, a politikai okok és a teológiai közömbösség is rányomták bélyegüket a poroszországi egyesülésre, aminek következtében a harcok és a kellemetlenségek a 20. századig megmaradtak. Ennek ellenére, az unió nem a 16. századi hitvallási iratok megtagadását jelentette.

⁸ Wurga Lajos (1908): i.m. 241–265; Colijn, Jos (1997): i.m. 280–283, 294–301; Heussi, Karl: i.m. 467.

2. Egységtörekvések a magyar lutheránus és kálvinista egyházban az 1840-es években

2.1. Lépések a magyar protestáns unió felé

A fentiekben láttuk, hogy német és porosz viszonylatban az uniós törekvések, hogyan zajlottak illetve hiúsultak aztán meg. A továbbiakban a magyar protestáns unióról fogunk tárgyalni., hiszen a felvilágosodás korában, a Habsburg valláspolitikája közelebb hozta egymáshoz¹ a két magyar protestáns egyházat is.²De közvetlen az 1848-as forradalom előtt a református és evangélikus egyházak is nagy lendülettel haladtak az unió útján.³

Már a 18. század elejétől fogva szokásban volt, hogy a két egyház világi képviselői közös megbeszélés alapján egyöntetűen jártak el az egyházaik érdekében. Az 1791-es budai és pesti zsinatok szervezeti kapcsolatot próbáltak létesíteni a két egyház között. Ezt a fajta közeledést az 1840-es évektől iskolatéren folytatták.⁴

¹ Révész Imre: A magyarországi protestantizmus története, Budapest, 1925, 69.; Bíró Sándor; Bucsay Mihály: i.m. 272; Uo. 60.; Varga Zoltán: Politikai okok az 1791. évi végzések szentesítésének elmaradásában, Debrecen, é.n. (A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének dolgozatai 21. Értekezések az 1940. évről.) 106–141.

² Már a 18. század elejétől fogva szokásban volt, hogy a két egyház világi képviselői közös megbeszélés alapján egyöntetűen jártak el az egyház érdekében. A budai és pesti zsinatok bizonyos szervezeti kapcsolatot is próbáltak létesíteni a két egyház között. Az 1840-es évektől iskolatéren folytatták a közeledést. 1855-ben Pesten sikerült felállítaniuk egy közös teológia fakultást.

³ Vö. Zoványi Jenő (2004): i.m. 216–228.

⁴ Kósa László: A református egyház 1848-ban, PSZ, 2, 1998, 89–99; Hunfalvy Pál: Felszólítás az evang. Testülethez, a szülékhez és az egész hazához, PEIL, 1848, 545–552; Török P: A

Az iskolák terén való protestáns közeledéssel kapcsolatban meg kell említenünk az evangélikus egyház főfelügyelőjét gróf Zay Károlyt,⁵ aki a „Társalkodó” 1841. évi 16. számában „Néhány szó a Pesten felállítandó főiskola ügyében” című cikkében vetette fel a két egyház uniójának ideológiáját. Zay hangsúlyozta, hogy a tervbe vett főiskola gyorsabban létesülhet, ha a két felekezet egybeolvad. Ez az egybeolvadás pedig az egész haza közérdeke a nemzet erősödése és a testvéri kapcsok szaporítása által, hogy „majd így a r. katolicizmus a protestantizmussal két bajnok testvér gyanánt védendi honunk nemzetiségét, alkotmányos szabadságunkat, az uralkodó háznak jogait és rendíthetetlen kőfalként környezendi az oltárt, a trónt.”⁶

Az unió gondolatát főleg az evangélikus egyház vezetői fogadták lelkesedéssel. Annál is inkább, mert ettől az uniótól remélték, hogy a saját egyházukban az 1820-tól egyre inkább megerősödő pánszláv szellemű, szlovák nemzetiségű áramlat ellensúlyozódik. Maga Kossuth Lajos, evangélikus lévén, a „Pesti Hírlapot” is rendelkezésre bocsátotta a felvetett unió kérdésének irodalmi megvitatására. Református részről azonban visszafogottabb volt a lelkesedés. De itt is akadtak az eszmének olyan

protestáns, különösen a reformált egyház első teendője, PEIL, 1848, 578–582; Vandrák András: Viszhangok a „merengések egyes hangjaira, PEIL, 1848, 623–626; Haubner Máté: Vélemény, PEIL, 1848, 746–749; Hunfalvy János: Vélemény tanodáink külrendezése iránt, PEIL, 1848, 749–752; Bloch Móritz: Nyílt levél Tavassi Lajoshoz, PEIL, 1848, 815–820; Kis Bálint: Értekezés minden bevett vallásbeli felekezetek egyházi és iskolai szükségének a közálladalmi költségek által való fedeztetéséről, PEIL, 1848, 846–855; Ballagi Mór: Észrevételek az iskolareform ügyében, PEIL, 1848, 900–904; Jeszenszki László: Protestáns egyházunk status irányábani állásáról, PEIL, 1848, 1309–1311; Sztrehlo János: Egy szó a protestáns egyház autonómiájáról, PEIL, 1848, 1361–1364; Szatmári Judit: A református egyház 1848-ban, in Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon, Budapest, 2000, 42.

⁵ Zay Károly gr. (Sopron, 1797. febr. 12. - Bucsán, 1871. okt. 8.) ev. vallású főúr. Az 1825-i országgyűlésen szerepelt először a szabadelvű ellenzék tagjaként. Bárói rangból 1830-ban gróffira emeltetett. 1837-ben a dunáninnyi egyházkerület, 1840-ben az egyetemes egyház választotta felügyelőnek. Mint ilyen, fő harcosa volt a protestáns uniónak, melynek érdekében nemegyszer tollat is fogott. Az 1847. évi nádorválasztásra kijelölt négy egyénnek közéje tartozott. 1860-ban lemondott egyházi állásáról, de érdeklődését azután is megtartotta a közügyek iránt.

⁶ Nemzeti Társalkodó, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Lap- és Könyvkiadó, 1841, 16.

kitűnő szószólói, mint Fáy András (1786-1864).⁷ Fáy birtokosként a Dunántúli Egyházkerület tanácsbírója és a pesti egyház gondnoka volt, aki aktívan vett részt az egyházigazgatásban, és sikerrel küzdött némely hierarchikus törekvés ellen, valamint szót emelt a paritás mellett.

Aztán a hosszabb irodalmi előkészület után a két egyház legfőbb képviselője is elkezdte a tárgyalást. Elvben mindkét fél elfogadta az egyesülést és közös választmányt neveztek ki az egyesülési terv részletes kidolgozására.

A gyűlés határozata az volt, hogy elismerik ugyan az unió eszméjének üdvös voltát, de a háromfelé szakadástól félnek, hiszen még az adminisztráció egyesítésében sem egyezkednek. Ugyanaz a gyűlés a pesti református főiskola ügyét is ridegen elutasította magától, és azt az érdekelt Dunamellék ügyének nyilvánította. Ez a merev álláspont azonban nem az egész kerület érzületét fejezte ki, hanem csak a központi Debrecenét.

A felsőszabolcsi egyházmegye a maga kilencvenhárom gyülekezetével egyhangúan lelkesedett az egyesülés mellett, amelyet örömmel üdvözölt, s a haza és a vallás nevében Zaynak írt, buzdítván őt a további munkára, sőt egyenesen feliratot intézett a kerülethez, hogy az egyesítést sürgesse követői által az ez évi konventen, de a felhívás nem talált visszhangra. Ugyanilyen hangulat uralkodott az érmelléki, beregi, szatmári, és bihari egyházmegyékben is. Ez pedig egyértelműen arra utal, hogy a gyűlésen született rideg elhatározás a hierarchikus klikk szüleménye volt.

Míg a reformátusok az egyházkerületi gyűléseiken hol gyengébb, hol erősebb ragaszkodást nyilvánítottak ki az unió iránt, addig a lutheránusok erősebb mozgalmat fejtettek ki,⁸ és készülődtek az 1841 őszi konventi gyűlésre, azért hogy a reformátusokkal egy időben ülésező konvent hivatalosan és eredményesen munkába vehesse a két evangélikus egyház egyesítését. A konvent idejének közeledésével esperességi gyűléseken tárgyalták az egyesítés eszméjét, kifejtették nézeteiket, illetve utasításokkal látták el követőiket.⁹

⁷ Vö. Badics Ferencz: Fáy András életrajza, Budapest, 1890.; Vö. Rácz Kálmán: Fáy András mint protestáns, PSZ, 1893.

⁸ Zoványi Jenő (2004): i.m.

⁹ Néhány példa: A hegyaljai esperesség 1841. július 13-14-én Nyíregyházán tartott gyűlésén kiderült, hogy szintén védelmezte Zayt a pánszláv támadások ellen, s a kerületi gyűlésre küldött követeknek szívükre kötötte az unió pártolását. Ugyanígy cselekedett a késmárki

Az unió pártfogói közül egyik kiemelkedő személy Székács József,¹⁰ akit a megfontoltság és előrelátás jellemzett. Az unió kivitelezésében mérlegelte az eszközöket és módozatokat. Ezáltal nem lehűteni kívánta a lelkesedést, hanem kellő mederbe terelni az uniós folyamatokat.¹¹

ág. ev. egyház július 25.-iki, és augusztus 8.-án tartott gyűlésén. Hasonló hangulat volt az unió mellett a Tiszamelléken is. Voltak, akik a dogmák egyesítését akkorra javasolták, miután az uniót az iskolák eléggé előkészítették. Végül az indítványt közörművel elfogadták és a közös pesti főiskolának a konventen pártolását mondták ki. Az uniót a vidéken a szlávok is szívesen fogadták, például Trecsén, Zólyomon és Bácskán.

A hivatalos testületek: egyházak, esperességek, kerületek gyűléstermeikben vitatkoztak, tanácskoztak az unió és annak módozatai felől. A sajtó is megtette maga kötelességét. Kossuth is lapjának oldalain ecsetelte, hogy a konvent a múlt hibáit akarja jóvátenni: egybeolvasztani a szétvált testvéreket. Kossuth az unió létesítését vallja, a két legfőbb akadályt, a lutheránus szlavizmusban és a református hierarchiai hajlamot legyőzhetőnek remélte. Az unió előkészítésének eszközeül javasolta, hogy a testületek nyilatkozzanak felőle, másodsor a sajtóban ezt az ügyet egy külön lap képviselje, és szerkessze, melynek két szerkesztője mindkét felekezetről legyen.

¹⁰ Székács József (Orosháza, 1809. febr. 2. - Bp. 1876. júl. 29.) ev. püspök. Elemi iskoláit szülőföldjén, a gimnáziumot 1820-tól 1826-ig Mezőberényben, a bölcsészeti és teol. tanfolyamot 1826-tól 1829-ig Sopronban végezte. Néhány évi nevelősködés után 1834 tavaszán külföldre ment, hol két szemesztert a berlini egyetemen, egyet a lipcsein töltött. Bölcsészettudományi oklevéllel tért vissza hazájába, s 1836 kezdetétől ismét nevelősséggel foglalkozott, míg 1837 őszén pesti magyar lelkész lett. Miután a bánya egyházkerületnek 1845 tavaszától 1858-ig főjegyzője volt, 1860 nyarán püspökévé választották. Ez állásáról 1872-ben lemondott, de lelkészi hivatalát haláláig megtartotta. – A pesti német-magyar egyház felvirágzása s kivált gimnáziumának fejlesztése, a budai egyház megalkotása nagy részben az ő működésének eredménye. A pátenst elleni küzdelemben vezető szerepet vitt, az egyetemes gyámintézet megteremtésében kiváló részt vett, a pesti teol. akadémián évekig adott elő. 1866-tól 1868 végéig országgyűlési képviselő is volt. A jeni egyetem 1865-ben teol. díszdoktorrá tette, a Kisfaludy-társaság 1838-ban tagjai, a Magyar Tud. Akadémia 1836-ban levelező, 1870-ben tiszteletbeli tagjai közé sorozta. Írói munkálkodásának termékei a szépirodalom és esztétika terén is elismeréssel találkoztak, az egyházi irodalomban pedig jelentékeny helyet biztosítottak számára.

¹¹ Székács augusztus 12.-én a tiszántúli egyházkerület gyűlését megelőző nap írta meg „Gondolattörödékek az unió fölött” című cikkét, melyben azt a vágyát fejezte ki, hogy az uniót mélyebb alapokra szeretné fektetni. Az unió kérdését megkülönböztette a pesti főiskola ügyétől és attól külön tárgyalta, mivel úgy vélte, hogy minden bölcs ember szemében kívánatos az unió, de azt a jelenben egyszerre végrehajtani nem lehet, főként a dogmák miatt. Példákkal mutatta, hogy ahol az unió létrejött, ott vagy az egyik fél lemondott a másiktól különböző saját tanáról, és elfogadta a másik fél tanításait, vagy mindkét fél lemondott egyesekről és kölcsönösen fogadtak el engedményeket. Tehát két út van: a beolvadás vagy az összeolvadás. A beolvadás nem várható el egyik féltől sem, mert egyik fél sem hajlandó áttérni vagy beolvadni a másik egyházba. Az összeolvadás némely

Véleménye szerint az unió létesítésének három mozzanata van: adminisztrációi, majd belső és végül külső egység, amelyek kétségtelenül hosszas folyamatot jelentenének. Az ő szavaival: „történelmileg igazolt tény az, hogy éles ellentétek megszüntetése, szétszakadtak egyesítése, nem történik meg soha egyszerre, sokáig kell várni az ilyen gyümölcs megérését. De a hosszas előkészítés és érlelés kellemetlenségeit bőven kárpótolná az egyesülésből fakadó erőérzet, és testvéri melegség.”¹²

A konventi gyűlés napjáig az unió ügye érlelődött ugyanúgy az egyházi testületek zöld asztalainál, akár csak a sajtóban. A konventi gyűlést Pesten tartották meg, az ágostoni evangélikusok szeptember 8-án, a reformátusok szeptember 9-én. Az unió történetének ez volt a legkiemelkedőbb mozzanata. Továbbá az ágostoni evangélikusok konventje elfogadta Fáy András uniós indítványát is.¹³

A nagy öröm és lelkesedés azonban korai volt még, mivel a tiszántúli egyházkerület követe, Vay Miklós, megbízója nevében üdvözölte ugyan az uniót, de a kivitelben legyőzhetetlen akadályokat látott, és legfőképp azt hangsúlyozta, hogy a konvent ne akarja az unió ügyét eldönteni, hanem bízza azokat külön a kerületekre. Ezzel Vay elindított egy viharos és hosszú vitát. Véleményét azonban csak Ragályi Tamás osztotta, a többiek a konventet illetékes testületnek vélték arra, hogy a vegyes választmányba tagokat küldhessen. Ez a vélemény az elnöknek országgyűlési példákra való hivatkozásával győzött. Tizennyolc tagot választottak végül az unió bizottságba. Ezek világi részről: a négy főgondnok, Ragályi Tamás, Dókus László, Zsombory Imre, Nyári Pál, Fáy András, és Zsoldos Ignác; egyházi

tanok elhagyását, és egymástól egyes tanok kölcsönös átvételét jelenti, és ezt a mondvacsinált uniót nem tartja mindenkire nézve teljesen kielégítőnek. Véleménye szerint ilyen formában három egyház állna elő: ó-ágostoni, ó-helvét és egy új evangélikus. Jelszava: „hagyjuk a dogmákat”. Először úgy vélte, hogy a kormányzatot egyesítsék, és állítsanak fel egy főtanácsot, mely összetartja a széthúzó elemeket, és emeli a két egyház tekintélyét. Ha így, egy közös főhatóság egységes kormányzása alatt tömörülne és összeszokna a két felekezet, akkor lehetne előkészíteni a főtanács vezető szelleme mellett az uniót a népiskolákban, és egyes gyülekezetekben. Amikor már aztán egyet tanítanak az iskolákban, egyformán prédikálnának a papok a szószéken, akkor munkába lehetne venni a külső megegyezést és ezzel az uniót lassan, hosszú idő alatt, békés úton lehetne biztosítani.

¹² Rácz Kálmán: Unió törekvések a negyvenes években, PSZ, 1897,374.

¹³ Fáy András: A magyarországi protestánsok egyesüléséről, PEIL, 1842/14.

részről pedig: a négy szuperintendens: Polgár Mihály főjegyző, Szeless Sámuel, Nagy Mihály és Futó Sámuel esperesek. A választmány elnökének az ágostoni evangélikus konvent által ajánlott gróf Teleki Józsefet koronaőr, és alelnökének pedig gróf Zay Károlyt kérték fel.

A két konvent lefolyása tagadhatatlanul nem volt egyforma. Az evangélikusok részéről nagyobb volt az odaadás az ügy iránt, mint a reformátusok részéről, akik az akadályokra is rávilágítottak. Főként, amikor Vay felszólalásából nemcsak a saját egyéni, hanem az egész körzeti magatartás kicsengett. Hogy az evangélikusok lelkesedése magasabbra lángolt a reformátusokénál onnan is kitűnik, hogy míg az evangélikusok negyvenegy tagot küldtek ki az unió vegyes választmányába, addig a reformátusok mindössze tizenhét taggal képviseltették magukat.

A továbbiakban a két konvent által alakított hatvan tagból álló vegyes választmányról is fogunk tárgyalni, amely közösen fog tervezni az unió ügyében. De még mielőtt ennek részletes bemutatására sor kerülne, rá kell világítanunk arra a tényre, hogy az időrend folyamán az unió eszméjéhez hogyan viszonyultak a kerületi gyűléseken és a sajtóban.

A református konvent úgy oszlott szét, hogy tudták a tiszai két kerület ridegséggel viszonyul az unió gondolatához. A mérsékeltség gyanúja a tiszáninnen kerületre is kiterjedt. Következésképpen a szeptember 28-án tartott kerületi gyűlésen, Perkupán, melegebben karolják fel az unió eszméjét. Csakhogy a gyanút magukról elhárítsák, felhívta azon bizottságot, amelyet a tavaszi közgyűlésen a két protestáns egyház iskoláink egyesítése tárgyában kiküldött, hogy folytassa tovább munkálatait, s míg a tavaszi közgyűlésen csak egyes hangok emelkedtek a miskolci két gimnázium egyesítése érdekében, most már egyenesen határozatot hoznak Szatmári Király József indítványára, hogy az érdekelt két miskolci egyházat szólítsák fel gimnáziumaik egyesítésére.¹⁴ Ebben az esetben határozottabban foglaltak állást az unió mellett.

Az uniói alválasztmány 1843. június 7-én összegyűlt Pesten és elkészítették javaslatukat, amelynek szerzője maga Fáy András volt. Javaslatukban nem felejtették el megemlíteni az uniót gátló akadályokat, viszont kidolgozták a teendőket is. Az akadályokat ugyanabban látták,

¹⁴ Rácz Kálmán (1897): i.m.441.

amiket már korábban is említettünk, névlegesen a múltbeli sikertelen kísérletekben, a bizalmatlanságban, féltékenységben, és önzésben főként a református egyház részéről, amely féltette javait, és ugyanakkor abban a „félelemben” is, hogy a tömegek nem fogják elfogadni az uniót.

Első lépésként az akadályok elhárítását nevezték meg és a konfessziók és szimbólumokra való esküvés megszüntetését. Rávilágítottak arra, hogy Németországban is eltörölték a konfessziókra való esküt, és mégsem szakadt szét az egyház. Ugyanebben a pontban fogalmazták meg azt, hogy fel kell világosítani a köznépet az unió akadályainak lényegtelen voltáról; el kell törölni a közeledést gátló kánonokat és meg kellene ismertetni a néppel az unió mibenlétét.

Második pontban összefoglalták, hogy mennyire szükségszerű minden superintendenciában egy választmány felállítása, amely az unió érdekében három-háromtagú kis választmányokra oszlana. A kis választmányok észrevételeiket betérjesztenék a superintendenciára, onnan pedig továbbjutna, hogy végül a közös főválasztmány tárgyalhasson a bejelentett ügyekről. E kis kerületi választmányok feladata az volt, hogy a szegényebb lutheránus és református egyházak egyesüljenek, a gyengébb az erősebbe beleolvadjon, az iskolákat tegyék közössé, a papokat bírják rá, hogy a testvérfelekezet templomában felváltva szolgáljanak, és ha szükséges közös templomok építését támogassák.

Harmadik pontban: szükséges előkészíteni az uniót nevelés által. Itt szükséges, hogy a tanítók munkássága ne legyen megkötve a szimbólumokra való esküvel, a tanítók a felekezeti dogmák mellett tanítsák meg a protestantizmus elveit, a különbségek lényegtelenységét, illetve az elszakadás kárait. A gyermekeknek közös kátét tanítsanak; a tanárok és diákok egyaránt látogassák a másik protestáns felekezet templomait, ahol úrvacsorát is vegyenek. A jövő protestáns tanítói közös intézetben nyerjék el a szükséges ismereteket.

Az utolsó lépés pedig az lenne, hogy a két felekezet fokként közelítsen egymáshoz. A külső szertartásokat mindkét fél nyilvánítsa adiaforának, a templom vagy a pap szentelésén a másik felekezet szuperintendense és esperese is vegyen részt, és egyházkerületi, egyházi és iskolai, vagy akár presbiteri gondnokoknak bármelyik protestáns felekezet tagjai

választathassanak. Lassanként ériék el azt, hogy minden egyházi és iskolai intézet közös legyen. Emellett az énekes, imádságos, iskolai könyveket, legfőképp a kis kátekát közösen szerkesszék és az egész tanítási rendszer közös legyen.

Az úrvacsorára nézve előírták, hogy tetszés szerint vehesse azt mindenki, ki kenyérrel, ki ostyával. Mikor pedig a fentiek megvalósulnak, vagyis a kánonok és a kormányzás is közös lesz, akkor „a keresztyén evangélikus” nevet vegyék fel.¹⁵

Ezt a javaslatot valószínűleg még ugyanebben az évben tartott konventi gyűlések elfogadták, de annak közzététele váratott magára, ugyanis nem minden egyházkerületbe küldték ki.

Azonban a gyakorlati megvalósítás már sokkal bonyolultabbnak bizonyult. Főleg a Tiszántúli Egyházkerület (Debrecen központtal), nyilvánított az egyesüléssel szemben ellenszenvet, aminek a háttérében dogmatikai okok, és a református egyház vagyoni önállóságának féltése húzódott meg. De legfőképpen az, hogy az egyházi uniót elsősorban a világi vezetők pártfogolták.

A javaslatok nyomtatásban csak 1846-ban jelentek meg Pozsonyban Zay Károly költségén és csak ekkor került sor a kiosztásukra a kerületekben.¹⁶ Azonban ekkorra már az unió az iránta való lelkesedés alkonyát élte, és az ekkor kiosztott javaslat már nem keltette fel a kellő érdeklődést, mint ahogy azt a javaslat szerzői remélték. Már alig akadt olyan, aki hozzászólt a témához, és pro vagy kontra érveléseit papírra vetette volna, és a sajtóban közölte volna.

A sajtó néhány évig foglalkozott még az 1842-es tervvel. Az uniós törekvések gyakorlati haszna a Székács József evangélikus és Török Pál református pesti lelkészek szerkesztésében beindított „Protestáns Egyház és Iskolai Lap” megindítása volt.¹⁷

¹⁵ Rácz Kálmán (1897): i.m. 453–457.

¹⁶ Zay Károly: Az uniói alválasztmánynak javaslata, a magyarországi két protestáns felekezet egyesítése módjáról és eszközeiről, PEIL, 1847, 800–805, 833–840, 867–873.

¹⁷ Rácz Kálmán (1897): i.m. 1897, 361–378, 441–459, 500–511.

2.2. Az uniós törekvések tükröződése a sajtóban

Nagyon fontos eszköze volt az uniónak egy közös protestáns lapnak a megalapítása, amely céljául azt tűzte ki, hogy a teljes uniót a tudomány fegyverével, az ész és szó hatalmával vegye munkába és vigye teljesezésbe. Ezáltal, amint a fentiekben megjegyeztük, az egyik gyakorlati haszna az uniós törekvéseknek a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” (PEIL) létrehozása volt, amelyet Székács József, Török Pál és Taubner Károly pesti lelkészek szerkesztettek és adtak ki.

A lap 1842. április 7-én indult meg. Programjához híven a teljes összeolvadás munkása volt, megnyitotta hasábjait a tudományos vitának, amely leginkább azon kérdés körül forgott, hogy miként lehetne a két egyház dogmáit egyesíteni. A kérdéshez hozzászóltak olyan nemes és bölcs férfiak is, mint: Lója Károly, Walentinyi János, Kolmár István, Boleman, Könyves Tóth Mihály, Lugossy József, Fáy András, Steinacker Gusztáv, Veress György, akiknek gondolatai leginkább a szimbolikus könyvek jelentősége, és a teljes belső unió dogmatikai megegyezése körül forogtak. A vita főpontjai az úrvacsoratan és a predestináció voltak. Valamint mindannyian, akik e kérdéshez hozzászóltak a Bretschneider által vezetett racionalizmus hívei voltak.

Az 1842-es PEIL 8. számában Lója Károly tudósít először az ágostoni és helvét hitvallásúak egybeolvadásának üdvteljes hatásairól az egész protestantizmusra, sőt az alkotmányos Európára is nézve. A szerkesztőség először szólt ez ügyről, és célja az volt, hogy e tudósítás által mozgósítsák a közvéleményt a kérdéssel kapcsolatban, és a visszajelzések majd alapul szolgálhassanak a Pesten összeülő választmányi gyűlésen, amelyen mindkét felekezet képviselői részt vesznek.

Lója Károly tudósítása szerint az egyesülés mind az ágostoni, mind a helvét hitvallásúak részéről elfogadtatott. A két felekezet közötti különbség főpontjait megegyeztethetőknak vélték a tiszta evangélium szellemében, és a szeretet és szilárd akarat által. Az unió kérdését dogmatikai, az egyházi szerkesztést tekintve, az egyházi elrendezést, a liturgiát és a szertartásokat illetően, és az eklézsiák és iskolák alapítványaira nézve vizsgálták. A dogmatikát illetően úgy vélték, hogy a két felekezet úrvacsora tana gyakorlatilag már alig különbözik, s minden különbség teljesen megszüntethető,

ha a kiosztásban szorosan ragaszkodnak a Szentírás szavaihoz. S ezeknek értelmét a protestantizmus szellemében mindenkinek fogalmain alapuló meggyőződésére bízzák, mivelhogy bizonyos betanult magyarázatok csak szellem nélküli mechanizmust szülnek.

Az üdvözülés tanra nézve feltevődik a kérdés, hogy vajon Isten kegyelmében vagy az emberi cselekedetek érdemében keresendő-e az üdvösség? Lója Károly úgy véli, hogy ha az Isten az embereket szabadsággal megáldotta, szeretete által önmagukban feltételeztetik az üdvözülés. Másfelől minden cselekedet magában véve holt, ha nem ered a szabadságnak élő forrásából, amely Istentől származik és hozzá visszavezet. És ha ebből ered minden, ami az emberből kikelik, akkor az az embernek Istennel szembeni önkéntes odaadásának valódi és teljes kifejezése. Ezáltal az ember rendeltetése is be van töltve, hogy Isten akaratának szabad és öntudatú viselője legyen.¹

A predestináció létét minden keresztyén felekezet elismeri, mivelhogy minden ember, aki egy legfelsőbb lényt hisz, annak mindentudóságot is tulajdonít. Ebben az elgondolásban szükségileg benne rejlik a predestináció eszméje, mivel a mindentudó Istennek eleve kell tudnia, hogy teremtményeinek melyike üdvözülni vagy kárhoztatik. Ebben az értelemben a predestináció az örök igazsággal is megegyeztethető.

Az egyházi szerkesztést tekintve az olyan intézkedéseket tekintik üdvösnek és célszerűnek, mint például az ország nyolc evangélikus szuperintendenciája valamely részben történő új elosztása, illetve a két felekezet külön iskoláinak egyesült evangélikus iskolákká való átváltoztatása.

Az egyházi elrendezést, a liturgiát és a szertartásokat illetően úgy vélték, hogy semmi változás ne történjék, míg az illető feleknek, különösen az alsóbb osztályoknak értelmisége annyira nem fejlődik, hogy azokban a módosításokat botrány nélkül véghezvihessék, vagy míg ők maguk az istentiszteletet az igaz vallásosság szellemében eredeti egyszerűségében visszahozatni nem kívánják. Eszerint az oltárok, orgonák, keresztek, stb. azokban az egyházakban és temetőekben, amelyekben eddig is léteztek továbbra is megtartatnak, míg a nép oktatói által meggyőződik arról, hogy ezek csak külsőségek és lényegtelen formaságok. Mindenekelőtt viszont

¹ Lója Károly: Unió, PEIL, 1842/8.

vigyázni kell arra, hogy az istentisztelet nyelvbeli tekintetben ne változzon. Az eklézsiák és iskolák alapítványaira nézve nemcsak a viszonyok, hanem a szükség is megkívánja, hogy mindenki tartsa meg a maga nyelvét

Tisztában vannak azzal, hogy az unió sikerességét a kor közönyössége a látható szentegyház és a vallások körformája iránt sikeresen előremozdítja, hiszen egy világtörténeti jelenetet sem ismernek, amelynek győzelmét nem a megavult iránti közönyösségnek köszönhetne volna. A római katolikus egyház iránti közönyösség nélkül a reformáció alig vert volna gyökeret. E tekintetben a közönyösség a régi berekesztéseként és az új hírnökeként tekinthető. Viszont nem a lutheranizmus és nem a kálvinizmus szűnnek meg, hanem csak az ember szabta korlátok roskadnak össze, amelyek azokat külön szent egyházaknak tették. Így a lutheránus egyház nem süllyed el a reformátusban, valamint ez sem amabban, hanem mindkettő egy újjá elevenült keresztyén szent egyházzá olvad, áthatva isteni alkotójának szellemétől.

Arra az aggodalomra, hogy a katolikus egyház és a kormány, ha nem is nyíltan, de mégis gátolni törekednek az uniót, az unió képviselői azt felelték, hogy mindezen törekvésük sikertelenségre van ítélve, míg törvényes alapokon nem gyökerezik.

Lója Károly azon személyekhez is szólt, akik tanaiknak szimbolikus könyvekre szorítása megszüntetésével a protestantizmust veszélyben forogni vélték. Ezen személyeknek természetesen jogukban áll e szemléletet felülvizsgálni, következőképpen elfogadni illetve visszautasítani. Lója Károly hangsúlyozza, hogy tanszabályokat kívánnak szerkeszteni és nem hitszabályokat. Ugyanakkor nem kívánnak a hitnek parancsolni.

Hangsúlyozzák, hogy a katolikus egyházzal szemben a protestáns egyház nem zárt társaság látható főnök alatt, hanem a híveknek szabad közössége, mely Krisztust ismeri el láthatatlan főnökének. Nyitottságából adódóan a protestáns egyház időről időre tanokat elfogadhat s felállíthat, vagyis az egyháznak tanítói különös szükség esetében, s bizonyos céloknak szolgálva némely magyarázatban és vallástételben belátásuk szerint nagyobb vagy kisebb mértékben megegyezhetnek, s azokat ismertekké, tekintélyesekké s valamelyest lekötelező erejűvé tehetik. Mindezek bizonyos helyeken és különféle időkben, különféle indító ok és mód szerint meg is történtek.²

² Ld. Lója Károly: Unió

Walentinyi János Lója Károlyhoz hasonlóan a dogmatikai egyesülhetőség szempontjából világítja meg az unió kérdését. Rámutat a keleti és nyugati egyházak egyesülésére, amelyek nagyobb dogmatikai különbségeket is át tudtak hidalni, úgy hogy egy értelem és szeretet vezérelte őket. Úgy vélte, hogy az egyesülést a két evangélikus egyház könnyebben véghezvihetné az apostoli hitvallás alapján, mert itt a hit közös kútfeje a Szentírás.

A hit egyes tárgyaiban is megegyezik a két felekezet, csak az úrvacsora és a predestinációtan értelmében különböznek. E különbség elsimítására rögtön javaslatot is tesz Walentinyi, mégpedig, hogy az ágostoni konfesszióból az úrvacsora tannál az „in, cum et sub”³ szavak kitöröltessenek, és a helvét hitvallás „absoluta praedestinatio” tanából töröltessék az absoluta jelző. Cikkét Lessing szavaival zárja a következőképpen: „Egy bizonyos nézetben támada egykor két felekezet, melyek egyike vitatá, hogy jobb lábbal, másika pedig, hogy bal lábbal kellene a templomba lépni. Én nem bánom! Csakhogy mindketten a keresztyén szeretet és egység lánczával szövetkezve lélekben és igazságban együtt imádkozhassunk.”⁴

Boleman az ellen tiltakozik, hogy akik a dogmákban nem látják az unió akadályait, azok tulajdonképpen nem is vallják meggyőződésből a saját felekezetük dogmáit. Erre Boleman őszinteséggel bevallja, hogy a dogmák iránt valóban közönyösek, de igazából csak formájukat tartják elavultnak. Ilyen értelemben nem hűtlenek a kereszténység szelleméhez. Hirdeti, hogy az alapelveket tiszteletben kell tartani, a dolog velejére súlyt kell fektetni, de a részleteket és a mellékkérdéseket mindenkinek saját lelkiismeretére kell bízni.⁵ Következésképpen az unió idővel önmagától megéri, és megvalósítható lesz a teljes egybeolvadás.

Könyves Tóth Mihály⁶ polemizál Lója Károly eszméivel, hiszen sehogy sincs megelégedve, és egy részletesebb tervrajzot sürget úgy a dogmák, mint az egyház igazgatására, úgy a liturgiára, mint a külön alapítványok jogi természetére nézve. Véleménye szerint az uniót csak a racionalizmus

³ „A kenyérnek alatta, felette és benne jelen van a Krisztus teste.” Lója Károly: Unió, PEIL, 1842/8.

⁴ Walentinyi János: Szózat az unió ügyében, PEIL, 1842/9.

⁵ Bolemann: A vallási közönyösségről a magyarhoni két protestáns felekezet egybeolvadását tekintve, PEIL, 1842/10.

⁶ Tóth Mihály: A symbolok s symbolikus protestánsok uniójáról, PEIL, 1842/12.

szellemében lehet megvalósítani, mert az unió ellenzői a szimbolikus protestánsok soraiból kerültek ki, sőt elmegy odáig, hogy azt mondja, hogy a szimbolikus protestánsok nem is protestánsok. Helytelennek tartja, hogy a szimbólumokra a papoktól esküt követelnek, mert kerülni kellene a pap lelkiismeretének korlátozását. Alapelve, hogy a keresztyén hit és erkölcs szabálykönyve a Biblia, s ha ezt az alapelvet elfogadják meg lehetne tenni az első lépést az unió fele. Véleménye szerint csak így létesíthető belső unió, amit sokkal szükségszerűbbnek tart a külső egyesülésnél. Ő csak kimondottan vallásos szempontból óhajtja az egyesülést, amihez előfeltételül tudományosan felvilágosodott, és erkölcsileg tiszta lelkületet kíván.⁷

Lugossy József is azon személyek közé tartozik, akik toleranciával és racionális szellemmel a dogmákat kiegyenlíthetőnek gondolják. Az uniót felülről lefelé vélik megvalósíthatónak.⁸

Az unió pártolói közül legkiemelkedőbb személy a már említett Fáy András, aki a józan racionalizmus hívének vallja magát, a vallást a tudományos műveltséggel törekszik összhangba hozni, és a szimbolikus könyveket csak „tekintélyes tanácsadásoknak” ismeri el, illetve kötelező szimbolikus könyvnek csak a Bibliát ismeri el. Sőt, a józan ész használatát a Bibliával szemben is jogosultnak tartja, mivel az ész Isten ajándéka. Fáynak ezen gondolatai késztették tulajdonképpen az ész szimbólumok fölé helyezését, és adtak bátorságot a szabad nyilatkozásra.

Ekkor már két párt állt egymással szemben, a szimbolisták és az antiszimbolisták pártja. Fáy szerint a szimbolikus könyvek minden tekintetben nem tehetnek célszerű szolgálatot, de a vallás természete nélkülözhetetlenné teszi azokat, mint a vallások különbözőségeinek jelvényeit. A protestáns eszével is szereti a Bibliát, nemcsak a szívével, de hozzá a szimbolikus könyvek vezetnek, amelyeknek nagy tekintélye van, de mindemellett nem bírhatnak örök érvénnyel. Nem a gyökereit kívánja kiirtani a szimbólumoknak, hanem a javítást tartja fontosnak.

⁷ Tóth Mihály: Észrevételek Lója Károly unióról közölt cikkére, s kérelem az unióról értekezőkhöz, PEIL, 1842/11; Tóth Mihály (1842/12); Lója Károly: Felelet Könyves Thót Mihálynak az unió iránti észrevételeire, PEIL, 1842/14.

⁸ Lugossy József: Töredék az unióról, PEIL, 1842/12.

A javításnál a következő alapelveket kívánja érvényesíteni: a címből ki kell hagyni, úgy az ágostai, mint a helvét megnevezést, és legyen az csak magyar; a javítás a törvényhozás tudomásával a kornak megfelelően történjék, s a zsinat a hivatalos javítást csak akkor tegye közzé, ha azt megelőzte a közvélemény kutatás és a nagyközönség is foglalkozhatott már a javítás munkájával.

Fáy volt a vegyes választmány egyik legtevékenyebb tagja. „A magyarországi protestánsok egyesüléséről”⁹ című cikkében az unió gyakorlati oldalához szól és kifejti, hogy az uniónak három ellensége van: az első csoport megvalósíthatatlan ábrándnak tartja az uniót, a múlt történelmi tényeire hivatkozva. Ezzel szemben Fáy rámutat a porosz unióra, majd a keleti és nyugati egyház egyesülésére, és azt kívánja bizonyítani, hogy a múltban tett kísérletek megghiúsulásának oka az volt, hogy helytelen volt annak kiindulási pontja, mivel fentről lefelé próbálták az uniót megvalósítani, holott azt az iskolákban kellett volna kezdeni. Úgy gondolja, hogy amennyiben szeretettel közelít egymáshoz a két fél, törekvésükkel nem veszíthetnek semmit.

Egy másik tábor, akit az unió ellenségeként bélyegez meg, az a csoport, akik megszokott kényelmükben félnek az újítástól. Itt a szimbolistákra gondol, s ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a szimbólumokkal haladni kell, s az úrvacsora kérdésében a közös nevezőn kell dolgozni. A harmadik csoportot az önzők alkotják, akik a néppel takarózva alattomban dolgoznak az unió ellen. Úgy véli, hogy a nép nem sokat törődik a hitvallási különbségekkel, s ha látná a műveltektől, hogy a testvériségre törekednek, akkor követné azok példáját. Hangsúlyozza, hogy a műveltek erős egyesítési vágyától és kitartó munkájától jöhet létre a teljes szellemi és anyagi egybeolvadás.

Az egybeolvadást a testületek tanácskozásaiban, valamint az iskolákban, és a közös protestáns elvek hangsúlyozásával, illetve a különbségek lényegteleniségének és az egyesülés hasznainak és lehetőségeinek feltüntetésével lehet előre mozdítani. Az unió programjára a következő javaslatot tette: a népiskolákban közös kátét kell tanítani, mellőzve a Lutherét és a Heidelbergi kátét. A papok és a professzorok

⁹ PEIL, 1842/14.

semmiféle konfessziókra, vagy szimbólumokra esküdni ne köteleztessenek. A kisebb és gyengébb egyház helyenként olvadjon bele a másik, a nagyobb protestáns egyházba. A papok az unió mellett tanítsanak. A protestáns gyermek az apa vallását kövesse. Minden kánon töröltessék el. Mind a nyolc superintendentia egy vegyes fő konzisztoriumban egyesüljön. Minden iskolában templomban, közintézetben szűnjön meg a felekezeti szűkkeblűség. Énekek, imakönyvek, apróbb káték, stb. közösek legyenek. Az úrvacsoránál aki akarja ostyát kapjon, aki nem, kenyeret, és nem utolsó sorban minden művelt protestáns igyekezzon legyőznie az előítéleteket.¹⁰

Az uniót támogatva felszólalt még Sükösd, aki könnyen megvalósíthatónak látta az egyesülést, ha a teológusok nem önzőek, saját nézetükben elfogultak, hanem engednek a jobb vélekedésnek. Azt kívánja, hogy előbb lélekben történjék meg az unió, mert az teremti majd magának alkalmas testet és alkalmas kifejezési formákat.¹¹

Steinecker Gusztáv evangélikus lelkész is hozzászól a kérdéshez, hangsúlyozva, hogy a reformátusok ne féltsék anyagi erejüket, hiszen nem a kasszákat akarják egyesíteni, mert az unió csak a jövőben alapítandó közös nevelési intézetek részére tervez közös pénztárakat.¹² Valamint Veress György is egyetért Fáy Andrással és az unió teljes megvalósulását a távoli jövőben véli véghezvihetőnek.¹³

Simkó Vilmos pozsonyi ágostoni hitvallású prédikátor és professzor röpirata¹⁴ az unió mellett különösen jelentős, mivel szláv író tollából származik. Az uniót nemcsak lehetségesnek, de hasznosnak, sőt szent kötelességnek tartja. Hasznát abban látja, hogy megszüntetné a felekezeti különbségeket, amely anyagilag erősebbé tesz, és szellemileg előbbre visz, s a magyarosodásnak is szolgálatot tesz az iskolák közössé tételével. Az előkészítés eszközeként a közös népiskolai katekizmust, az egyháztörténet tanítását, közös magyar énekeskönyv kiadását ajánlja. A két részről együttesen fakadó akarat eredményeként látja megvalósíthatónak az uniót.

¹⁰ Még egy szózat az unió dolgában különös tekintettel Könyves Thót Mihálynak e lapok 11. számában közölt észrevételeire, PEIL, 1842/14.

¹¹ Az unió igényének legelőször is a pesti főiskolában kell létrejönnie, PEIL, 1843/47.

¹² Votum az unió tárgyában, PEIL, 1843/50.

¹³ Messze van-e még Magyarhonban a protestánsok egyesülésének ideje?, PEIL, 1843/51.

¹⁴ Egyházi unió, azaz értekezés a magyarországi protestánsok vallási egyesüléséről, Pozsony, 1842.

Az eddigiekből kiderült, hogy többségben vannak azok, akik a teljes uniót lehetségesnek tartják, akik a dogmatikai különbségeket kiegyenlíthetőnek gondolják, tehát egy új szimbolikus könyv szerkesztése alapján egy véleményre hozni kívánják a két protestáns egyházat. Míg kezdetben az unió mellett nemzeti szempontból törekedtek, a nemzeti eszme elhalványulása után, egyre inkább a dogmák elavulása és a vallásos érdek követelte az uniót.¹⁵

A későbbiekben a két egyháznak sikerült a tervekből megvalósítaniuk 1855-ben a Pesten felállított közös teológiát, a rimaszombati közös főgimnáziumot, néhány közösen szervezett és fenntartott egyházközséget. Ugyanakkor egyezés született arról, hogy a szórványban élő protestánsokat kölcsönösen leigondozzák és a bel- és külmisziói munkákban a közösen vegyenek részt.

Ugyanakkor más erős tények is jelen voltak, amelyek megakadályozták a magyar protestáns egyházi uniót, amelyek közül a legáltalánosabb ok az önzés volt a reformátusok, míg a faji és dogmatikus féltékenység az evangélikusok részéről. S bár rövid időre, az uniót összekötötték a pesti főiskola eszméjével, ezáltal eltávolították az unió gondolatától azokat a főiskolákat és fenntartó testületeit, akik versenytársat láttak a pesti főiskola felállításában.

A legnagyobb idegenkedés a nemzetiségi beolvadásra és a vallási egységre való törekvés jelentette, mivel a külső egyesítésen túl a belső összeolvadásra törekedtek, amelyre a kor még nem volt megérve.

¹⁵ Az 1848. PEIL-ben egy magát meg nem nevező „G” örömmel köszönti az uniót: „a protestáns unió, melyről e lapok megindításakor annyi szép cikk közöltetett.....Az uniót eddig is nem a nép, hanem az urak, egyháziak és világiak akadályoztatták. Két protestáns egyháznak egy alapja: a szentírás, egy célja: a folytonos haladás s tökéletesbülés levén, a bennünket elválasztó dogmák különbsége oly finom, hogy azt a nép jóformán fel sem fogja....Főakadályai az uniónak, legyünk őszinték: 1-ször az alapítványok. Mindenik rész féltékenyen őrizvén a magát...De már most az álladalom fogván gondoskodni rólunk is, meg van szüntetve az elválasztás egyik főtenyezője, az önzés ördöge. Hát még nevelő intézeteink minő jövődönnek örvendhetnének, ha az unió által célszerűbb elrendezésükre és sikeresebb gyámolításukra alkalom nyújthatnék. Fel tehát, hitfeleim! Használjuk mi is az átalakulás perceit.” 752–754.

3. A teológiai liberalizmus és hatása az erdélyi egyházak egységtörekvésére

3.1. A liberalizmus és hatása a teológiai gondolkodásra

Ahhoz, hogy nyomon követhessük azt a szellemiséget, amelyből a teológiai liberalizmus kifejlődött, szükséges magának a filozófiai és világi irányzatnak nagyvonalakban történő bemutatása. Az új irányzat, mely a magyar református egyházon belül a dualizmus korában jelentkezett, a protestáns dogmatikai egységtörekvés irányába mozdította a résztvevőket, melyben jelentős helyet kaptak az unitárius teológusok. A viták középpontjában a liberalizmus forradalmasító tételei álltak, amelyek ellen a kialakulóban lévő és irányelvében megerősödő új ortodoxia harcolt.

3.1.1. A liberalizmus ideológiája

Három nagy történelmi esemény és azoknak jelentős dokumentuma határozta meg a liberalizmus kezdetét. Az első az angol „dicsőséges forradalom” és a „Bill of Rights (1688); a második az észak-amerikai függetlenségi háború- és az amerikai alkotmány (1787); végül a harmadik a nagy francia forradalom és az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata (1789).¹ Továbbá a liberalizmus, magába foglal elméleti és gyakorlati megnyilvánulásokat, amelyek közé beékelődik a gazdasági, politikai, és szellemi megnyilvánulás is.

Azonban a liberalizmus százéves alakulásának folyamatában – néhány alapgondolat kivételével – nem vált egységes ideológiává. A tézisek, gondolatok és formák sokaságából megemlíthjük az egyes közös motívumokat:

¹ Tőkécki László: Magyar liberalizmus, Budapest, Századvég, 1993, 509.

a birtoklás szellemével való kapcsolatot, amely lehet laikus vagy egyházi, a szabadság gondolatát, amely egyedi vagy közös, a nemzet szuverenitásának, az individualizmus és az ember tökéletesíthetőségének hite, a polgár és az ember egyenlőség jogai és szabadsága.²

Eduard Winter a 18. század utolsó éveiben és a következő században fogalmazta meg az Osztrák-Magyar monarchiában a liberalizmus korai jogait. Ő ezt a mozgalmat olyannak tartotta, amely az állam és az egyház keretén belül egy szabadabb szellem evolúciójáért harcolt. Ennek a szellemiségnek első megnyilvánulásai mérsékeltek voltak, elsősorban kulturális és egyházi téren bontakoztak ki. E. Winter szerint a magyar liberalizmusnak forrása a kulturális jozefinizmus.³

Az angol szociológus L. T. Hobhouse (1864-1929) a liberalizmusban mindenekelőtt, egy támadásra kész fegyvert lát azáltal, hogy a liberalizmus ideológiája a középkori rendszer elleni harcban született. A liberalizmusnak ebből a negatív és romboló hatásából kiválik egy pozitív rész is: harcol a hagyományos szervekkel és a nemesi előjoggal szemben. A liberalizmus elérkezik oda, hogy az előjogok helyét felcseréli az egyénnel és annak szabadságaival. De az egyén önként lemond a szabadsága egy részéről, hogy együtt tudjon élni emberei társaival. Ebből a „társadalmi kivonat”-ból születik az állami élet, valamint ebben a formában található a liberalizmus gyökere Locke és Rousseau filozófiájában.

A későbbi liberalizmus már azon a véleményen van, hogy az egyéni érdekek között nincs ütközet, és hogyha hagyják az egyének óhajait szabadon kibontakozni, akkor annak eredménye a szociális élet harmóniája lesz.⁴

Így születik meg a liberalizmus ideológiájának politikai vonatkozása, amelynek eszménye a szabad polgárok alkotmányos állama, ahol a polgárok által választott parlamenten keresztül juttatják kifejezésre akarataikat, ellenőrzik a végrehajtó hatalmat. A liberalizmus nem ismerte el a feudális alávetettség semmilyen formáját, az egyén szabadságát, a törvény előtti

² Bocşan, Nicolae: Contribuţii la istoria iluminismului românesc, Temesvár, Editura Facla, 1986, 264.; Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek, Budapest, 1988, 59.

³ Bocşan, Nicolae: i.m. 265.

⁴ Zelentin, Ştefan: Neoliberalismul, Bukarest, Scriptor, 1992, 83–84.

egyenlőséget, nem ismert különbséget származás, nemzetiség, vallási hovatartozás tekintetében. Mindezek biztosítékát a szabad sajtóban vélte megtalálni.⁵

Ennek az embereszménynek a jóság az egyik fontos jellemvonása. A „nagykorú és a jó ember” haladó társadalmé lesz, a szabad verseny révén halad az emberiség. „A legtöbb ember legnagyobb boldogságát” (Jeremy Bentham) az önszabályozásra képes ész valósítja meg, amely értelmes önzésében kényszerek nélkül is el tudja kerülni a szabadság önveszélyes túlzásait.

A felvilágosodásban kibontakozó racionalizmus inkább a liberalizmus francia modelljét jellemzi, mert az angol-szász típusban inkább a hagyomány (pragmatizmus) kompromisszumképessége uralkodott.⁶ A 18. századi Angliában fogalmazódott meg a kettős jelszó, amelyet Európa többi országának valamennyi liberális irányzata magáénak vallott: szabadság és tulajdon.

A gazdasági életben a liberalizmus eszméje helytelenített, minden megkötöttséget, ellenezte a vámrendszert és az állami beavatkozást. A konkurencia és a munkavállalás szabadsága a tőkésnek profitot a munkásnak munkaalkalmat teremt. Ugyanakkor a liberalizmus nem képezett merev eszmei rendszert, hanem valamennyi országban a helyi viszonyoknak megfelelő formákat öltött.⁷ Ez természetesen attól is függött, hogy milyen eszmei, politikai, hatalmi ellenfelekkel került szembe. Alig nagyobb változásokon ment át azokban az országokban, ahol a feudalizmus válsága már jelentős mértékben előrehaladt, de a bontakozó tőkés viszonyok még kevésbé érvényesültek.

A liberalizmus nem egyéb tehát, mint a felvilágosodás szabadelvű hagyományainak szövetsége a romantikus eredetű, nemzeti eszmével és a nagytóke uralmának érdekeivel. A liberalizmus forradalmi mozgalmakban birkózott meg (1830-1848) a reakció hatalmával, és a század második felének uralkodó politikai társadalmi és gazdasági irányává lett. Egyházpolitikai jelszava Cavour grófnak I. Victor Emanuel miniszterének

⁵ Gergely András: i.m.59.

⁶ Tőkécki László (1993): i.m., 509.

⁷ Zelentin, Ștefan: *Burghesia română: Originea și rolul ei istoric*, Bukarest, Cultura Națională, 1991, 45.

híres elve lett: „szabad egyház, szabad államban”. Habár ez nem jelentett feltétlenül egyház- és vallás ellenességet, de lehetőséget adott ilyen irányok kifejlődésének is.⁸

A magyar liberalizmus ha át is vett elemeket a nyugat-európai liberalizmus eszmeköréből, nem idegen a hazai eszmeáramlat folytonosságától. Az átalakulásban érdekelt birtokos nemesség jobbágmunkán alapuló gazdaságával, roppant pénzadományával és kiváltságaival továbbra féltette vezető szerepét, amelyet továbbra is megőrizni kívánt.

Ezért az „ésszerű” és „igazságos” berendezkedés követelését azért, hogy mozgósító erejű legyen valós és nyomós okokkal is alá kellett támasztani. Az egyik fő érv az volt, hogy az átalakulás anyagi hasznot fog hozni mindenkinek, a másik pedig, hogy a korszellem kényszerítően követeli az előrelépést.⁹

A felvilágosodás filantróp szemlélete már a 18. században kétségtől emberként vette számba a jobbágyot. Ez a társadalmi felemelkedést is magáévá tevő felfogás csak fokozatosan bontakozik ki az érdekegyesítő koncepció elmélyülésével.¹⁰ S bár a liberalizmus kötődött az egyén természetes jogait hangsúlyozó irányzatokhoz, mégis mindenhol szorosan összekapcsolódott a nemzeti eszmével, a nacionalizmussal.¹¹ Továbbá a liberalizmus elvei és a nemzeti programot fogalmazó nacionalizmus egymással ugyan elvileg nehezen összeegyeztethetőek, a gyakorlatban azonban a liberalizmus az egységes nemzetté fejlődő államokat tekintette természetes keretének.

Nyugat-Európában a középkor végére végbemenő nemzetté alakulás az adott államkereteken belül maga után vonta az állam és a nemzet azonosítását. A 19. század alkotmányos viszonyai között a nemzethez tartozás állampolgári viszonyt is jelentett, ami azt eredményezte, hogy a nacionalizmusnak közvetlen politikai tartalma volt.

⁸ Révész Imre (1923): i.m. Már a 18. század felvilágosodásának egyes szélsőséges franciaországi hívei, mint Larettie, Holback nyílt materializmusba majd ateizmusba sülyedtek. Ez a 19. század közepén újra felütötte fejét és a művelt, de még inkább félművelt körök kedvenc világnézete lett. Fő programirata az 1855-ben megjelent „Erő és Anyag” című műve.

⁹ Gergely András: i.m. 64.

¹⁰ A nép becsületét eszmeileg a romantika alapozta meg azzal, hogy az alsóbb néposztályokat is társadalmi-kulturális értékek hordozójaként ismerte el.

¹¹ Tókécki László: i.m. 517.

Közép- és Kelet-Európában azonban más volt a helyzet, hisz egy államkeretben több nép is élt, és azon kívül az államhatárok gyakran két-háromfele osztották egy nemzet tagjait. A nemzet kialakulásában viszont nem a határok, hanem a kulturális tényezők játszották a főszerepet (a múlt hagyományai, az irodalom, a művészetek, a vallás, de legfőképpen a nyelv). Így, állami keretek híján a kultúrára alapozva jöttek létre nemzetek, amelyek feladatul tűzték ki az önálló nemzet megeremtését.¹²

A liberalizmus az egyes nemzeti-etnikai közösségek belső demokratizálódását s ez által hatalmi világának növekedését segítette elő.¹³ A liberalizmus útjait csakis nemzeti-etnikai és országos keretben lehetett megvalósítani. A kor kommunikációs feltételei is közrejátszódtak a politikai-társadalmi rend leszűkítésén: pl. a párizsi forradalom híre három nap alatt érkezett meg Madridba, de csak egy hónap után a távolabbi francia falvakba. Általános tény, hogy a nagy szellemi áramlatok kérve éreztetik hatásukat a legszélesebb tömegek magatartásában. A korábbi kiváltságokkal szemben sokszor merült fel az, hogy nem képviselték a nép, a nemzet, az ország egészének törekvéseit.¹⁴

Ha a nemzeti probléma és a hazafiság olyan nagy szerepet játszott a nagyhatalmak, Anglia, Franciaország népeinek integrációjában, mennyivel inkább volt ez így a politikailag széttagoltságban élő idegen dinasztiák és etnikumok által uralt nemzetek esetében.

A gazdasági hatékonyság magával hozta a feudális politikát alapjaiban fenyegető polgári elemek erősödését, az egyházellenes irányzatok és a nemzeti aspirációk megélénkülését. Természetesen szó sem volt itt francia mértékekről, de a Habsburg Birodalom túlságosan törekény egyensúlyon épült, s bármilyen ellenőrizhetetlen változás megindíhatta az egész szervezet felbomlását, elsősorban nemzeti alapon.

3.1.2. Teológiai liberalizmus

A liberalizmus politikai és gazdasági megnyilvánulása után a harmadik, szellemi síkon, a teológiai liberalizmusban jelentkezett. Ezt az áramlatot azonban élesen el kell határolnunk az antiklerikális magatartástól, amely az állam és egyház elválasztását tartotta szem előtt.¹⁵

¹² Gergely András: i.m. 70.

¹³ Tőkécki László: i.m. 510.

¹⁴ Uo. 511.

¹⁵ Gergely András: i.m. 61.

A magyar liberalizmusnak legszembetűnőbben a vallásban és valláspolitikájában mutatkozott meg a toleranciája. Felismerték azt, hogy a vallások sem a privát, sem a társadalomszervező szférában nem szabályozhatók csakis állami eszközökkel. Ennek a felismerésnek következményeként egyszerre biztosították az egyén és a történelmi közösségek vallási jogait, amely a későbbiekben a vallásszabadság jegyében egyes esetekben az ateizmusba vezetett.¹⁶

Az 1840-es évektől szembetűnően csökkent az egyházas vallásosság. Ez a korábbi évtizedekben sem volt ritka jelenség, és ezt elsősorban a felvilágosodott értelmiség keretén belül lehetett inkább érzékelni. Az 1870-es évektől a liberalizmus viszont a parasztság és a városi kispolgárság templomba járása és vallásgyakorlatára is hatással volt, kétségesse vált, szekularizálódott.¹⁷ Az egyházi vezetők –minden felekezet sorában – egyaránt szembeszálltak ezzel a folyamattal. Hozzáállásuk és módszerük azonban eltért.

A katolikus egyház mélyponton volt.¹⁸ Nem tudta kikerülni a felvilágosodás propagandájának hatását és szembehelyezkedett a vallási különbségeket feloldó polgárosodási tendenciákkal. A klérus szemrehányások halmazával viszonyult ezekhez a katolikus követekhez, akik az áltézisek és a vegyes házasságok dolgát liberális meggyőződésük szellemében kívánták megoldani.

A protestánsokat viszont az új szellemi áramlathoz való csatlakozás jellemezte.

¹⁶ Tőkécki László: i.m. 517.

¹⁷ Németh G. Béla: Forradalom után – kiegyezés előtt, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1988, 352.

¹⁸ Illusztrációként álljon előtünk az 1850-es és 1860-as években a katolikusok többségének kisebbségi érzése, amelyről Eötvös József, egy neves római katolikus egyháztörténész megállapítását idézve a következőt állapította meg: „Menj, kérdezz meg egy reformátort, milyen vallású, büszkén fogja felelni, hogy kálvinista. Kérdezz meg egy katolikust, bocsánatot fog kérni, mert katolikus.” A neves történész magyarázza e kisebbségi érzést azzal, hogy a klérus és a katolicizmus világi képviselői többen 1848 ellenségeinek és a rendiség híveinek mutatkoztak. Kompromittáltatták magukat az önkényuralom idején viselt magas kínálatokkal. Ellenkezett véleményük –a pápai állam védelmében– az olasz egységtörekvéssel.

A liberalizmushoz való kötődéstől a következő elvárásuk volt: 1. A politikai liberalizmustól társadalmi egyenlőségük kiharcolását várták (és ebben nem csalódtak); 2. Az 1840-es évek elején a protestáns lelkészek nagy része már egy sajátos liberális és romantikus teológiai irányzat híve lett (különösen kiemelkedő Schleiermacher kultusza)¹⁹; 3. A kor nagy eszmeáramlatától azt várták, hogy újra megtölti templomaikat.²⁰

Az eszmék elsősorban külföldi olvasmányok és tanulmányok útjain jutottak el hazai területekre. Külföldi utakra, eddig is csak vagyonosabbak vállalkozhattak, emellett az útlelél megszerzése is nehézségekbe ütközött. A tiltott könyvek csak csempészáruként juthattak az országba, ennek ellenére ismerték és olvasták a liberális szerzőket.²¹ Valóban, kezdetben úgy tűnt, hogy a teológiai liberalizmus elérte célját, és 1859-60-as pátens küzdelem hónapjaiban hirtelen zsúfolásig megteltek a templomok.²² Úgy tűnt, hogy az egyházi és nemzet-állami érdekek összefonódtak, míg a későbbiekben kiderült, hogy csupán politikai célkitűzése miatt keltette a vallásos érdeklődés látszatát. A pátens visszavonásával, az önkényuralom lazulásával és a teológiai liberalizmus széleskörű elterjedésével ugyanis, a templomok ugyanolyan gyorsan kiürültek. Ez a tény is bizonyította azt,

¹⁹ Zoványi Jenő: A felvilágosodás története, Budapest, Genius Könyvkiadó, 1922, 131–132.

²⁰ Németh G. Béla: i.m. 353.

²¹ A fő forrás az 1834-től megjelenő Rotteck és Welcker által kiadott Staatlexikon. A hazai és magyar liberálisok nemcsak olvasták, hanem cikkeikkel támogatták is a német liberálisok „Ausbürger Allgemeine Zeitung”, és a demokraták „Die Deutsche Tribüne” című lapját. Kis, néhány főből álló körök, kaszinók alakultak, amelyek kölcsönösen tájékoztatták egymást terveikről, együttesen fogalmazva meg politikai szándékaikat. Az iskolák, kollégiumok diáktársaságaiban pedig a politika és irodalom jövő nemzedéke nevelődött. 1833-ban a Magyar Királyságban 24, Erdélyben 5 kaszinót tartott számon a kormány. Az a tény, hogy az egyesületek, diáktársaságok, kaszinók nem a születés vagy a foglalkozás kényszertársulásai voltak, jelzi, hogy az egyének nézetváltozása összefügg a hagyományos rendi kötelékek lazulásával.

Az új eszmék, amelyek összefoglaló módon magyar téren a legnagyobb hatással első ízben Széchenyi műveiben fogalmazódtak meg, a kaszinók révén terjedtek tovább, amelyek Pest (1827) példáját követve sorra alakultak a vidéki városokban is. Zoványi Jenő (1922): i.m. 131-132; Erdélyi vonatkozásban a liberalizmus követői elsősorban az egyesült nemzeti állam keretét szerették volna biztosítani, miután rátértek volna a gazdasági reformokra is. Ld. Makkai László (1993): i.m. 410–412.

²² Gottas, Friedrich: Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus, München 1961, 146–160; Uő: Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus, Wien, 1976, 61–63.

hogy a pátenst elleni harcnak elsősorban nem egyházi, hanem politikai jelentősége volt. A liberális lelkészeket is meglepte ez a fordulat, mert még ekkor nem ismerték fel, hogy az általuk elfogadott és hirdetett teológia nem szolgálja a hitbuzgóságot és különösen távol áll azoktól, akik bensőségesebb vallásos életet akarnak élni.

A liberális teológia gyökerei Schleiermacher és Hegel filozófiájáig nyúlnak vissza és a klasszikus liberálisoknak számon tartott teológusok az ő tételeiket fejlesztették tovább.²³ Schleiermacher szerint a vallás az érzésben gyökerezik, s Jézus a vallásos érzés közvetítője. Ez azt jelenti, hogy Jézus eszménykép.²⁴

Ezzel szemben Hegelnél a vallás nem „érzés”, hanem az abszolútum jelenvalóságának a megértése. Ez a megértés az egyes emberben megnyilatkozó eszme és az „ön realizációjában adva van”. Ennek a lehetőségnek legjobb példája Jézus. Így Schleiermachernél Jézus, mint csodálkozás tárgya, történeti tény. Hegelnél pedig az abszolútum megértésének eszköze, történeti „jelenség”: idea a történelemben.²⁵

A 19. század liberális teológiájának kezdete a Schleiermacher és Hegel Jézus-tanának kritikája, amely David Friederich Strauß (1808-1874) „Das Leben Jesu” (1835) című művével vette kezdetét.²⁶ A szerző mellőzi a két szellemóriás Jézus-tanát és történeti alapon a konkrét Jézus-kép megalkotására törekszik. Strauß arra a következtetésre jut, hogy az

²³ Betz, Hans Dieter (szerk.): Religion in Geschichte und Gegenwart Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft, V., Tübingen, Mohr Siebeck Verlag, 1999, 310–311.

²⁴ Schleiermacher első liberális gondolata az, hogy a vallás az ember eredeti östörténetében gyökerezik. Ugyanúgy tartozik a vallás az emberhez, ahogy a gondolkodás és akarás. Márkus Jenő: A liberális szellem a református egyházban, Pápa, 1939, 9–13.; Hegedűs Lóránt: Újkantiánizmus és értékteológia, Budapest, 1996, 7.

²⁵ Hegel filozófiájában a gondolkodás a megistenülés tulajdonképpeni állapota. A gondolkodás nem más, mint egy kultikus cselekmény, amelyben Isten a legtisztábban van jelen. A tudományos gondolkodás és a vallásos hit összekapcsolását Hegel úgy valósítja meg, hogy a hitet a tudás előiskolájává teszi, ami után, mint magasabb fokhoz, a tudáshoz a gondolkodáshoz kell az embernek elérkeznie. Bartók György, Kovács Ödön, Keresztes József: Tájékozódás az újabb teológia történetében, Budapest, 1880, 207–210; Márkus Jenő: i.m. 7–8.

²⁶ Brunotte, Heinz; Otto, Weber (szerk.): Evangelische Kirchenlexikon, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996, 779.; Rohls, Jan: Protestantische Theologie der Neuzeit I., Tübingen, Mohr Siebeck GmbH, 508–512; Szilágyi Ferencz: Tudományos kutatás a vallásban. Egyháztörténelmi rajz, Budapest, 1864, 96–98.

evangéliumoknak Jézusra vonatkozó adatai egyszerűen csak mítoszok, amelyek nemcsak az eszmei de a történeti valóságát is kétségessé teszik.²⁷

Őt követi Ferdinand Christian Baur (1792-1860) a tübingeni iskola képviselője,²⁸ aki a Strauß által kritizált hegeli gondolatokat veszi át.²⁹ Így tovább viszi Hegel egyes tételét, főleg ami a történet szemléletét illeti.³⁰ Baur az Újtestamentum könyveinek kritikai vizsgálatával, a keresztyénség első századainak történelmi feldolgozásával és sajátos értelmezésével szerzett magának érdemeket. Ő volt az első, aki megkísérelte a kánoni iratok történeti származását felfogni, s mindeniknek megmutatni saját helyét a keresztyénség történetében.³¹ Az Újtestamentum iratait a világtörténet síkján, tisztán filológiai és történelmi szempontból vizsgálta. Ezen a ponton került közel Schleiermacherhez, ugyanis az egyház előállítását minden szupranaturális csodától mentes történeti folyamatként mutatja be.

A Németországból kiinduló liberális teológia irányzata lényegében a teológiai racionalizmus öröksége. A liberális teológiai szellem ugyanakkor a német filozófiai idealizmus szülötte is. A Kant, Schleiermacher és Hegel által létrehozott iskolákon át került a magyar protestantizmusba,³² de nem közvetlenül, hanem ötvözve Alexander Schweizer és Biedermann teológiáját is.

²⁷ Strauß tragikus élete épp emiatt a műve miatt kezdődött el. Sohasem kapott egyetemi tanszéket és mint megbélyegzett ember élt. Ellenfelei azzal vádoltak, hogy idealizmusa a materializmusba csapott át. Márkus Jenő: i.m. 14–15.

²⁸ A tübingai iskola lényegében véve a történet-kritikai módszert alkalmazta. Végző eredménye, a Biblia történeti képének kétségtelen tisztázása át a Biblia tekintélyének tudományos lerombolása volt.

²⁹ Strauß ellentmond Hegel gondolatának, mely szerint a történet az abszolút szellem megvalósulása. Straus véleménye, hogy ha az abszolút szellem a történetben valósul meg, akkor annak nem lehet csak egy személy a képviselője. Amit Hegel Jézusról mondott azt csak az egyetemes emberiségről mondhatjuk el.

³⁰ Hegel történet szemléletét, elsősorban az eszme történetére vonatkoztatva, hármas lépésben látja megvalósítani: a tézis, antitézis és szintézis útján. Hegedűs Lóránt: i.m. 10.; Koncz Sándor: Hit és vallás (A magyar református vallástudomány, teológia kibontakozása és hanyatlása), Debrecen, 1942, 69; Grane, Leif : Die Kirche im 19. Jahrhundert, Göttingen, 1987, 167–170.; Márkus Jenő: i.m. 13.

³¹ F. Ch. Baur Kovács Ödön nagyra becsülte. A „Vorlesungen über Neutestamentliche Theologie” c. könyvéről írt egy kimerítő ismertetést. Ezzel az volt a célja, hogy minél szélesebb teológuskörben megismertesse Baur teológiáját és gondolkodási módszerét. PTSZ, 1869, 268–271, 284–287, 301–304.

³² Pukánszky Béla: Kant első magyar követői és ellenfelei, PSZ, 1924, 294–303.

Alexander Schweizer (1808–1888) Schleiermacher tanítását fejlesztette tovább. Schweizer tanát röviden így lehet összefoglalni: minden vallás objektív és tényleges előfeltételen nyugszik. A vallást az emberi énből észleljük. Megismerése érdekében is az emberi énből, tapasztalathoz kell folyamodnunk. Minden objektumot a szubjektumban, tárgyat az alanyban kell keresnünk. Az öntudat lényegében a vallás hordozója. A tudat mögött háttérbe szorul az egyházi tradíció, sőt maga a Szentírás is. Schweizer szerint nincs szükség az ontológiai Szentháromság tanra, sőt még a megfogalmazása is fölösleges. Isten, mint a világ kauzalitása, mint teremtő aktus eltűnt. Helyébe az ok-okozat folyamata lépett. Isten az első ok a természetben. Ez azt eredményezi, hogy Istentől való függés és a természeti rendtől való függés ugyanaz.³³

Alois Emanuel Biedermann (1819-1885) teológiája spekulációkra alapul. Az ő istenfogalma metafizikai spekuláció útján nyert istenfogalom. Isten abszolút szellem, önmagában tiszta és önmaga által létezik. Isten léte a tér és idői világ teljes ellentéte. Általa történik az egész világ folyamata. Az abszolút szellem nem személyiség, mert a személyiség a véges lét formája. A vallás pszichológiai formája szerint az én öntevékenysége, amelyben az akarati aktus az érzelem és képzet játszanak közre. Ennek a három összetevőnek az egysége eredményezi a hitet.³⁴

A liberális irányt meghatározó teológusok bemutatása után összegzőként le kell szögezünk, hogy a Schleiermacher utáni korszakban három irányzat jelentkezett: a már említett liberális, a konfesszionális³⁵ és a

³³ Kovács Ödön részletesen mutatja be Schweizer elméletét: Tájékoztató, 216–238.; Márkus Jenő: i.m. 16–21. Schweizer világmagyarázatában az emberi gondolat az uralkodó. Isten változatlan tevékenységében a természeti rendben nyilvánul meg. Az Istentől való függés ugyanúgy megegyezik az erkölcsi világrendtől való függéssel. Az isteni hatás egyenlő az erkölcsi világrenddel. A világban pedig minden a természeti rendnek megfelelően történik. Az egyetlen csoda a természeti rend. Más csoda nem létezik, mert a Bibliai csodákat sem lehet igazolni történettel.

³⁴ Kovács Ödön: Tájékoztató az újabb theologia körében, Budapest, Protestáns Theológiai Könyvtár, 1879, 238–252.

³⁵ A konfesszionális iskola a kisugárzó helyéről Erlangentől kapta elnevezését. Legkiemelkedőbb képviselője Johannes Christian K. von Hoffman volt (1810-1877). Szerinte a dogmatika kiindulópontja az a valami, ami keresztyénné tesz. Az újjászületés tényében a keresztyén ember az egész szenttörténetet összefoglalva megtalálja és ebből az újjászületésből keresi ki az okot és következtet a jövőre. Ebben a formában az újjászületés,

közvetítő iskola.³⁶ A két utolsó irányzat csak kisebb mértékben volt hatással a magyar liberalizmusra. Minden irányzat valamilyen szinten az embert állítja központba, tehát nem Isten Igéje, az isteni kijelentés az alap. Tartalmilag elsősorban abban különböznek, hogy ki mennyit vet el, vagy tart meg a dogmákból.

A magyar liberális teológiára a holland Scholten volt nagy hatással, aki Schweizer és Baur nyomdokain haladt, és magyar viszonylatban Kovács Ödön volt a hű követője. A későbbiek során rá külön visszatérünk.

A liberális teológia alaptörekvése a vallásnak a tudományos világnézettel való szabadelvű összehangolása. Ez olyan formán történik, hogy tudományos kritika alá veti az ortodoxia által hirdetett, betűhittel elfogadott hagyományos bibliai világnézetet, amit már egyébként a racionalizmus elvetett.

Ahol a vallásos és tudományos világnézet között ellentét mutatkozik, „ott mindenütt a tudományos világnézetet fogadja el, s a bibliát, mint mulandó formát, habozás nélkül elveti abban a tudatban, hogy ezzel a vallás érzelmi, kereső igazságát menti meg a jelenkor számára.”³⁷ Így emelkedik a liberális teológia, azaz a tudományos bibliakritika az ortodoxia betűhite helyébe. A racionalizmusnak pedig az utilisztikus vonalát szorul háttérbe. A liberalizmus teológiája kritikai racionalizmus filozófiájától átveszi az erkölcsiség autonómiájának álláspontját. Ez az irányzat megállapítja, hogy az erkölcsi világrend törvénye, Isten törvénye és a tudomány által kutatott természeti világrend pedig Isten világrendje.³⁸

mint okozat, visszamutat az okra: a szenttérténetre és előremutat az üdvtörténet elsajátítására. A múltat a jelenből ismerjük meg, mint előfeltevést és a jelen megmutatja a jövőndőt is, mint beteljesülést. Vö. Kantzenbach, Friedrich Wilhelm: Teológiai irányzatok, Budapest, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1996.

³⁶ A közvetítő iskola a hit és tudás, a különböző felekezetek, egyház és állam között szeretne békességet teremteni. Elsőrangú teológusok képviselik az irányzatot és hatásuk elsősorban egyházpolitikai téren mutatkozik meg, ők az unió harcosai. Jelesebb képviselői: K. Hase az egyháztörténelemben, Julius Müller a bűnről szóló legnagyobb 1844-ben írt monográfiának a szerzője: *Die christliche Lehre von der Sünde*. Schweizer maga is a közvetítő iskolához tartozik.

³⁷ Hegedűs Lóránt: i.m. 11.

³⁸ Hegedűs Lóránt: i.m. 11.; Jacobs, Manfred: *Liberale Theologie*, in *Theologische Real-Encyklopädie*, XXI., 1991, 47–68.

A liberális teológia össze akarta egyeztetni a tudományt és a vallást. A korszerűség jegyében magát a teológiát is igyekezett tudománnyá formálni, vallástudományként értelmezni. A teológiai liberalizmus szisztematikus világnézetre törekszik. Emellett a liberalizmus a teológiát és az egyházat be akarja kapcsolni az egyetemes kultúréletbe, hogy a keresztyénség és világi kultúra között közvetítő szerepet töltsön be. Az egyháznak a modern kor szellemében való megújulását és a felekezetek közötti korlátok lebontását szorgalmazza.³⁹

A magyar protestánsokat az 1817-ben III. Frigyes Vilmos által kezdeményezett evangélikus-református unió lelkesítette fel a protestáns unió megteremtésére.⁴⁰ A protestantizmus unióját elméleti szinten Ernst Troeltsch⁴¹ fogalmazta meg, aki az ó és új protestantizmus különbségtételében az egyházi és egyházmentes protestantizmust különböztette meg.

A liberalizmus tehát, a régebbi vallástudomány teológiai gondolatainak az érvényesítése. Lényege abban a módszerben áll, ahogy a különböző gondolatokat a teológiai szintézis kedvéért harmonizálja, egységbe hozza. A vallás lényegét a vallásos individualizmusban, és az erkölcsiségben látja. Az erkölcsi eszmény érvényesülése pedig bölcs tanácsok, intelmek, okos tanítások által történik, amelyek a földi boldogság és közjólét előmozdítását szolgálják.⁴²

Ettől a módszertől azt remélte a liberalizmus, hogy a tudományossá váló teológia révén a vallás és kultúra egymással kibékül, amelynek eredménye az egyház korszerűsödése lesz. Ennek a folyamatnak az összprotestantizmusra is hatása lenne, oly módon, hogy megszűnnének a közöttük lévő tantételek és szervezetiileg is egyesülnének. Azokat pedig, akik az egyháztól eltávolodtak, a teológia tudományossága visszacsalogatná az egyházhoz.

³⁹ Márkus Jenő: i.m. 28–29.

⁴⁰ Révész Imre (1925): i.m. 68–69. Sőt egyes katolikus és protestáns racionalisták és romantikusok nemcsak protestánsok, hanem valamennyi keresztyén felekezet újraegyesítéséről (dekonstrukcióról) ábrándoztak.

⁴¹ Ernst Troeltsch (1865–1923). A történetileg közvetített keresztyén igazságot az általános igazságtudat horizontján kívánja megragadni. Szilárdan kitart amellett, hogy a teológia, vallástudomány, és megkísérelte a teológia szellemtudományi megalapozását. Ennek előnye minden korlát ellenére a történeti érvelési módban van. Troeltsch nem tartja kizártnak, hogy valaki bibliai kutatás nélkül is szilárd vallásos meggyőződésre jusson, de elengedhetetlennek tartja a tudományosan képzett ember számára a teológiai elmélkedést. Kantzenbach, Friedrich Wilhelm: i.m. 145–153.

⁴² Koncz Sándor: i.m. 70–71.; Márkus Jenő: i.m. 36–39.

Tekintettel arra, hogy a teológia közel áll a történettudományhoz, az akkor elfogadott pozitivistá történet szemlélet vált a liberális teológia által is elfogadottá. Azt vallotta, hogy a félbeszakadt reformáció korának a munkáját folytatatja. Így a történeti Krisztus személyiségét akarta megtalálni.⁴³

3.2. A nyugati liberalizmus hatása a magyar protestáns teológiára

Az egyházi középiskolák és a protestánsok által hagyományosan elősegített, megkövetelt nyugati tanulmányok nagymértékben befolyásolták a teológiai liberalizmus meggyökerezését. A teológiai tanár elsődleges feltétele volt, hogy külföldöt járt embernek kellett lennie. Így, a külföldi tanulmányaik során találkoztak az új irányzat képviselőivel. Megismerkedtek a liberális teológia tantételeivel, azokat sajátjuknak fogadták el és az itthoni teológiai képzésben érvényesítették.⁴⁴

A magyar liberalizmus hű mása volt a külföldinek.⁴⁵ Minden tantétel, ami ott felmerült, itt is vita tárgyává lett. Magyar területen a liberálisok részéről hangoztatott feltámadás tagadása váltotta ki a legnagyobb reakciót. Ennek eredményeként született meg a magyar református egyházban az újortodoxia irányzata, melyre a későbbiekben visszatérünk.

A magyar liberális teológia nem épített ki egy jól körvonalazott rendszert, hisz a heves harcok közben nem volt ideje a szükséges elmélyedésre és a rendszer megfogalmazására. Létezett egy bizonyos rendszer, de azt nem összesítették könyv formájában. Tételeik folyóiratokban, hetilapokban és könyvekben közölt értekezésekben váltak ismertté.

⁴³ Bartha Tibor, Makkai László (szerk.): *Studia et acta ecclesiastica*, V. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978, Budapest, 1983, 156–157. (Továbbiakban *Studia et Acta*).

⁴⁴ Vö: Neuenschwander, Ulrich: *Neue liberale Theologie*, Bern, 1953, 3–27; Graf, Friedrich Wilhelm: *Liberale Theologie*, Gütersloh, 1993.

⁴⁵ A magyar teológiában a liberális felfogás legelőször Ballagi Mórnak „Tájékozás a theológiai mezején” című munkájában jutott összefüggő módon kifejezésre. Ballagi a „szabad gondolat királyi méltósága nevében” írt. Kifejtette, hogy a tudománynak kötelessége megvizsgálni a vallást és annak állításait. Ezt a vizsgálati szabadságot a hitvallások nem akadályozhatják meg. A csodák hite nem ésszerű és a legújabb természettudományos világnézettel nem egyeztethető össze. Krisztus feltámadása nem testileg, hanem szellemileg történt. A tanítványok is csak Krisztus szellemét látták. E szellemi megjelenést a későbbiekben testi megjelenésnek értelmezték és úgy írtak róla.

Magyarországon a teológiai liberalizmus térhódítása korábban elkezdődött, mint Erdélyben. Ez várható is volt, mert a gazdasági és politikai liberalizmus is hamarabb jelentkezett. Legelső harcosa Ballagi Mór volt, aki már 1848-tól kezdődően ebben a szellemben írt,⁴⁶ de erőteljesebben 1862-től fejtette ki liberális eszméit.

A magyar liberális teológia képviselői a külföldiekkel ellentétben egységes frontot alkotnak. A követők együtt dolgoznak, harcolnak azért, hogy eszméiknek érvényt szerezzenek. Liberális iskolákba tömörülnek, együvé tartozó teológiai csoportot alkotnak. Így lesz a teológiai liberalizmus hirdetőjévé a pesti, a sárospataki és az enyedi teológia, míg a debreceni képviselte az ellentábort, megmaradva a református ortodoxia tana mellett.

Az egységen kívül jellemző rájuk praktikusságuk, hisz gyakorlatilag és szellemileg egyaránt hódítani akarnak. A magyar liberalizmus egységes keretét az biztosította, hogy mozgalom formájában jelentkezett, és az egyházi életbe forradalmi pezsgést hozott. Gyakorlati vonzatként említhetjük meg, hogy a magyar református egyházban annyi folyóirat, könyvsorozat még soha nem jelent meg egyszerre, mint a liberálisok működése következtében.⁴⁷

Ballagi Mór szerkesztette az 1858-ban ismét megindult „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap”-ot (PEIL), mely az első liberális jellegű lap volt, és köréje tömörültek a pesti, sárospataki és nagyenyedi teológusok. Később indult az „Egyházi Reform”, Pesten (ER)-1871, majd ennek folytatásaként az „Egyházi Szemle” (ESZ)-1875; „Erdélyi Protestáns Közlöny”, Kolozsváron (EPK), szerk: Szász Gerő-1871; „Egyházi és Iskolai Szemle”, Nagyenyeden (EISZ), szerk: Bartók György-1876. Ezekhez még felsorolhatók a különféle papdolgozatok: pl. „Erdélyi Protestáns Egyházi Tár” (1857-58), „Prédikatori Tár” (1871) stb.

Az 1870-es évektől elkezdett irodalmi párbaj, amelynek elsődleges színtere a sajtó volt, kétség nélkül felrázta az ortodox irányzathoz, az addig kanonikusan elfogadott hittételeket védelmezőkhöz tartozó teológusokat.

⁴⁶ Ballagi liberális gondolatának nyitánya a következő kijelentése: „A vallás, ha igazán az, minden időben a kor általános műveltségének fejleménye, úgyhogy minden korszaknak tulajdonképpen saját credója van. Az eszme ugyan örökkévaló, de az emberi ész, mely azt fölveszi, a fokonkénti érlelés és tökéletesség törvénye alatt áll.” PEIL. 1848, 647.

⁴⁷ Bucsay Mihály: Der Protestantismus in Ungarn, Teil II., Bécs, 1979, 110.

Az ellentábor az 1870-ben Debrecenben induló Magyar Egyházi és Iskolai Figyelmezőt indította, idős Révész Imre szerkesztésében. A lap maga köré tömörítette az újortodoxia táborát és azoknak publikálási fórumot biztosított. 1875 januárjában pedig megindult Balogh Ferenc debreceni professzor szerkesztésében az „Evangeliumi Protestáns Lap”, amely az újortodoxia hetilapjaként a debreceni ébredés ügyét is szolgálta.⁴⁸

Az újortodox képviselők minden tudományosságuk mellett „hajthatatlan szilárdsággal” kívántak „ragaszkodni amaz evangéliumi alapigazságokhoz és tényekhez, melyeket, mint a természetfeletti isteni kijelentés tényeit soha semmiféle emberi kritika vagy tudományos kultúra nem lesz képes megsemmisíteni vagy helyettesíteni.”⁴⁹

A liberális teológia tudományosságával szemben az ortodoxia irányát képviselők élesen álltak szembe. Számukra Jézus feltámadása többet jelentett egy lelki folyamatnál, amelyet a liberális teológusok hangoztattak. Magyarországon a feltámadás hite állt a liberális teológia támadásainak középpontjában. Ez a vita váltotta ki a magyar református egyházban az újortodoxia jelentkezését.

Filó Lajos nagykőrösi lelkész tekinthető az újortodoxia kialakítójának. Az 1860-as évek elején a PEIL-ben megjelentetett cikkei alapján, ő maga is a mérsékeltebb liberalizmus követője volt. De amikor 1862-ben Ballagi Mór a Krisztus feltámadását megtagadta, akkor elpártolt ettől az iránytól és ellene fordult. Filó Lajosnak az új ortodoxiához képest eltérő a felfogása abban, hogy a tudománynak teret biztosít a teológia művelésében és a tudományos fejlődést elismeri. A tudományt azonban nem állítja szembe a hittel, még kevésbé helyezi a hit fölé.

A „Protestáns Egylet” – liberálisok szervezete – alapításának évében, az ortodoxiát képviselők is megkezdtek a harcot. Ebben a harcban Filónál még jelentősebb szerepe volt Révész Imrének. Ő a liberalizmus pozitív vonásait, a tudomány eredményeit Filónál jobban értékelte. Révész önmaga és a „Magyar Egyházi és Iskolai Figyelmező” köre gyűjtötte az újortodoxia híveit. Felszólította az egyházi hatóságokat, hogy ne engedjék meg, hogy a lelkészeket saját tanáraik olyan irányba térítsék, amely ellentétes az egyház hitvallásaival.

⁴⁸ Studia et Acta, 159.

⁴⁹ Révész Imre (1925): i.m. 71.

A liberalizmus a pesti, a sárospataki és a negyenyedi kollégiumokban rendezte be főhadiszállását. A debreceni főiskola és kollégium lett az ortodoxia központja.

Az újortodoxia irányzatát nem belső szerkezete, hanem a liberalizmussal szembeni állásfoglalása tettei egységessé. A belső egység hiánya miatt az újortodoxia nem vált „mozgalommá”, hanem megmaradt a hagyományos egyházi tanítások védelmezőjeként. Az irányzat önmagában rendszertelen volt és minden nagyobb koncepció hiányzott belőle.⁵⁰ Tételeit a védekezés során fogalmazta meg, így elsődleges módszere az apologetika.⁵¹ Képviselőik inkább csak a Tiszántúli Egyházkerületből kerültek ki, és az összliberalizmus ellen léptek fel, így az enyedi, illetve erdélyi ellen is.

Mindkét részről folyt az irodalmi harc, amelyet a Ballagi-Filó-féle vita a Krisztus szellemi vagy testi feltámadásáról már 1862-ben elkezdett.⁵² Míg a „feltámadás-vita” Németországban nagy társadalmi érdeklődést váltott ki, addig nálunk nem keltett hasonló figyelmet. Megrekedt a teológus társadalom szintjén.⁵³ A 19. század művelt protestáns rétegét a vallása és egyháza sorvadozó helyzete helyett, a nemzeti kiegyezés nyújtotta megújulás lehetősége kárpótolta.⁵⁴ Ez volt a vita hátránya, mert eltérően a hasonló külföldi, főleg német világnézeti harcoktól, nálunk mindvégig a

⁵⁰ Tóth Sámuel debreceni dogmatika tanár nem írt összefoglaló dogmatikai munkát. Így a liberalizmus „dogmatikáját” a vallásbölcsezetet azok a dolgozatok pótolják, amelyekben az ortodoxia az egyházi tan védelmére kelt. Az ortodoxia legismertebb tételei: a természetfeletti kijelentés elfogadása, a csodák valóságának és a Biblia Istentől ihletettségének állítása, az eredendő bűn tana, Jézus Istensége, a Szentháromság, a felekezeti hűség és a hitvallásokhoz való ragaszkodás.

⁵¹ Filó Lajos 1863-ban írja meg a „Keresztyén hit védelme” című művét, amely az ortodoxia legtipikusabb apológiája és rendszeres megnyilvánulása.

⁵² Révész Imre: A magyarországi protestáns egyletről, MPEIF, 1873, 297–345, 559–610.; Uő. Straussról, MPEIF, 1874, 156; Uő. Ballagi úr siralmai, MPEIF, 1872, 119–131, 160–184.; Uő. Egy pár szó az ugynevezett „egyházi reformegylet” ügyéhez, MPEIF, 1871, 382–383.; Uő. A magyarországi ugynevezett protestánsegylet, mint egyházunk történeteinek megiratója, MPEIF, 1876, 156–157.; Tófalvi János: Az egyházi reform embereihez, MPEIF, 1871, 377–381.; Kovács Albert: A protestánsegylet és a debreceni Figyelemző, ER. 1872, 65–136.; Testvéri szózat az erdélyi ref. lelkészársak és hitelvbáratokhoz, EPL, 1876, 221–223; Baló Sándor: Levél Kolozsvárról, EPL, 1876, 202–205, 215–217.; Weber Samu: Az ortodoxok méltatlan támadásai, PEIL, 1877, 705–710.; Uő. A vallásos liberalizmusról, in PEIL, 1877, 1217–1221.

⁵³ Németh G. Béla: i.m. 354.

⁵⁴ Révész Imre: A magyar protestantizmus problémája, Kolozsvár, 1914, 12.

teológusok ügye maradt, és a művelt magyar protestáns közönségben nem tudott igazi érdeklődést kiváltani. Ehhez sem a liberális irányoknak nem volt elég mély vallásosságuk, sem az ortodox-konzervatív iránynak nem volt elég kapcsolata a modern ember lelki világával.⁵⁵

3.3. A „Protestáns Egylet” megalakulása és célkitűzése

A teológiai liberalizmus fáradhatatlan volt az alakulatok, különböző egyházi szervezetek létrehozásában. Néhány budapesti teológiai tanár azt tűzte ki célul, hogy egy országos protestáns egyesületet szervezzenek, amely a közeledést segítené elő az egyházi tradicionalizmus és a modern gondolkodás képviselői között. Az egylet a teológiai liberálisok érdekeit, tantételeit szándékozott képviselni. Egyben azon is fáradozott, hogy az igehirdetést összhangba hozza a korszerű műveltséggel, szabad gondolkodással és ahhoz alkalmazkodva akart gátat vetni az értelmiség egyháztól való elidegenedésének.⁵⁶ Amint a későbbiekben kiderült, a teológiai gondolkodásnak a gondolat szabadságához nincs köze, mert szabadsághoz és az egyház iránti közömbösséghez vezetett.

Az egylet tervezését Kovács Albert, budapesti református teológiai professzor kezdeményezte 1870-ben. Felhívást fogalmazott meg „Alapítsunk protestáns egyletet” című írásában. Kifejtette, hogy két tényező készítette cselekvésre:⁵⁷

1. az első vatikáni zsinat (ti. ezután a protestánsok kötelesek a művelt katolikusok segítségére menni, mivel ezek folytatni kívánják a harcot a lelkiismereti szabadságért),

⁵⁵ Révész Imre (1925): i.m. 116–117.

⁵⁶ Szeremlei Samu: Az egyházi hitcikkek és az igehirdetés, PTSZ, 1869, 344–348, 358–362, 369–375.; Pereszlényi János: Az új irány a szószéken, PEIL. 96–103., Kovács Ödön: Hogyan és miről prédikáljunk, EISZ, 1877. 4, 19,33, EISZ, 1878. 249, 265, 285, 337, 527, 547, 564. Kovács Ödön 15 számon keresztül jelentette meg tanulmányát. Nem az egyházi beszéd szerkesztésének és kidolgozásának alaki törvényeivel foglalkozik, hanem a tárgy, tartalom szempontjait vizsgálja. Arra akar feleletet adni, hogy a keresztyén élettapasztalat, a keresztyénség vallásos és erkölcsi eszméinek modern felfogása, hogyan használható fel és alkalmazható gyakorlatilag a szószéken. Úgy vélekedik, hogy mivel a hívektől az egyház elvárja, hogy öntudatosan legyenek vallásosak, a lelkésznek feladata, hogy a szószékről világosítsa fel őket arról, hogy miben áll a vallás, a keresztyénség és a protestánság.

⁵⁷ Kovács Albert: Alakítsunk egyházi reformegyletet, Budapest, 1870, 2–8.

2. a magyar vidéki városokban folyó materialista agitáció (ez ellen határozottan fel kell lépniük, mert a vezetők előadó körútjaikon vidéken is nagyszámú hallgatóságot vonzanak).⁵⁸

Kovács Albert programjavaslatában az egylet a következő tíz irányelv alapján működne: az egylet az evangéliumi keresztyénség álláspontján áll; nem szándékszik új vallást alapítani, hanem a megújult vallásos-erkölcsi életet az evangéliumi szabadság szellemében és a kultúrával akarja összhangba hozni; a vallás egy lelki szükséglet; a dogmatikai és biblia-kritikai kérdések megoldása a szabad teológiai tudományos vizsgálódás körébe tartozik; a prédikációnak nevelő jellege van; az egyéni jog előbbre való minden egyes egyházi hierarchiával szemben; az egylet nem foglal el semmilyen politikai álláspontot; eszméit az irodalom és a közgyűlések során terjeszti; a folyó ügyek intézésére minden közgyűlés bizottságot nevez ki; bárki tagja lehet, aki egyet ért az egylet célkitűzésével.⁵⁹

Kovács felhívására több lelkész részéről pozitív visszajelzés érkezett. A PEIL hasábjain fejezték ki örömüket a szerveződő egylet fölött, külön kiemelve annak irodalmat szolgáló tevékenységét és a szakkönyvek népszerűsítő programját.⁶⁰

A kolozsvári unitáriusok is lelkesedéssel fogadták a felhívást és örömüket fejezték ki a fölött, hogy az egylet által a felekezetek közt, közeledés fog létre jönni.⁶¹ Sőt Ferenc József unitárius püspök az egylet

⁵⁸ 1870-ben megjelent Büchner, Kraft und Stoffa, című műve magyar nyelven. Kovács összefogó buzdításra szólít fel, mert az első vatikáni zsinat és a materializmus egyaránt káros a haladásra nézve, mert: „...amazok hitet akarnak tudomány nélkül”, „...emezek tudományt hit nélkül”. „Mind a két dogmatizmus felbomlasztja az emberi társadalmat. Mind a kettő egyetért abban is, hogy számításait a protestantizmus tétlenségére építi.” Ld. Bucsay Mihály (1985): i.m. 220.

⁵⁹ Kovács Albert: i.m. 10–15.

⁶⁰ Lankó Károly: „Alakítsunk egyházi reform egyletet”, PEIL, 1870, 1594–1597; Szeremlei Samu: Kovács Albertnek az „Egyházi reformegylet ügyében,” PEIL, 1870, 1433–1435.; Garzó György: Nézetek az egyházi reform egylet tervéhez, PEIL, 1870, 1497–1500.; Simén Domokos: Néhány igénytelen szó a létesítendő egyházi reformegylet ügyében, PEIL, 1870, 1465–1473.

⁶¹ Az unitáriusok bekapcsolódása nagy eseménynek számított, annál is inkább, mert a lutheránusok és reformátusok között nem az egység gondolata nem volt új. Az együttműködésük még a teológiai oktatás területén is megvalósult, hisz a pesti teológián 1855-től együtt folyt az oktatás. Az unitáriusokat azonban, az ortodox irányzat képviselői egyenesen ellenségeskedéssel nézték egyistenhitük miatt. A dogmatikai befolyástól, illetve feloldódástól tartottak. Ferenc József: Ne ejtsük el a jó gondolatot. PEIL, 1870.;

tervezésekor azt javasolta, hogy a szabadelvű katolikusok bevonása az egyletnek előnyére válna. Az ilyen jellegű bővítésnek a gondolatát az egylet még csirájában visszautasította.⁶² A hitfelekezetek közti közeledés dogmatikai tételeken való változtatást is megkívánt, amelyet a teológiai liberalizmus képviselői egyénileg alakítottak. A hittételekben történt módosítások váltották ki a legnagyobb ellenszegülést, amelyekre a későbbiek folyamán visszatérünk.⁶³

A pesti alakuló gyűlést megelőzően 1871 júniusától a „Bizottsághoz” Kovács Albert mellett tartoztak még: Kovács Ödön, Ballagi Mór és Weber Sámuel. Ballagi Mór, budapesti professzor, az 1871. október 3-án tartott első gyűlésen⁶⁴ heves támadást intézett az ortodoxia ellen.⁶⁵ Az Egylet célját így határozta meg: „a vallásos élet megújítása Jézus szellemében és összhangban a teljes műveltséggel, a vallástudományi irodalom felvirágoztatása és a humanitárius célok támogatása.”⁶⁶

A magyar liberális képviselők előtt példaként állt a németországi protestáns egylet, mely 1865-ben Eisenachban tartotta első közgyűlését és megállapította statútumát. Az egylet határozottan kimondta, hogy nem célja a protestáns vallás tovább fejlesztése, azt az egyleti tagok teológiai szabad munkásságának tartja fenn.⁶⁷ A német protestáns egylet a következő feladatokat jelölte meg: a protestáns egyház vezetését a képviseleti elv alapján fogja megvalósítani, küzd a hierarchikus tendenciák

Kovács Albert: Nyílt levél Ferenc József, kolozsvári unitárius teológiai tanár és lelkészhez, PEIL, 1870, 1341–1343.; Ballagi Mór: Nyílt levél Ferenc József, Kovács Albert és Weber Samu barátunkhoz, PEIL, 1870, 1369–1372.

⁶² Ferenc József: Ne ejtsük el a jó gondolatot, PEIL, 1870.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Ballagi Mór Megnyitó beszéde, PEIL, 1871, 1281–1297. A beszédet a „Magyarországi Protestáns Egylet” 1871 október 3-i alakuló gyűlésén tartotta.

⁶⁵ Az alakuló gyűlés sikeréről számolt be Török József: Az „Egyházi reformegylet” alakító gyűlése, PEIL, 1871, 1301–1310.

⁶⁶ A magyar Protestáns Egylet-nek példaként a német Protestáns Egylet, Protestantenverein, szolgált – az 1866-tól működő hivatalos lapjával, a *Protestanten Blattes*-el. Az egyletnek szellemi alapítója Richard Rothe volt, aki 1863-ban Frankfurtban tartotta az egylet alakuló gyűlését. Rothe mesteri módon körvonalazta az egylet programját és csatlakozásra hívta fel a szabadelvű keresztyénség minden barátját. – Manfred Jacobs, TRE 21. 47-68.

⁶⁷ Ilyen jellegű egyletek máshol is működtek. Észak-Amerikában az unitáriusoké, amely főleg humanitárius intézeteket támogatott, a Guszta Adolf-egylet pedig, a szegényebb protestáns egyházak támogatását tűzte ki célul.

ellen, előmozdítja a különböző felekezetek közti toleranciát, támogat minden keresztyén erkölcsi tendenciájú tevékenységet.⁶⁸ A célkitűzésekből kitűnik, hogy épp azt a folyamatot szorgalmazza, amellyel párhuzamosan az Erdélyi Református Egyházkerület szembesült: a Főkonzisztórium képviseleti alapon történő átalakulása rendjén.

Az Egylet alakuló ülésével három budapesti református teológiai professzor, egy-egy pozsonyi evangélikus, nagyenyedi református és kolozsvári unitárius professzort bíztak meg. Az egylet megalapításáról szóló nyilatkozatot a három protestáns egyház (református, lutheránus és unitárius) kiemelkedő személyiségei írták alá. Az egylet végül, nem az egyházi, hanem a Protestáns Egylet elnevezést kapta.

1872. október 1-én Pesten tartott közgyűlés alakalmával fogalmazták meg az egylet szabályzatát.⁶⁹ A Kovács Albert által indítványozott irányelvek szolgáltak alapul, amelyhez még azt is hozzáfűzték, hogy támogatnak minden olyan irodalmi vagy humanisztikus törekvést, amely a felekezetek közötti közeledést segíti elő.⁷⁰ Az egylet elnökévé Fördös Lajost, míg titkárává Kovács Albertet választották. Az egylet működését 1873. április 14-én, Zeyk Károly, a magyar királyi belügyminisztérium államtitkára is jóváhagyta.⁷¹

A szabályzat előírta, hogy az egylet működési testülete a közgyűlés, a választmány⁷² és a fiókegyletek. Az egylet a nagyobb magyar városokban évenként egyszer vándorgyűlést tart. A fiókegyletekkel az volt cél, hogy községi és városi szinten minél nagyobb körben állandó kapcsolatban legyenek a pesti központtal. Elnökeik a központi „választmánynak” tagjai voltak. A fiókegyletek működési köre: a helyi viszonyok szerint szerveződnek. Vallásos és erkölcsi tárgyú előadásokat tartanak; népnevelési és humanisztikus célú intézeteket alapítanak; adakozást gyűjtenek a rászoruló egyházak számára; működésükről évenként az egylet közgyűlésén számolnak be.⁷³

⁶⁸ Betz, Hans Dieter: i. m. 3.

⁶⁹ RL, C/48. Kovács Albert: A magyarországi protestánsegylet alapsabályai.

⁷⁰ Uo. 5. szabály.

⁷¹ Uo. Az alapsabály 4. oldalán található az államtitkár aláírása.

⁷² A választmány arra volt hivatva, hogy a közgyűlések közötti időben az egylet folyó ügyeit intézze és eljárásairól a közgyűlésnek jelentést tegyen. Gondoskodik az egylet lapjának szerkesztéséről és kiadásáról. Meghatározza a következő közgyűlés helyét és idejét.

⁷³ RL, C/48. Kovács Albert iratok. A szabályzat 21. pontja vonatkozik a fiókegyletekre.

A fiókegyletek gyorsan szaporodtak Erdély területén is: Háromszéken,⁷⁴ Nagyenyeden, (Enyedvidéki protestáns egylet),⁷⁵ Kolozsváron. A szabályzatból kitűnik, hogy immár szervezett formában történik a liberalizmus tételeinek propagálása és nem meglepő az ortodox álláspont heves reakciója sem.

Kovács Ödön is szorgalmazta a fiókegyletek alapítását, kijelölve azoknak működési körét: a vallást és a vallástudományt tárgyaló irodalom megteremtését, fordítások és eredeti művek megjelentetése segítségével.⁷⁶ Ő maga szervezte meg a nagyenyedi fiókegyletet, melynek alakuló gyűlését 1871. szeptember 26-án Felvincen tartották. Ezen a gyűlésen hangzott el Kovács Ödönnek „Jézus vallásának szellemi jelleme” című egyházi beszéde.⁷⁷ A nagyenyedi fiókegylet második ülésén is ő tartott előadást „Jézus személyének jelentősége a mai kor vallásos tudatában” címmel.⁷⁸ Kovács Ödön beszédében tisztázta az Egylettel kapcsolatos vádakát, melyek szerint a vallások egymáshoz való közeledésének és a kultúra iránt való nagyobb érdeklődésének az lenne a célja, hogy a régi felekezeteket eltörölje, azért, hogy új dogmákat hozzon létre. Kifejtette, hogy az Egyletnek egyedüli célja, a protestáns tudat és a lelkiismereti szabadság megerősítése.⁷⁹

A Protestáns Egylet megalapításától kezdve, a magyar protestánsok egyházi életét néhány éven át a liberális-konzervatív ortodox irányzat harca jellemezte. A harc hevésségében Révész Imre részéről még olyan kijelentés is elhangzott, hogy az Egylet tagjai szakadjanak el az egyháztól, mert tevékenységükkel „experimentálnak anyjuk hulláján”.⁸⁰

A külföldi liberalizmus hatására és a Protestáns Egylet ösztönzésére kezdett tevékenykedni a pesti és a nagyenyedi református teológia tanárok

⁷⁴ RL, C/48 Kovács Albert iratok, „Háromszéki protestáns fiókegylet” 1872. január 8-án alakult. Ennek lett egy kisebb részlege Hidvég központtal a „Sepsi Alkerület”, melynek elnöke a helybeli lelkész Nagy Sándor volt. Minden fiókegyletnek külön alapszabálya volt. RL C/48. Kovács Albert. 3. 4.

⁷⁵ Az Engyedvidéki Fiókegylet titkára Kovács Ödön volt, aki a gyűlésekről az ER-ben tette közzé jelentéseit. ER 1871, 373–374.; ER 1872, 22–23.

⁷⁶ Mi a reformegylet tagjainak teendője? ER, 1871.

⁷⁷ ER 1872. 317–324

⁷⁸ A felolvasott tanulmányt az ER is közölte, 1872-ben, 1–12.

⁷⁹ Uo. 1–4.

⁸⁰ Bucsay Mihály (1985): i.m. 220.

kiváló gárdája: Ballagi Mór, Kovács Ödön, Kovács Albert, Keresztes József, Bartók György. Egy éven belül tagjainak száma elérte a négyszázat.⁸¹ A veszélyeztetett ortodoxiát pedig, szintén kiváló tudományos képzettségű teológusok védték: Filó Lajos, Révész Imre, Heiszler József.⁸²

Utaltunk arra, hogy mindegyik fiókegylet maga határozta meg alapszabályát. Ezzel kapcsolatosan kiemelésre méltó a kolozsvári egyletnek működése, amely a teológiai liberalizmusnak mérsékeltebb szárnyát képviselte. A fiókegylet élén Szász Domokos állt, akinek liberális meggyőződése már 1870-től kezdve „A vallásos eszmék története” című műve által vált ismertté.⁸³ (Szász Domokos liberalizmusát elsősorban prédikációiból tudjuk rekonstruálni).⁸⁴

A Kovács Albert által tervezett egylet szervezésének felhívására Szász Domokos gyorsan reagált. A frissen indított 1871-es „Erdélyi Protestáns Közlöny”-ben juttatta kifejezésre, hogy öröndetesnek tartja a Reformegylet tervét. De fenntartását is kifejezte a Kovács Albert által sugalmazott szabályzat egyes pontjaival szemben is, mert azok, az egyházon belüli szakadáshoz vezetnének.⁸⁵ Véleménye szerint a Kovács által megtervezett program nem reformációt, hanem „revolútiót” fog eredményezni.⁸⁶ Azzal kapcsolatosan, hogy a tervezett egylet „az evangéliumi keresztyénség álláspontján áll,” Szász Domokos kifejti, hogy ez a célkitűzés nem

⁸¹ Postma Ferenc, Marjovszky Tibor (szerk.): Kovács Ödön hat ismeretlen levele, Budapest, 1997, 65.

⁸² Heiszler József (1819-1901) római-katolikusnak született, 1843-ban a kegyesrendbe lépett, elnyerte a bölcsészetdoktori címet és a kegyesrend pesti gimnáziumában tanított. Az 1848-as szabadságharc után áttért a református egyházba. 1854-től a pápai teológián tanított, majd 1860-tól sárospataki, 1869-től pedig dombrádi lelkész lett. Regényeket és elbeszéléseket írt, de írói működésének súlypontja a teológia mezejére esik. Mint a református orthodoxia képviselője vált ismertté az egyházi lapokban és folyóiratokban közzétett számos cikke alapján.

⁸³ Művéről 1873-ban Kovács Ödön írt részletes ismertetőt. EPK 1873. 325–327, 333, 335, 349–351. A mű egészen a 19. század végéig a református kollégiumoknak a nélkülözhetetlen könyve lett. Az egész vallástörténeti fejlődést, a keresztyénség történetének főbb mozzanatait, sőt a legújabb vallásfilozófiai felfogásokat is áttekintően ismerteti.

⁸⁴ A keresztyén életéről azt tanítja, hogy ennek legjellemzőbb vonása a belső és a világ elleni harc. Kedvelt témái: keresztyén hősiesség, örök harc, állhatatosság a hitben, Isten mellett munkálkodó szolgálk vagyunk, stb.

⁸⁵ Szász Domokos: „A Reform-egylet” kérdéséhez, EPK, 1871, 37–39, 45–47, 53–55.

⁸⁶ Uo. 45.

rendkívüli, hisz a reformáció óta a protestáns egyházaknak nem volt más törekvésük.⁸⁷ Második ellenvetése az egylet „dogma-uralom ellenes harcát” illeti. Ezzel nem tud egyetérteni, hisz minden felekezetnek meg kell határoznia hitét, hitvallását, mert másképp feloldódik.⁸⁸ Kifejezte rosszallását az ellen, hogy az egylet, azért, hogy a felekezetek közti harmóniát megteremtse, feladja református hitvallását.⁸⁹

Szász Domokos véleménye szerint, a fiókegyletek működése képezi az egylet súlypontját, és ezeknek a működése csak akkor lehet sikeres, ha felekezetenként alakulnak.⁹⁰ Szász Domokos a más felekezetekkel történő egybeolvadást kifejezetten csak a „practicus cél elérésére” tartja fontosnak: árvaházak és szociális intézmények felállítását látja célszerűnek és példaként említi a Gusztav Adolf-egylet tevékenységét. Amennyiben a magyar protestantizmus a külföldinek a mintájára akar szervezkedni, úgy ezeket a szélsőséges megnyilvánulásokat el kell hagynia.⁹¹ Kiemeli, hogy ezzel nem akar más felekezeteket lebecsülni, a cél az öntudatos vonzalom az egyházhoz és a vallás iránt.⁹² Szász Domokos egyleti célkitűzése megegyezik a Zsilinszky Mihály, lutheránus történészével is, aki szintén elsődlegesnek tartja a nép tömegeivel való törődést.⁹³

Szász Domokosnak az egylettel kapcsolatos kifogásaira Ballagi Mór sietett választ adni.⁹⁴ Elsősorban az egylet dogmanélküliségére reagált. Véleménye szerint az egylet által meghirdetett „dogma nélküliség” nem más, mint a lelkiismeret szabadságának a proklamálása.⁹⁵ Ferenc József unitárius püspök is válaszolt Szász Domokos egylettel kapcsolatos írására. Cikkében tisztázni szeretne volna azt a vádat, mely szerint Szász Domokos

⁸⁷ Uo. 46.

⁸⁸ Uo. 53.

⁸⁹ Szász Domokos 1860-tól a heidelbergi egyetem hallgatója, ahol Richard Rothe a liberális szellem képviselője volt rá hatással. Ugyancsak külföldi tanulmánya során ismeri meg Tübingenben még mindig működő F. Ch. Baurt, akik létrehozták a német Protestáns Egyletet. De ugyanakkor hatással volt rá a Vichern által megindított belmissziós mozgalom is.

⁹⁰ Szász Domokos: „Az egyházi reformegylet „alapszabály-javaslat,” EPK, 1871, 297–299, 305–306.

⁹¹ Szász Domokos: „A Reform-egylet,” 54.

⁹² Szász Domokos: Együttes válasz: Ballagi Mór, Jakab Elek, Szeremlei Samu és Ferenc József uraknak, EPK, 1871, 163–166.

⁹³ MEEOL, Zsilinszky iratok, Egyházi egyesületek és az egyház. 3.

⁹⁴ Ballagi Mór: Az egyházi-reform alapeszméje, PEIL, 1871, 290–298.

⁹⁵ Uo. 294.

az unitárius egyházat emberi intézménynek tekinti.⁹⁶ Azt írja, hogy épp azért pártolja a reform-egyletet, mert mindenkinek meghagyja egyéni vallásos meggyőződését.⁹⁷

Az Egylet végül Szász Domokos indítványát fogadta el igyekezett, hogy magát a forradalmi újításoktól visszafogja, és a reformmunkát a meglévő alapokon szándékozott a folytatni.⁹⁸ A kolozsvári fiókegylet megalakulását követően, Szász Domokos is, sajátos liberalizmusa égisze alatt, síkra szállt az általuk megfogalmazott tételek védelmére.⁹⁹

Végezetül elmondhatjuk, hogy a Protestáns Egylet a szabad teológiai gondolkodás, és irodalom mellett, törődött a diaszpórában élő hittársak sorsával is.¹⁰⁰ Ez irányú törekvését az utókornak mindenképp pozitívan kell értékelnie. Az Egylet felhívással fordult minden egyes egyházkerülethez azért, hogy támogassák az egylet által kitűzött missziós célt. Az 1872-es Erdélyi Egyházkerület Közgyűlése tárgysorozatává tette a felkérést, és az Egylet missziót felkaroló ügyét örömmel fogadta. Az egyházkerület pontosan kimutatta, hogy milyen vidékeken szükséges a missziót megszervezni, „milyen segédeszközök vannak az utazó lelkipásztorság megalapítására” és az egyletnek milyen összeggel kellene a misszióhoz járulnia.¹⁰¹

3.4. Az erdélyi liberalizmus képviselői és tanításuk lényege

Nehéz feladatnak bizonyul különválasztani az erdélyi teológiai liberalizmust az összmagyar liberalizmustól. Annál is inkább, mivel a kiegyezést követő időben mind teológusok, mind általában az értelmiségiek, egyik

⁹⁶ Ferenc József: Szász Domokosnak „A Reform-egylet kérdéséhez” című cikksorozatához, EPK, 1871, 88–89, 99–100. A szerző meglepődéssel olvassa Szász Domokosnak ezeket a sorait annál is inkább, mert tud Szász Domokos liberális irányú könyvéről, hogy foglalkozott az unitarizmussal is. Ennélfogva Szásznak tudnia kellene, hogy annak ellenére, hogy az unitáriusok Jézusban az embert látták, azért egyházukat isteni eredetűnek tekintik.

⁹⁷ Uo. 99.

⁹⁸ Nagy Géza: Szász Domokos emléke, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1938, 111.

⁹⁹ Vö. Borbáth Dániel: Szász Domokos teológiai gondolkodása, RSZ, 1982, 114–119.; Nagy Géza (1938): i.m.108–112.; Vásárhelyi Judit: Erdélyi református püspökök az utolsó században, Nagyenyed, 1946.

¹⁰⁰ Érdekességként említjük meg Szász Domokosnak művét: Czelder Márton működése Romániában, Kolozsvár, 1870.

¹⁰¹ ErdRefLvt. Igtan. Közgy 1872/115.

országreszből a másikba átjárhatóságnak örvendtek. Így például, a Kovács családból Albert Budapesten tanároskodott, míg testvére Ödön Nagyenyeden maradt. Írásaik ugyanúgy megjelentek mind erdélyi mind magyarországi lapokban. És ugyanolyan irányból érték a cáfolatok is. Azonban megállapítható, hogy az enyedi teológiai Főiskola ebben a korszakban teljesen ennek a teológiai irányzatnak szolgálatában állt. Akár radikálisabb, akár mérsékeltebb formában, az 1870-es éveket ezek a koncepciók határozták meg. A nagyenyedi teológiai tanárok liberális tanítási módszerükkel, tételeikkel alakították Erdély teológus nemzedékének világ szemléletét, teológiai gondolkodását.

Az erdélyi liberalizmus legkiemelkedőbb és legmarkánsabb egyénisége Kovács Ödön nagyenyedi tanár. Közvetlen és méltó tanártársának bizonyult Keresztes József, Makkai Domokos és Bartók György¹⁰² is. E tanárnemzedék az utrechti szellemiség hordozójává vált. A szellemi zászlót azonban 1869-től Kovács Ödön vitte.

Kovács Ödön utrechti és leydeni tanulmányát, a holland egyház és a modern teológiai tudományosság megismerését, ő maga nevezi élete „fordulópontjának”.¹⁰³ Nagyenyedi tanulmányai alatt a klasszika filológia iránt érdeklődött. Ez időtől viszont a teológiai tantárgyak kerülnek érdeklődésének fókuszába. Utrechtben nagy teológus egyéniségek vannak rá hatással, mint Scholten, van Hengel, Rauwenhoff és Kuenen.

Kovács Ödön különösen J. H. Scholten professzornak volt nagy rajongója.¹⁰⁴ „Scholten a holland reformált teológia hű mintaképe volt” -

¹⁰² Bartók György (1845-1907) Málnáson végezte az elemi iskolát, majd Sepsiszentgyörgyön és Nagyenyeden tanult, ahol a teológiai tanulmányai elvégzése után 1871-től köztanító volt. 1872-ben külföldön, Tübingenben tanult, ahol 1874-ben bölcsészettől doktori címet szerzett. Visszatérve püspöki titkárként dolgozott Kolozsvárt, ahol csakhamar egyetemi magántanári képesítést is nyert. 1876 tavaszán, Nagyenyeden lett lelkész, 1893 nyarán pedig második pap Szászvároson. Emellett 1889-1893 és 1895-1896-os tanévekben helyettes tanárként dolgozott a nagyenyedi teológián. 1898-ban főjegyzővé, 1899 áprilisában pedig az Erdélyi Egyházkerület püspökévé választották.

¹⁰³ Kovács Ödön 1866-ben bátyja, Albert közbenjárására megkapta az utrechti egyetem hatszáz forintos ösztöndíját. Utrechtben együtt tanult Dózsa Dénessel, Bihari Péterrel, Nagy Gusztival és Makkai Domokossal. Hollandiai tanulmánya során határozta el, hogy a lelkeszi pályát folytatja. 1868 őszétől azonban Scholten vonzására átmegy a leydeni egyetemre, ahol a tanárok arra ösztönzik, hogy írja meg disszertációját.

¹⁰⁴ Johann Heinrich Scholten (1811-1885) 1838-ban doktori disszertációjában „Dei erga hominem amore” védelmébe veszi „isten független uralmának” elvét, az akkori teológusok által sok részben tett rövidítések ellen. Kijelenti, hogy Isten független hatalma az üdvösség

írja róla Kovács Ödön.¹⁰⁵ Meggyőződése volt, hogy a hit világának valóságai és az ész tiszta igazságérzéke számára nem idegenek. Ezzel a tézisével nemcsak az észt és tudományt megvető orthodoxyát támadta és bírálta, hanem a Hollandiában nagyon elterjedt „ethikai” irányt is, amely az újkanti iránnyal a keresztyénséget elszigeteli a tudományos világnézettől.

A hit tárgya nem a hitcikk dogmája, nem is a titok, hanem Isten szeretete, amely viszont szeretetet ébreszt. Istenképe szerinti tökéletesedésünknek ez az indító oka. Tétéleiben igyekezett összeegyeztetni Isten szuverenitása és Krisztusban megmutatott szabad kegyelme reformatori tanát a tudományok újabb eredményeivel. Jézus személyéről pedig azt tanította, hogy az emberiség ősképe, tökéletessége. Bűntelensége és igazi embersége miatt lett Istennek fia. Jézus ösztönzést adott az emberiség újjászületéséhez. A csodának nincs semmi helye rendszerében. Isten örök terve az emberrel Krisztusban lett valósággá. Az ember rendeltetése, hogy Krisztushoz hasonló legyen. A megigazulás alapja a hit, amely nem függ az ember akaratától, mert az embernek nincs közönséges értelemben vett szabadsága. Az erkölcsi szabadság az emberi fejlődés legmagasabb fokán az erkölcsi szükségesség.

Scholten téziseiben fontos szerepe volt annak a gondolatrendszernek, amely szerint a keresztyén igazság egyetlen forrása és próbaköve a Szentírás. A keresztyén vallás igazságának megismerését egyedül a Szentlélek munkája teszi az ember számára lehetségessé. A Szentlélek belső bizonyágtévése nem mutatja meg a történelmi tényeket, hanem csak a bennük rejlő tiszta vallásos elemeket. Ennek a felismerésnek képessége benne van az emberben. Az ember azonban csak az észére támaszkodva

egyedüli kútfeje. 1840-ben tanári székfoglaló beszédében intett a doketizmus, mint a holland teológia általános hibája ellen. 1843-ban a leydeni székfoglaló beszédében a „De religione Christiana, suae ipsa divinitatis in animo humano vindice” nyomorult dolognak nevezi a keresztyén vallás igazságát a csodáktól, vagy a történelmi kritika eredményeitől feltételezni. Tanársága alatt alkalma volt megismerkedni a német filozófusok műveivel. 1846-ban volt a nevezetes vitája Opzoomerrel „Krause isten fogalma” s a teológia és filozófia között létező viszony felett. 1847-től kezdve, rektorként megfogalmazta azokat a nézeteit, amelyekre a későbbiek során egész teológiai rendszere épült. Ez nem más, mint a kijelentés fogalma. Scholten a kijelentéssel kapcsolatosan oly módon fogalmazta meg a teológia revelata és naturalis közötti viszonyt, hogy a kettő közt lévő különbséget eltüntette.

¹⁰⁵ Nekrológ, PEIL, 1885, 669–704.

képtelen lett a teljes isteni igazság megértésére. A Szentlélek segít az embernek a megértésben, mert ugyanezt mondja az Írásban is, mint bennünk. Elvetette azonban a gépies verbális inspiráció tanát és a tekintélyhitet.

Scholten másik alaptézise szerint a természeti és erkölcsi világban Istennek a hatalma abszolút. Ő az üdvösség egyedüli kútfeje. Azt vallja, hogy Isten immanens és ugyanakkor transzcendens is, azaz Isten ugyanúgy benne van a világban, mint fölötte és előtte.

Scholten elveti a dualista ellentéteket: hit és tudás, a világban és Krisztusban történt kijelentés, szabadság és szükségesség, történelmi érzék és kedélyi hit, keresztyén kegyesség és egyházi előhaladás között. Számára ezek a fogalmak nem ellentétek, hanem összefüggő és csak nézőpont szerint különböző dolgok, amelyek egymást egészítik ki. Ezek alapján nincs szükség a deista, vagy panteista istenfogalmakra. Isten Lélek, a szó legnemesebb értelmében. Ezen az úton állította fel saját bölcsészeti determinizmusát, amely szerint a mi keresztyénségünk nem egyéb, mint maga az eredeti történelmi keresztyénség, a Krisztus keresztyénsége. Tézise alapján az ember rendeltetése, hogy Krisztushoz legyen hasonló.

Scholten, Zwingli szellemében tanít a sákramentumokról, azaz emlékezésnek tartja őket. Az egyházzal pedig azt tanítja, hogy egyedül csak Istentől függ.¹⁰⁶ Gondolatrendszerével Scholten a holland teológiát nem csak egyes részeiben korrigálta, hanem a maga egészében új pályára vezette és egyes tételeiben Schweizerhez közeledett.

Kovács Ödön Scholten iránti lelkesedése hazatérte után sem lankadt. Napirenden volt az általa megjelentetett művekkel és azokról recenziókat közölt a „Protestáns Theológiai Szemlében”.¹⁰⁷ Ezért a következőkben Scholtennek azokat a téziseit mutatjuk be, amelyeket Kovács Ödön is képviselt.

Kovács Ödön bemutatja Scholten „A legrégibb evangélium” c. munkáját.¹⁰⁸ A műben Scholten pontról pontra végig kíséri az evangéliumi

¹⁰⁶ Antal József: Dr. Kovács Ödön élete és munkássága, Szemle Füzetek, 17, 1995, 17–18.

¹⁰⁷ Scholten, Johannes H.: De Doopsformule, PTSZ, 1869, 155–158.; Uő. Het oudste Evangelie, PTSZ, 1869, 120–127; 134–142.

¹⁰⁸ Uo. 120–127; 134–142.

elbeszéléseket, és összeveti az eltéréseket és a párhuzamos helyeket. Kiragad néhány típust és azokat vizsgálódás alá veti. Így például a Jézus születésének történetét, amivel kapcsolatban arra a következtetésre jut, hogy a Jézus születése körüli mondák egyfelől ótestamentumi, többnyire hibásan magyarázott típusú és messiási jóslatokból származtak. Másfelől ezek a mondák abból a meggyőződésből származnak, hogy Jézus hatalmas hatása, szavai és tettei következtében csak különös isteni segítséggel magyarázhatók. Egyes mondák szerint keresztelekor egyesült vele a Szentlélek, a zsidó felfogás szerint a messiási szellem. Más mondák szerint a Szentlélek már születésekor a sajátja volt. Ebből az elméletből született az apátlan születés mondája, amelyről Pál apostol még mit sem tudott. Pál számára Jézus az eszményi és szellemi ember volt. Az ember eszményképe valósult meg benne, a második Ádám. Pál szerint, míg az első Ádám az érzékiség, mint a bűn fészke volt jelen, addig a második Ádámot a szellem, és a büntelenség határozza meg.¹⁰⁹

Kovács Ödön mielőtt bemutatná Scholtennek a „De Doopsformule” c. művét tájékoztatja az olvasót, hogy a szerző egy félreértést szeretne művében tisztázni, amely sajnálatos módon az ortodox meggyőződést képviselő utrechti és a liberalizmust hirdető leydeni teológiák között állott fenn. A vita a keresztelezés módját illetően indult el: „...tegyetek tanítványokká minden népeket megkeresztelvén őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében.” (Mt 28,19) A liberálisok ezt a formulát elhagyták és csak az Atyának nevében kereszteltek. Az ortodox irányhoz tartozók pedig, az ilyen keresztelezési formulával történt keresztelekedést nem fogadták el. Scholten az arany középutat igyekszik tudományosan megmutatni.¹¹⁰ Ebből a vizsgálódásból is kitetszik, hogy Scholten nem tartja a Szentlélek munkáját kizártnak, de azt csak Jézusból látja eredőnek, ellentétben az ortodox felfogással, amely azt az Atyától és Fiútól

¹⁰⁹ Uo. 121.

¹¹⁰ Scholten könyvében rámutat arra, hogy a keresztyén vallás három fő vallomást foglal magában: 1. Az igaz vallás szerint az Atya, és embernek viszonya, a gyermek viszonya atyjához. E vallás az Isten és emberek, vagyis az atya és a testvérek szeretetének vallása. 2. E vallás Jézus szavakban hirdette, saját személyében és életében megvalósította, halála által juttatta diadalra. 3. E vallás örök alakja az emberi természetben van elrejtve, kiteljesítője a Szentlélek, aki Jézusból kiindulva követőiben él. PTSZ, 1869, 157–158.

származtatja. Szerinte Jézus feltámadása szimbolikus értékű és az általa hirdetett eszme él tovább, jut diadalra. Ezeknek a megalapozásával, ajánlja a keresztelési formulában a kompromisszumot: „Hiszünk az Atyában, a Fiúban, és a Szentlélekben.”¹¹¹

Abraham Keunen¹¹² érdeme az, hogy a Baur-féle újszövetségi kritikai vizsgálódást az Ószövetségre is kiterjesztette. Az indukció módszerével és magukkal a bibliai könyvekkel mutatja be saját történetüket, és szintén ezekkel cáfoltatja meg az egyházi hagyományt. Ugyanakkor nem vonakodik bevallani, hogy sajátos nézete van a bibliában szerepeltek valóságáról. E véleményét a történet-kritika során sem tagadta meg.¹¹³ Izrael vallását és a keresztyénséget is új megvilágításba helyezte, mint az emberi vallásos szellem fejlődésének egy-egy fokozatát. Keunen lett a megalapítója a valódi és független vallástudománynak.¹¹⁴ Tudós jellemének tiszta őszintesége és nemeslelkűsége rendkívül nagy befolyással volt a tanítványaira. Kovács Ödön véleménye szerint, neki tulajdonítható, hogy Hollandiában a teológiai liberalizmus olyan nagy népszerűségnek örvendett. Elsősorban az igazságnak kikutatása nem pedig a saját véleményének győzedelmeskedése volt a célja.¹¹⁵ (Keunen is elismerőleg írt Kovács Ödön doktori értekezéséről.) Nagyenyedi tanárkodása után is megmaradt köztük a barátság. IsmereteseK Kovács Ödönnek hozzáírt levelei.¹¹⁶

Kovács Ödön nagyjelentőségű tanulmánya „A biblia tanulmány Hollandban”¹¹⁷ annak a felfogásnak és képviselőinek ismertetése, amelynek immár ő is elkötelezettje lett. Tanulmányában képzett történésznek bizonyul. Felsorakoztatja a történeti korokat, kiemelve azoknak előhaladást nyújtó megnyilvánulásait, valamint azokat is, amelyek a haladást inkább

¹¹¹ Uo. 158.

¹¹² A. Keunen Scholtennek volt tanártársa. 1861–1865 között adta ki három kötetes művét „Az ótestamentumi könyvek előállításának és összegyűjtésének történelmi vizsgálata”. Annak ellenére, hogy művét más nyelvre nem fordították le írója mégis európai hírnévre tett szert.

¹¹³ Kovács Ödön: Professor Keunen, ESZ, 1876, 41–45.

¹¹⁴ Antal József: i.m.25.

¹¹⁵ Kovács Ödön: Professor Keunen, 43.

¹¹⁶ Postma Ferenc, Marjovszky Tibor: i.m. 65.

¹¹⁷ A PEIL közölte folyamatosan 1869-ben a 135. oldallal kezdődően.

csak hátráltatták. Bámulatos ismeretre vall, ahogy egyes tantételek eredetét, fejlődését nyomozza, és rámutat arra, hogy egyes irányzatok megpróbálták az addigi dogmatételeket megcáfolni. Szerinte a coccejanizmus és a foederal teológiának az volt az érdeme, hogy az addig elfogadott tannal szemben létrehozta a „Dogmatikai határozatlanság korát”. Kovács Ödön kifejti, hogy a biblia igaz ismerete csak úgy valósulhat meg, ha mentesül mindenféle dogmatikai megkötöttségtől. Ez a vizsgálódás pedig csak a szabad egyetemeken, független vallástudományként lehetséges. Ezzel a kijelentésével lép be Kovács Ödön a liberális teológusok sorába, amelynek szolgálatába állította egész életét és munkásságát.

Kovács Ödön saját hitvallását, teológiai és egyházi nézeteit doktori tézisében fogalmazta meg „A protestantizmus Magyarországon az utolsó húsz év alatt” címmel, melyről a fentiekben már említést tettünk. Az alábbiakban a negyven tételből kiemeljük a legjellegzetesebbeket, amelyeket enyedi működése során is meggyőződéssel tanított:

1. A teológia csak annyiban tudomány, amennyiben vallástudományként kezeljük.
2. A Biblia a teológiának csak történeti részében foglalhat helyet, nagy részét át kell engednie a vallástörténelem vizsgálódásának.
3. Nem egyeztethető össze a bibliai hermeneutika a modern bibliakutatással.
4. A tekintélyhit elvét teljesen mellőzni kell.
5. A modern dogmatikában nincs helye a kánonoknak, szabályoknak.
6. A kereszteleési formula (amelyről a fentebbiekben Scholten írásával kapcsolatosan szoltunk.) nem Jézustól származik.
7. Schleiermacher állítása nem elfogadható, mely szerint a keresztyéni közösségben való részvétel csak Jézusban, mint megváltóban való hit által lehetséges.
8. A dolog természetében rejlik, hogy az intellektualizmus reakciója a miszticizmus felkeltése.
9. Az erkölcsös élet nem a jól értett egoizmus, sem a túlvilág reménye, sem a saját tökéletesedésünk elérése, hanem a másokért folytatott élet.

10. Az erkölcsös élet abban egyezik meg a Jézuséval, hogy mindkettőben a főelv a szeretet, és abban különbözik, hogy igyekszik az erkölcsiséget a vallás alól emancipálni.
11. Az ember erkölcsi fejlődését sem dualisztikus, sem materiális eszközökkel nem lehet elérni, hanem csak az elemző antropológia álláspontjából lehet megfejtetni.
12. Schleiermacher meghatározása helyes a keresztyén dogmákról: „A keresztyén hittételek a keresztyéni kegyes kedélyállapotok felfogásai szóval kifejezve.”
13. A szabad akaratot és az erkölcsi szabadságot meg kell különböztetni.
14. Textus nélkül is lehet keresztyén prédikáció.
15. A gyermekeknél a vallásos nevelést nem szabad az ószövetségi történetekkel kezdeni.
16. Elvetendő az az állítás, mely szerint a protestánsoknál a tudomány hirdetése szabad, amennyiben a lelkész mindenben egyháza hitvallásához ragaszkodik.¹¹⁸
17. Az öt magyar református egyházkerület között szorosabb együttműködésre van szükség.¹¹⁹

3.5. A magyar liberális teológia főbb kérdései és a sajtó szerepe azoknak ismertetésében

A magyar teológiai liberalizmus terjedésében és keretében jelentkező folyóiratok jelentőségével kapcsolatosan Koncz Sándor megállapítja, hogy „nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a 19. századbeli magyar református teológia igen nagy részben folyóirat-teológia”.¹²⁰ A liberális teológusok a folyóiratok szerepét elsősorban a tudományos teológia iránt való felkeltésben látták. Sokat vártak a „Protestáns Theológia Szemlé”-től. Célja az volt, hogy a nyugati protestáns tudományosság színvonalán foglalkozzék az ott napirenden levő kritikai, dogmatikai és bölcsészeti

¹¹⁸ Meglepő Kovács Ödönnek következő tétele, hisz ellentmondásos: „A 16-ik század confessioit újból átnézni, vagy újakkal pótolni nem tanácsos.” PTSZ 1869, 191.

¹¹⁹ Kovács Ödön mind a 40 tételét közölte, PTSZ 1869, 188–191.

¹²⁰ Koncz Sándor: i.m. 5.

kérdésekkel. Ne váljon személyeskedő fórummá, hanem a valódi tudományos érdekeltségből származó vitatkozást támogassa.¹²¹ A Szemlét azonban 4 éves működés után be kellett szüntetni. (1869-1872).

A Protestáns Egylet folyóirata 1871-től az „Egyházi Reform”, majd 1875-től az „Egyházi Szemle” volt. A „Protestáns Szemle” 1876-os megszüntetésekor megjelent a Kovács Ödön és Bartók György szerkesztésében a nagyenyedi „Egyházi és Iskolai Szemle”. Ez elsősorban a nagyenyedi főiskola anyagi csődjét akarta tisztázni, ugyanakkor a modern liberalizmus hirdetőjévé vált.¹²² A Ballagi Mór által szerkesztett PEIL is ugyanúgy a liberális irányt képviselte.

A nagyenyedi lap megindulásakor az újortodoxia hívei éles támadást indítottak a szerkesztők ellen. Kifogásolták, hogy az új irányzatnak elkötelezettjei ezáltal csak mélyíteni fogják az egyházon belüli pártoskodást. Kovács Ödön válasza erre az volt, hogy örül ennek a harcnak. Lapjuk az emberiség leginkább foglalkoztatott kérdéseit érintik, és ő ezt semmiképp sem tartja rossznak.¹²³ Nyolc éves működés után, 1883-ban az enyedi „Egyházi és Iskolai Szemle” is megszűnt.

Harminc esztendeig 1860-1890 között folyt ez a sajtóvita és alakította illetve gazdagította a magyar református egyház szellemi arculatát.

A következőkben azokat főbb magyar liberális teológiai kérdéseket emeljük ki, amelyek kiváltották a vitákat.

3.5.1. A tudomány és a vallás kapcsolata

Lényeges hangsúlyoznunk a teológiai liberalizmusnak azt a törekvését, mely szerint a teológiát tudománynak tekinti. Teszi ezt azzal a céllal, hogy a teológiát bekapcsolja a kulturális életbe. A magyar teológiai liberalizmus virágzása egybeesik azzal a korszakkal, amikor fergeteges viták folytak az állami kereteken belül történő teológiai oktatással kapcsolatosan. Elsősorban a bölcsészeti kar részéről érkezett az a vád, hogy a teológia nem tudomány.

Nagyenyedi vonatkozásban a teológiát, mint vallástudományi értelmezését Kovács Ödön fejtette ki a legrészletesebben. Ezt az álláspontot képviselte már első tanulmányaiban 1868-tól, amikor először vetődött fel az

¹²¹ Dr. Kovács Ödön tételei, PTSZ 1869, 188.

¹²² Antal József: i.m. 60.

¹²³ Kovács Ödön: Lapunk és álláspontunk védelmére, EISZ, 1876, 86–88, 101–109.

állami kereteken belül történő protestáns teológiai képzés. Kovács Ödön álláspontja szerint az állami egyetemen felekezeti teológiát tanítani nagy méltatlanság lenne a többi felekezet részére. De ugyanakkor azt is kifejezte, hogy van a teológiának olyan alakja is, amely az emberi ismeret fontos kiegészítő részét alkotja. Ha azt nem tanítanák, akkor az egyenesen hiányozna az egyetemről. Ez pedig nem lenne más, mint a vallástudomány.

A vallástudomány lényegének meghatározásában Kovács Ödön abból a tételből indul ki, hogy a vallásos hit az ember belső szükségletén alapszik.¹²⁴ Az észhit közelebbről annyit jelent, hogy azt hiszem, amit tudok, amit belátok. Az igazi vallás kritériuma a tudományos bölcselkedés. Meggyőződése, hogy a szellemi léttel bíró ember képes egyedül a maga szellemi igényeinek kielégítésére. Meglepő számára, hogy a korábbi felfogás még a legintelligensebbeket is elidegeníti a vallástól. Történik ez annál is inkább, mert az ember nem lehet közömbös a vallás iránt.¹²⁵ A hagyományos teológiának nagy hiányossága, hogy nem tár fel semmit az ember értelmének érdekében. Az ilyen teológia hamis. Ezzel szemben az igazi teológia a szó régi értelmében már nem teológia, hanem vallástudomány. Minden tudománynak feladata a létezőt megismerni és a ratio segítségével megérteni.¹²⁶ De az észhit hangsúlyozásával mégsem akarja Istent kihagyni a vallásból.¹²⁷

Kovács Ödön a vallás és a tudomány összeegyeztetését abban látja, hogy a vallásos ember tudatában, mindent Istentől tesz függővé, még azokat az erőket és törvényeket is, amelyek a természetben működnek, de törvénytelenséget, esetlegest, sehol nem engedhet meg.¹²⁸ Kovács szerint az emberiség fejlődésében a leghatalmasabb tényező a vallás, a vallásos eszme, annak pozitívumával és negatívumával együtt.¹²⁹

¹²⁴ Kovács Ödön: A teológia és az új világnézet, PTSZ, 1869, 13.

¹²⁵ Kovács Ödön: A vallás eredete, ER, 1871, 41–47.

¹²⁶ Kovács Ödön: A teológia és a vallástudomány, PTSZ 1869, 177–178.

¹²⁷ Leydeni egyetemen doktorált és a nagyenyedi teológia tanára, főként a 70-es években kifejtett széleskörű irodalmi munkásságával a korszak vezérszellemé lett. Életéről és munkásságáról részletesen Antal József írt: Dr. Kovács Ödön élete és munkássága (1844–1895) című művében.

¹²⁸ Kovács Ödön: A teológia és az új világnézet, PTSZ 1869, 15.

¹²⁹ Állítását Kovács Ödön illusztrálta is. Már a félvad ember amiért lelkesedett és amiért megtanult áldozni az az istenség eszméje volt. Egy új vallás elfogadása minden nemzet életében új korszakot is jelentett. De rémítő példákat is fel lehet sorolni, amelyeknek szintén a vallás volt a fő tényezője.

Kovács Ödön ismerteti a vallástudomány tárgyát és módszerét. Abból indul ki, hogy tagadhatatlan a jelenség, amely szerint az ember vallásos lény. A vallástudománynak tehát tárgya az ember, mint vallásos lény, és magának a vallásnak a megismerése. Így válik e tudomány „az ember megismerésének kiegészítő részévé.” Célja pedig ezeknek ismeretére, megértésére és megfejtésére eljutni.¹³⁰

Kovács Ödön módszerként a többi tudományokban is alkalmazott módszereket ajánlja. Minden tudomány, a vizsgálódást a hozzá tartozó tárgyak tanulmányozásával kezdi. A vallástudomány esetében a tárgyak közé kell sorolni: az emberiség egész vallásos történetét, a különböző vallások ismereteit, előállásuknak, fejlődésüknek és hanyatlásuknak korszakait. Ezek a tantárgyak képeznék a vallástudomány történeti részét.¹³¹ Ezt követné a vallástudomány filozófiai része, amely azzal foglalkozik, hogy összehasonlíttja és bírálja a vallásokat. Ugyanakkor arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi az, ami a vallásokban kifejezést nyer, és mi is lényegében a vallás.

Amennyiben arra a felismerésre jut, hogy a vallás nem más, mint a szellemi életre ébredt emberiség nélkülözhetetlen lelki szükséglete, legmagasabb erkölcsi ereje, akkor a következő lépés az, hogy e szükségletet milyen módon lehet fejleszteni, fokozni. De amennyiben e vizsgálódásnak eredménye az lenne, hogy a vallás nem más, mint az emberi szellem hamis kinövése, tévedése, akkor a vizsgálódásnak a középpontjában annak kell állnia, hogy hogyan lehet ebből az emberiséget a leghatékonyabb módon kigyógyítani. Az ember ebben a kérdésben nem tud közönyös lenni, mert az erkölcsi közöny lenne. Ezt bebizonyítani hivatott a vallástudomány harmadik része, amely egyben a gyakorlati élet része.¹³²

Tanulmányaiban Kovács Ödön méltatlankodik azért, hogy a teológusok és tudósok nagy része nem akarja elfogadni a vallást, mint tudományt. Ennek három okát véli felfedezni. Az első ok szerinte a vallásos nézetek iránti elfogultság. Az elfogultság odáig fajul, hogy minden más,

¹³⁰ Kovács Ödön: A teológia és a vallástudomány, 180.

¹³¹ A vallástudomány történeti részét igyekszik tárgyilagosan bemutatni, PTSZ 1869, 209–213; 241–246.

¹³² Kovács Ödön: A teológia és a vallástudomány, 193–196.

ami a saját véleményétől eltérő, azt eretnekségnek tekint. Nincsenek még azon a szinten, hogy a különböző vallásokban az egyetlen „szellemnek” különböző fokú megnyilvánulását lássák. Ez nem az erős meggyőződésre vall, mert a meggyőződés bátorságot ad, bizalommal tölti el az embert. Második ok a vallástudomány elismerése ellen a spekuláció. Ez alatt, Kovács Ödön azokra céloz, akik új vallást akartak teremteni semmiből az „ész által”. Ezek azt hitték, hogy megfelelhetnek arra a kérdésre, hogy mi a vallás, de anélkül, hogy a vallást ismerték volna. Munkájuk eredménye egyszerűen „theosophia.”¹³³

A harmadik gátat a vallástudomány terjedése előtt, Kovács Ödön a más vallások nem ismerésében látja. Véleménye szerint a jövőendő teológusainak meg kell tanulniuk a vallások történeti kritikáját. Ebben látja példaértékűnek Scholten, Keunen, Baur munkáit. Ők a zsidó és keresztyén vallás ősi okmányainak kutatása által mutattak példát a történeti kritikában.¹³⁴

A liberális teológia a tudás és a hit mellett elismeri az érzelem kategóriáját is, de csak mint „az értelem más felfogás tárgyát.” Amennyiben az érzelem is implikálódik, úgy a lélek is jelen van. Garda József, nagyenyedi tanár arra a kérdésre, hogy miben találja az ember legfőbb örömét, boldogságát azzal válaszol, hogy a lelki működésekben, amelyeknek legfontosabb vívmányai az erkölcsi és vallásos eszmék, a humanitás megélése. Ebben a legfőbb példa Jézus Krisztus, aki a keresztfán ünnepelte az erény legnagyobb diadálát.¹³⁵

A liberalizmus értelmezése szerint az érzelem az értelem egyik eszköze, így nem szenved csorbát az a fő liberális meghatározás, hogy a „vallás az ész legnagyobb irányú működése.”¹³⁶ Révész Imre pedig, aki híres pozitivistá történész, a következőt írja e kapcsolatáról: „Vajon micsoda az, ami a protestantizmusnak léte virágzást, erőt, dicsőiséget és társadalmi befolyást adott? Ha e kérdésre egyetlenegy szóval kellene felelni, azt mondhatnám, hogy ez nem más, mint a tudomány.”¹³⁷

¹³³ Kovács Ödön: A vallástudomány története és részei, PTSZ 1869, 210–211.

¹³⁴ Uo. 212–213.

¹³⁵ Garda József: Materializmus és theológia, EPK, 1871, 273–274.

¹³⁶ Kovács Ödön: A vallásos hit, PTSZ, 1871, 22.

¹³⁷ Révész Imre: A protestantizmus és a tudomány, PEIL, 1863, 961.

A liberalizmus a vallás és tudomány kapcsolatának egyik pillérét az rációban látta, míg a másik pillér a morál, amely igazolja a vallást a praktikus élet előtt. Ezzel kapcsolatosan Kovács Ödönnek az a véleménye, hogy a „vallás tulajdonképpen az erkölcsi életben áll.”¹³⁸ A kérdésre, hogy miben gyökerezik a vallás? A válasz csak az lehet, hogy a vallás, egy olyan emberfeletti hatalom elfogadása, amelytől függünk. De nem származhat félelemből, mert egy mélyebb gyökere van a szeretetben, amely a keresztyénségben az ellentéteket kapcsolja össze. Keresztyén felfogás szerint a szeretetben a függés és a szabadság ellentéte teljes megoldást nyer. A szeretet a legteljesebb megköötöttség, és mivel nem lehet kényszeríteni senkit rá, így a legteljesebb szabadság is. Mivel az ember függő, ezért kénytelen egy felsőbb hatalomban hinni és azt imádni. De azt azért teszi, mert az ember öntudatos, okos lény, és értelme kényszeríti, hogy minden jelenségnek keresse az okát. Így tehát, a vallásos hit az értelem utolsó szava, annál tisztább és szellemibb minél fejlettebb az értelem.¹³⁹

Makkai Domokos, szintén nagyenyedi kollégiumi tanár,¹⁴⁰ véleménye szerint csak az lehet erkölcsileg szabad, aki a szellemi életben eljutott arra a fejlettségi fokra, ahol az akarat és cselekvés mértéke az igaz és jó elismerése. Az erkölcsi szabadság egyértelmű a szükséggel. Magas szellemi képességű ember nem tehet rosszat, nem azért mert nem akar, hanem azért mert nem akarhat.¹⁴¹ Azt a kérdést pedig, hogy van-e szabad akarat, csak a tapasztalati lélektan útján lehet megfejtetni.¹⁴²

¹³⁸ Uo.

¹³⁹ Kovács Ödön: A vallás eredete, 44–45.; Kisantal Sándor: A dogmák hatása a keresztyén vallás körében, EPK, 1876, 73–75.

¹⁴⁰ Makkai Domokos (1839-1896), a gimnáziumot 1852-től, a jogot 1861-től Marosvásárhelyen, a teológiát 1863-tól Nagyenyeden végezte. Miután Marosvásárhelyen két éven át köztanító volt, 1867-től külföldre ment, az utrecht-i egyetemen folytatta tanulmányát. Hazatérése után 1869-től gimnáziumi tanárként dolgozott Nagyenyeden.

¹⁴¹ Makkai Domokos: Determinizmus az erkölcs és vallástanban, PTSZ, 1869, 100.

¹⁴² A szabad akarat kérdésében a legjelesebb egyházatyáknak az volt a meggyőződése, hogy az akarat, mint képesség az ember eredeti természetéhez tartozik. Az ember erkölcsi képességgel születik és a birtokában levő szabad akarat által a fejlődés természetes fokozatain át teljes erkölcsi szabadságra jut. Így az erény nem Isten adománya, hanem az ember önálló működésének az eredménye.

Makkai Domokos az akaratí szabadság megfogalmazása érdekében először a szabadág fogalmát tisztázza. Véleménye szerint a szabadság az az állapot, amelyben egy lény akadálytalanul valósíthatja meg eredeti képességét és követheti természetének ösztönét. Azzá lesz, amivé eredeti képessége szerint lennie kell. Az okos embernél a szabadság ésszerű megfontolás. Ennek eredménye a választás formájában nyilvánul meg. A választás pedig akarattá lesz. Az akaratí képesség a mértéke pedig a szellemi fejlettségi szint. Ez azt eredményezi, hogy az ember szabadsága az önelhatározás, választás és akarat formájában nyilvánul meg.¹⁴³ Az erkölcsi életben is érvényes ez a megállapítás. Erkölcsi ismeret nélkül nem lehet valami tárgyilagosan rossz vagy jó. Ott van valódi erkölcsi szabadság, ahol minden az akaratnak van alárendelve, az akarat pedig az észnek, amely az ember legmagasabb szellemiségének megnyilvánulása.¹⁴⁴

A vallásnak, mint morálnak a hangsúlyozása nemcsak pragmatizmusáért vált fontossá a liberalizmusban, hanem azért is, mert a evangélium tartalmát csupán az „erkölcsi elembe tudta felfogni. Ezért vált a keresztyénség az erkölcsi élet eszményi alakjá”-vá – fogalmazza meg Bartók György.¹⁴⁵

A liberalizmus az egyoldalúság elkerülése érdekében a hegei észhitet és a morált egy magasabb szintézisbe foglalta és a vallást az ember általános szellemi magatartásává tette. Ebben a szemléletben a vallás nem más, mint „az ember egész világát átölelő eszme, a leghatalmasabb és legáltalánosabb mindazon eszmék között, melyek a szellemi életet vezetik.”¹⁴⁶

„A magyar liberális teológia nagy része a tudomány és a vallás viszonyának felderítéséből, igazolásából, tételezéséből és végül állításából áll.” – állapítja meg Koncz Sándor, a teológia és tudomány kapcsolatáról.¹⁴⁷

A kérdés feltevésekor szem előtt kell tartanunk azt a megállapítást, hogy a liberalizmus legvégső gyökere az ember ősvágya: olyannak lenni, mint Isten. Így az ember környezete, az ember „bírodalmává” lesz. E

¹⁴³ Makkai Domokos: i.m. 9-101

¹⁴⁴ Uo. 102.

¹⁴⁵ Bartók György, Keresztes József, Kovács Ödön: i.m. 375.

¹⁴⁶ Bartók György: Vallás és élet, Kolozsvár, 1906, 11.

¹⁴⁷ Koncz Sándor: i.m. 84.

tételből kiindulva, a liberalizmus a Biblia isteni ihletettségének problémájával szemben teljesen negatívan viszonyul. Nemcsak tartalmi, hanem formai szempontból is másodrangú jelentőségűnek tartja. A liberális teológia szerint „a keresztény kijelentés Istennek a szellemvilágban folyton tartó, minden idők és éghajlatok embereiben mindig nyilatkozó működése.”¹⁴⁸

A liberális teológusok a Bibliát új szempontok szerint fordítják le. Egy ilyen fordítást végzett Nagyenyeden Keresztes József is. Egyik tanulmányában méltatta Reusse Ede 1874-ben megjelent bibliafordítását. De nem ért egyet a fordítóval abban, hogy felcserélte a könyvek héber és görög sorrendjét, még azt a sorrendet is, amit a modern bibliafordítás alkalmazott és a Bibliát pedagógiai szempontok szerint rendezte el. Keresztes szeretné megtartani a történet-kritika elvét, amely szerint időrendileg kell sorolni a Biblia iratait. Természetesen ez nagy akadályba ütközik, mivel a kutatóknak eltérő véleményük van az egyes iratok korának megállapításáról.¹⁴⁹

A kijelentés hordozója az emberi szellem és a legtisztább kijelentés maga a humánus. A reformatori felfogás szerint Isten kijelentése Istennek hozzánk intézett megszólítása, amely nem mindig és mindenhol, hanem megadott időben és megadott helyen valósult meg. Egyszer az Úr Jézus Krisztusban.

A keresztyén kijelentés-fogalom feltételezi Istennek és az embernek egymástól való határozott megkülönböztetését. A kijelentés Istennek hozzánk intézett beszéde, megnyilatkozása. A református teológia is elfogadja azt a tételt, miszerint a Biblia szavai önmagukban emberi szavak, de a Szentlélek működése szorosan összefügg az Írással.

A liberális teológia helyesbíti az ortodoxia felfogását a kijelentés és Írás viszonyáról. Keresztes József szerint, az ortodoxia egyesítette a kijelentésnek és az Írásnak a fogalmát, azonosítva a kijelentést az Írással.¹⁵⁰ Az ortodoxia védelmezőinek hagyományos nézete elavult, és helyébe lép a modern, a liberalizmus által megfogalmazott új nézet. A nagyenyedi

¹⁴⁸ Kovács Ödön: Néhány szó a biblia fordítás ügyéhez, EISZ, 1879, 145–148, 161–166.; Uő. Néhány szó az ujbiblia-fordításról, EPK, 1874, 180–182.; Egy orthodox: Néhány szó a tervbe vett magyar biblia-fordításról, EPK. 1874, 198–200.

¹⁴⁹ Keresztes József: A biblia, ESZ 1876, 118–130.

¹⁵⁰ Uo. 264.

tanárok közül Keresztes József foglalkozott legtöbbet a Bibliával, amit maga fordított le teljes egészében.¹⁵¹

Keresztes, módszerében Baurnak a követője és méltatója. Elismeri, hogy Strauß merőben újat hozott azzal, hogy tudományos elemzésével bemutatta a hagyományos nézetek tarthatatlanságát. Nagy hiánya azonban az volt, hogy a régi lerombolásával nem nyújtott újat. Ezzel ellentétben Baur a Szentírás magyarázatában megfékezte a túlkapásokat és a történeti vizsgálgatót rendes medrébe terelte.¹⁵² Baur jól látta, hogy minden iratnak az eredete kisebb-nagyobb mértékben bizonytalan, kivételt csak a Pál levelei jelentenek. Elemzése során Baur ezekből a biztos történeti forrásokból indult ki.¹⁵³

Keresztes József véleménye megegyezik azzal, hogy a levelek alapján kimutatható, hogy az őskeresztyénségen belül két párt létezett, amelyek a keresztyén vallást két egymással ellenkező szempontból fogták fel. Az evangéliumok e pártok felfogásának tükröi. Ezekkel ellentétben, a negyedik, János evangéliuma, a második század közepén jött létre párhuzamosan az egyház kialakulásával. Így a János evangéliuma nem más, mint egy eszményi alkotás.¹⁵⁴ Ebben nem a történeti Jézus beszél és cselekszik, hanem a keresztyén vallásnak e megszemélyesített eszméje. Ezért állapítja meg róla Keresztes, mintegy összegzésként, hogy ez a szabad keresztyénségnek könyve. Ebben a könyvben Krisztus az igazság fejedelme. Felül áll minden emberi korláton. Krisztus szavait nem tartja örök időkre kötelező erejűeknek azért, hogy az emberiségben szabad teret engedjen szelleme működésének.¹⁵⁵

¹⁵¹ Keresztes korai halála miatt a könyv nem jelent meg nyomtatásban. A későbbiekben pedig, a liberális teológia hanyatlása miatt nem került erre sor.

¹⁵² Keresztes József: A biblia, Tájékoztató, 32–33.

¹⁵³ Uo. 33.

¹⁵⁴ Baur volt az első, aki a János evangéliumot alaposan vizsgált alá vetette és határozottan kimutatta, hogy ezt János apostol nem írhatta, mivel egy későbbi korban keletkezett. Ez volt a kiindulópont, amelyből Baur egy új iskolát alapított, a bibliakritika iskolát. A későbbi tanítványai végül amellett állapodtak meg, hogy az említett evangéliumot 140-körül írták. A páska ünneppel kapcsolatosan tették ezt a datálást ilyen későre. Később az evangéliumból rájöttek arra is, hogy a montanizmus eszméit, valamint a gnoszticizmus tételeit is ismeri az evangélista. Mindezek a történeti adatok vezettek az említett időpont megállapításához.

¹⁵⁵ Keresztes József: i.m. 204.

Keresztes az Ószövetséget azért is tartja fontosnak, mert magában foglal népjogot, nemzetközi jogot, államjogot, erkölcsi törvényeket, alkotmányjogot, büntető jogot, és magánjogot.¹⁵⁶

Kovács Ödön szerint a reformátorok azért tartották mindenek felettinek a Biblia igazságait, mert a Szentlélek is bizonyosságot tesz afelől, hogy a Bibliában felismerhető vallás az igazi. Az ortodoxia viszont csak pusztán magáért a Bibliáért tartja a keresztény vallást igaznak.¹⁵⁷ Tanításában Kovács Ödön Baur nyomdokain halad. Abraham Keunen professzorhoz írt levelében ő maga ír arról, hogy a bibliai tudományok előadása során elsődleges forrásként használja művét.¹⁵⁸

A liberális teológia saját hittételének igazolásában Kálvinra hivatkozik, amikor a Bibliának az Isten Igéje mellett alárendelt jelentőséget tulajdonít. Véleményük szerint Isten akaratát Szentlélek a Biblián kívül is közölheti velünk.

Ballagi Mór állítása szerint: „következetes gondolkozás útján azon meggyőződésre jutott a tudomány, hogy Isten legmagasabb önkijelentése az ember személyes szellemében történik.” A Biblia nem isteni eredetű, illetve nem csak a Biblia az, hanem „minden, ami az emberiség általános szellemiségéből következik.”¹⁵⁹

A liberalizmus annyira merész, hogy még azt az állítást is megengedi magának, hogy a Bibliában csak az az isteni, amit ő elfogad, a maga felfogásával a többi emberi. A kijelentésről a liberalizmusnak csak általános fogalma van, a különösről nem akar semmit tudni. A vallás általános fogalma a kijelentést és a hitet is magában foglalja.¹⁶⁰ Ezt vallja Kisantal Sámuel is, amikor úgy vélekedik, hogy a valódi és nemes inspirációkat nem lehet csak a prófétákra és apostolokra vonatkoztatni, hanem a közönséges, halandó emberiségre nézve is léteznek. Az újszövetségi iratokban is vannak valódi, jézusi inspirációk, de vannak olyanok is, amelyeket később toldottak be. Ilyen példa a Jézus születésének körülménye, a chiliazmus,

¹⁵⁶ Uo. 35.

¹⁵⁷ Kovács Ödön: A vallásbölcsezet kézikönyve, II., Budapest, 1877, 109.

¹⁵⁸ Postma Ferencz, Marjovszky Tibor: i.m. 59.

¹⁵⁹ Ballagi Mór: Bibliai tanulmányok, 78–80.

¹⁶⁰ Bartók György, Keresztes József, Kovács Ödön: i.m. 240.

vagy a János jelenései. Ezeknek semmi közük a valódi inspirációhoz, ezek az ábrándos agy szüleményei.¹⁶¹

A liberális teológusok véleménye megegyezik abban, hogy az új kutatási módszerek nem lesznek a Biblia kárára, sőt ellenkezőleg, a Bibliáról alkotott újabb kép sokkal jobb, mivel igazibb.¹⁶²

3.5.2. Jézus személye

Ahogy a liberalizmus megnyirbálja a kijelentést, ugyanígy, bírálattal illeti Jézus személyét is. Eszerint Jézus nem Krisztus, nem Isten Fia, nem Megváltó, amint a reformátorok tartják, hanem csak „egy rendkívüli történeti nagyügy.”

Jézus fenséges „eszménykép, amelyben a fennkölt vallásos ihlet kifejezést adott legtitkosabb sejtelmeinek.”¹⁶³ A liberalizmus tehát Jézusra csupán vallásalapítóként tekint.

Kovács Ödön Jézus személyéről szóló tanulmányában utalást találunk arra, hogy ebben a kérdésben Ch. Baurnak a tételeiből indul ki. Kovács nagyszerű ismerője Ch. Baur „Vorlesungen über Neutestamentliche Theologie”, második kötetének, amely Jézus vallásával és erkölcsi alpnézeteivel foglalkozik.¹⁶⁴ Véleménye szerint Jézus úgy lép fel, mint vallásalapító és erkölcsi törvényújító. Működése feladatát a nemzeti messiás-eszme szempontjából fogta fel, minthogy más úton nem talált volna működésének támpontot. Ez volt a szükséges alap arra nézve, amit ő véghez akart vinni. Az a néhány vers, amely Máté evangéliumában a váltságteóriára vonatkozik, nem illik Jézus eredeti tanához. Az a tisztán erkölcsi személy, aki az emberek erkölcsé felett mond ítéletet. A tiszta erkölcsi tudat felébresztésében áll azon isteni küldetése, melynél fogva ő, mint Fiú magát az Atyával egynek tudja.”¹⁶⁵ Jézus a törvény betöltésében álló igaz állapotot erkölcsi jóssággá teszi és az erkölcsi jószág örök alapját helyezi a tiszta érzületbe. A következő kijelentésében határozza meg az

¹⁶¹ Kisantal Sándor: Az inspiráció dogmája, EPK, 1875, 386–387.

¹⁶² Keresztes József: i.m. 204.

¹⁶³ Ballagi Mór: Renaniana, PEIL, 1864, 1109. Ballagi Mór ezt a gondolatot Renan: „Jézus élete” c. művéből vette át.

¹⁶⁴ Kovács a könyvről részletes ismertetőt írt, PTSZ, 1869, 284–287.

¹⁶⁵ Kovács Ödön: Jézus tanítása saját személyéről, PTSZ, 1870, 16, 38.

erkölcsi törekvés legmagasabb célját és mértékét: „Legyetek tehát tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes.” (Mt 5,48) E kijelentés alapján az ember erkölcsi törekvésének eszményképe tehát Isten, a maga erkölcsi tökéletességében. Továbbá ebből az eszményképből születik meg a bensőséges viszony Isten és az ember között.¹⁶⁶

A liberális teológia azt tartja, hogy Jézus személye eredetileg nem volt a hit tárgya, hanem követői a halála után tették őt azzá, azok akik hitüket a Jézus személyéről alkotott képzetekben fejezték ki. Tiszta vallásossága miatt került Istennél olyan közvetlen kapcsolatba, mint a próféták, és ezért közvetítő nélkül is meghallhatta szavát. Benne valósult meg az Izraelnek tett jóslat, amely szerint Jáhve Izrael fiainak fogja adni az ő törvényét. Jézus, ennél az elhivatottságánál fogva volt képes ajánlani, hirdetni és megalapítani Izrael vallásának tökélyét, amely nem más, mint a szív tiszta, szellemi vallása.¹⁶⁷

Kovács Ödön „A vallásbölcsezet kézikönyve” című művének nem véletlenül adta „A vallás mint tünemény, vagy a vallások története” alcímet. A vallásfejlődési szakaszok keretében és különböző világvallások között sorolja fel „Jézus vallását” is.¹⁶⁸ Elismeri, hogy a keresztyénség világtörténelmi fellépése nemcsak Izraelben, hanem a pogány világban is elő volt készítve. A későbbi események igazolták Pál apostol felfogását: „Isten a maga fiát az idők teljességében küldte el.”¹⁶⁹

Ismeretes, hogy a mennyek országa és a theokrácia eszméje zsidó eszme. Éppen Jézus korában élte ez az eszme virágkorát. Kovács Ödön szerint, Jézus ezt az eszményt már készen találta és saját eszményévé téve emiatt ment el Keresztelő Jánoshoz. Kik lehetnek isten országának tagjai? A választ maga Jézus adja meg: azok, akiknek elég erejük lesz a régi

¹⁶⁶ Uo. 335.

¹⁶⁷ Kovács Ödön: A vallásbölcsezet, 330.

¹⁶⁸ Uo. 327–362. Kovács Ödön Jézus vallását a sémi népcsaládok vallása fejezetben mutatja be. Vele kapcsolatosan a következő témaköröket érinti: A zsidók messiási váradalma; a keresztyénség előkészítése; Keresztelő János fellépése; Jézus fellépése; Jézus erkölcsi eszménye; az Isten- és emberszeretet; a jobb igazságosság; Isten országa; az örökkévaló és mulandó Jézus tanában; Jézus tanítása saját személyéről; a messiás; az ember fia; az Isten fia; Jézus istenítése; Jézus élettörténetének csudás átalakítása; Jézus halála, feltámadása, visszajövele.

¹⁶⁹ Uo. 331.

hagyományos képzetek és váradalmak feladására és az újat el tudják fogadni. Ettől kezdve az igazságosság és istenországa eszméje elválhatatlanul összeforrt. Isten akaratának teljesítése a feltétele az isten országába való belépésnek. Egyedül ez a hely lesz az, ahol az ember teljesen igaz lesz.¹⁷⁰

Kovács Ödön a liberális szellemben vonja le Jézus szavaiból a végkövetkeztetést: istenországa polgáraihoz illő állapot és az ezt létrehozó vallás-erkölcsi életelv nem más, mint a keresztyén vallás. Istenszága, mint vallás-erkölcsi állapot már eljött; istenszága, mint a polgárok társasági közössége eljövendő folyamat, mindaddig, amíg az egész emberiséget be nem fogadja.¹⁷¹ Azok, akik nem fogadják be Isten Igéjét nem tartoznak Istennek országába.¹⁷² Jézus attól a pillanattól kezdve, amikor Isten országának jelenlétét hirdette, már meg volt arról győződve, hogy „Ő az, aki eljövendő volt”. Az ő hivatása Isten országának a megalapítása. Ő a próféták által megjósolt Messiás.¹⁷³

E liberális felfogás alapján Jézusban nem volt meg kezdettől fogva a messiási tudat, ahogy azt a református ortodox dogmatika tanítja, hanem arra fokozatosan jött rá, nem egy esetben külső befolyásra, a tanítványok és elsősorban Péter vallomásai alapján.¹⁷⁴

A követők azért, hogy Jézus Messiás voltát bizonyítsák, számos csodát tettek vele. A másokért való áldozatkészségnek nagy szerepe van a kiengesztelésben, ezért tekintették Jézus halálát az emberen kívüli

¹⁷⁰ Uo. 342.

¹⁷¹ Uo. 343.

¹⁷² Uo. 345.

¹⁷³ Uo. 349.

¹⁷⁴ Jézusnak a messiási eszméhez való viszonyában jelentős a Máté evangéliumának 16. fejezetében olvasható jelenet. Jézus azt kérde tanítványaitól: mit mondanak az emberek, ki vagyok én, én az embernek fia? Azok pedig azt felelték: egyesek azt mondják, hogy Keresztelő János, míg mások, hogy Ilyés, Jeremiás vagy egy a próféták közül. Jézus pedig megkérdezte: Mit mondotok ti, ki vagyok én. Simon Péter válaszolt: Te vagy a messiás, az élő Istennek fia. Jézus pedig azt válaszolta: boldog vagy Simon, mert nem hús és vér jelentette ezt ki neked, hanem az én mennyei Atyám. Akkor Jézus megtiltotta a tanítványoknak, hogy bárkinek is elmondják, hogy ő a Messiás. (Mt. 16, 13-20) Péter tette tehát az első ilyen kijelentést. A vallomás annyira váratlan és új volt, hogy maga Jézus is elcsodálkozott rajta.

engesztelő és bűntörlő véres áldozatnak.¹⁷⁵ Elismerik azt is, hogy Jézusban kétségkívül isteni erő nyilatkozik meg. Jézus istenségét a görög és római műveltség korában, a dogmaalkotó zsinatok idején, korszerűen lehetett vallani.¹⁷⁶ Kovács Ödön szerint, a nép váradalma és Jézus saját felfogása közötti ellentét a magyarázata annak, amiért nagyon későre, és akkor is bizonyos tartózkodással nyilatkozik messiásságáról.¹⁷⁷

Jézusban, az isteni és az emberi egyesülést, a niceai és a chalcedoni szimbólum fogalmazása szerint, csak akkor láthatjuk, ha az emberit az isteni megnyilvánulásának tekintjük. Ez egyértelmű azzal, amit a liberalizmus Jézusról, mint az emberi legmagasabb megnyilatkozásáról tanít.

Kovács Ödön a Jézus-kép liberális felfogását abban látja, hogy Jézus tanai nemcsak korának Messiásról alkotott képzetektől, hanem a későbbi keresztyén egyház szupranaturalisztikus metafizikai hittételétől is nagyban különböznek, sőt azokkal homlokegyenest ellenkeznek. A modern teológia eszerint az egyház észellenes hittételeivel Jézus eredeti vallásos tudatát állítja szembe.¹⁷⁸

Kovács Ödön szembeszáll azokkal, akik csak Jézus tanait tartják fontosnak, személyét pedig háttérbe szorítják. Az örökkévaló eszme Jézusban öltött testet, ezért kell minden kor emberének őreá tekintenie. Az erőt is csak tőle lehet várni. Állandó kapcsolatot kell fenntartani Jézussal és őseinkkel. Véleménye szerint lényeges a történeti kontinuitás tudata, az egyház állandóságának és folytonosságának ismerete.¹⁷⁹ Gondolatát egészíti ki az unitárius Simén Domokos, aki a liberális álláspontot képviseli, amikor azt állítja, hogy ha valaki nem fogadja el Jézus történeti, azaz emberi létét, az az evangéliumok történetiségét is tagadja. Azért, mert Jézust az evangéliumok alapján lehet megismerni és az, aki a keresztyén vallásnak a bizonyító okait nem ismeri el, az a történeti ténytet nem fogadja el.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Kovács Ödön: A vallásbölcsezet, 358.

¹⁷⁶ Márkus Jenő: i.m. 64.

¹⁷⁷ Kovács Ödön: A vallásbölcsezet, 350.

¹⁷⁸ Kovács Ödön: Jézus tanítása, 41.

¹⁷⁹ Kovács Ödön: Jézus személyének jelentősége a mai kor vallásos tudatában, ER, 1872, 1–12.

¹⁸⁰ Simén Domokos: Melyik biztosabb: a történet élő Krisztusa-e, vagy az orthodoxia mythus? in EPK, 1872, 865–870, 833–838.

3.5.3. A Szentháromságról

A liberalizmus a Szentháromságról azt tanítja, hogy lényegében nincs benne a Szentírásban. Erről sem Jézus közvetlen tanítványai, sem az apostoli atyák, sem a keresztyén ősegyház nem tanítottak. A Szentháromságról szóló tan a pogány hitregékben gyökerezik. A keleti mítoszokban, valamint a görög és alexandriai metafizikai iskolák tanaiban fedezhető fel, ahonnan átvették az egyházi atyák.

A Szentháromság tannak elsősorban Jézus monoteizmusa mond ellent. Ez „tökéletes ellenlábasa a háromsági dogmának.” A liberális vélemény az egy Atyáról tanít. Így tehát a keresztyénségben a Szentháromság tana nem lehet más, mint a régi politeizmus maradványa, ami ellentmond Jézus monoteista tanításának.¹⁸¹

A Szentháromság kérdésében hivatkoznunk kell Jézus és a Szentlélek istenségére. A liberalizmus szerint a pogány vallásnak finomításából keletkezett a háromság, amely merő ellentétben áll a keresztyénséggel. Jézus személyéről a fentiekben már szoltunk. A liberalizmus felfogása szerint a Szentlélek személye a mennyei lélek, amely a jóra és üdvöstre vezeti az embert. Ezek alapján az isteni és emberi lényeghez tartozik, és ezért nem lehet egyes emberek, nemzetek, felekezetek tulajdonává tenni. Ezek magyarázzák azt a tényt, hogy a Szentlélek minden igazságban nyilvánvalóvá teszi hatását.¹⁸²

A liberális teológia elfogadta Simén Domokos tételét a Szentháromságról: Míg a keresztyén vallás egy szerető, jó, bölcs, hatalmas és kegyelmes Istent tisztel, aki az ő gyermekeinek könyörül, de igazságos atyja, és aki Jézus által minket önmagával egyesített: addig a háromság tanában az istenség eszméi a régi politeizmus fogalmai szerint nyernek kifejezést. Itt Krisztus olyan Isten, aki a két előbbtől származott. Ez az emberi durva képzelődés elfedi az igazságot és az istenség eszméjére,¹⁸³ Jézus történeti alakjára borít árnyat.

Az erdélyi református liberális teológusok tanulmányaikban ezzel a kérdéssel nem foglalkoztak. Utaltunk arra, hogy az újortodoxia iránya

¹⁸¹ Studia et Acta, 157.

¹⁸² Kisantal Sándor: A Szentlélek dogmájához, EPK, 1876, 161–162, 170–172.

¹⁸³ Simén Domokos: A Szentháromságról, PTSZ, 1871, 411–413.

unitarianizmusával vádolta az erdélyi liberálisokat pedig éppen az unitárius felekezetűek miatt, fogták vissza magukat a trinitárius vitákban.

Kovács Ödön Scholten álláspontjából kiindulva a Szentlélek munkájának tulajdonítja azt, hogy az ember tud a világban, de nem a világból élni, az üdvbizonyosságot élvezni, és az elvesztett istenképűséget visszanyerni. Ez nem az ember magasztalását jelenti, hanem a Lelke által benne munkálkodó Istent dicséri. Kovács Ödön hangsúlyozza az ember bűnösségét és a bűnbánat szükségességét, de nagyobb hangsúlyt helyez arra, hogy épp a Szentlélek munkája következtében képes az ember egy új élet kezdésére. Abban megegyezik véleménye az ortodoxiával, hogy a hit és üdvösség Isten ingyen kegyelméből való ajándék, de ezekről úgy beszél, mint amiket az ember már elnyert. A Bibliát is azért értékeli az ember, mert benne ugyanaz a Szentlélek tesz bizonyosságot az igazságról, aki Jézusban és az apostolokban munkált.¹⁸⁴

3.5.4. Az egyházzal és a felekezetekről

A liberalizmus krisztológiájából és szentháromságtanából következik az a tanítás, miszerint az egyház nem lehet más, mint pusztán emberi alkotás. A liberalizmus csak látható egyházzal beszél társadalmi szervezetben, amikor azt állítja, hogy az egyház az a külső szervezet, amely által a keresztyén valláserkölcsei életelvének hat és működik. Ennek nem lehet más célja, mint a belső vallás-erkölcsi tartalmat a gyakorlati életben megvalósítani. Az egyház nem származik Jézustól, csak annyiban, amennyiben a keresztyénséget Ő alapította meg. A keresztyénség Jézus által alapított abszolút és univerzális erkölcsi életelv. A keresztyén egyház pedig ez életelv külső szerveinek összessége.¹⁸⁵

A liberalizmus tételéből következik az egyház, mint társadalmi szervezet ténye, és az a következtetés, hogy az egyház mindenkié. A templom pedig önművelésre szolgáló kultúrhely.¹⁸⁶ De nem a keresztyén dogmatika általános elve szerint, hanem abban az értelemben, hogy az egyházban nincs szükség felekezetekre.

¹⁸⁴ Antal József: i.m. 65.

¹⁸⁵ Koncz Sándor: i.m. 88.

¹⁸⁶ Studia et Acta, 157.

Szász Domokos szerint a kereszténység halhatatlan élete nem függ sem egyik, sem másik konfessziónak tételeitől, hanem csak Isten szellemétől.¹⁸⁷ Ebben az összefüggésben meglepő eredményre jut, amikor kifejti azt a véleményét, hogy az apostoli hitvallás egyik történeti egyháznak sem fejezi ki teljesen a hitét. Azt ajánlja, hogy minden protestáns egyház térjen vissza a reformáció korabeli hitelvekhez és azokat minden lelkiismereti kényszer nélkül próbálja meg korszerűsíteni.¹⁸⁸

Ebben az állításban az kifogásolható, hogy a liberalizmus az egyházat úgy tekinti, mint mindenki tulajdonát, mint magát a kultúrát vagy a civilizációt.

Kovács Ödön szerint a konfessziók eredetileg nem voltak mások, mint a létrehozó kor hitének, meggyőződésének kifejezései, ahogyan minden vallásos tan csak egy adott kornak a véleménye.¹⁸⁹ Ahogy az egyház sem merev, hanem fejlődő, „organizmus”, úgy az egyház hitvallása is állandóan változó.¹⁹⁰

Érdekes módon a liberális teológia, azzal, hogy elveti a hitvallásokat, mégsem kíséreltezik új hitvallással, hogy azzal pótolja a régit. A liberalizmus túl a felekezeten, szabad, kötetlen megnyilatkozást akar.¹⁹¹ A liberális teológia magasabbrendűség és szabadság címén a felekezeten felül álló vallásosságot tartja a kor egyetlen lehetőségének és boldog, hogy nem tudja, miben különbözik a lutheránus, a kálvinista és unitárius.¹⁹²

Az újortodoxia hívei, mint Filó és Révész Imre, szintén változtathatóknak tartják a hitvallásokat, s nem látnak bennük feltétlen tekintélyt. A liberális teológia a maga meggyőződéséből, a kor világnézetének, eszmeáramlatának a hatására és nem felső parancsra, az Úristen parancsára tagadja meg a hitvallást. Ezzel a szélsőséges individualizmusával a liberalizmus feloldja a hitvallást és a kereső, tapogatózó embertől azt is

¹⁸⁷ Szász Domokos: A konfessziók kérdése, tekintettel az úgy nevezett apostoli hitformára, in Magyar Protestáns Egylet Évkönyve, 1872, 49.

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ Kovács Ödön: EPK, 1872, 31.

¹⁹⁰ Kovács Ödön: Nagy Péter emlékköve leleplezésére, PEIL, 1887, 1477.

¹⁹¹ Kovács Ödön: Tételei, melyeket a leydai egyetemen nyilvános vitatkozásban védelmezett, PTSZ, 1869, 188, 1.

¹⁹² Egyházi Reform, 1871, 9.

elveszi, ami mutathatta volna, hogy merre keressen. A hitvallás szerintük nem megtalálás, hanem Isten felé mutató.

Kovács Ödön ugyanakkor hangsúlyozza az egyház által leszögezett és szentesített tanok jelentőségét. Véleménye szerint meg kell hagyni eredeti formájukban a régi hitvallásokat. De azokat a tételeket, amelyek már nem időszerűek ki kell venni belőlük.¹⁹³

3.5.5. A csodától mentesített keresztyénség

A modern teológia ismertető jele a csoda tagadása. A természettudomány nem bizonyította be azt, hogy nem történtek csodák. Az új gondolkodás azonban, olyan érveket hozott fel, amelyek alapján az ember aposteriori csodák ellen okoskodhat. Ez a tanítás elvezet ahhoz a szubjektív meggyőződéshez, hogy: csoda nem volt, nem létezhetett.¹⁹⁴ Eszerint a csodák a szubjektív hit világába tartoznak és a tudományos gondolkodás, objektív történeti voltukat nem fogadhatja el.

Ballagi Mór szerint: „A tudatlanság mindenben csodát lát, a tudomány ellenben a természetben csak törvényszerűséget ismer, a felismert törvényszerűségekkel pedig igazi csodákat művel.”¹⁹⁵ A tapasztalati ismeretek kora nem kedvez a csodákba vetett hitnek. Már a reformátorok is másodrangú dolognak tartották a csodát.

Kovács Ödön e kérdésben úgy vélekedik, hogy Jézusnak csodái nem tartoznak oly szükségképpeniséggel a kijelentés közvetítéséhez, mint tanítása, életmódja és szenvedése – a csoda elvetendő mert „tárgyi és alanyi „lehetetlenség”. A tárgyilagos lehetetlenség abban áll, hogy a csodák szükséges voltának bizonyítására nincs elég bizonyíték. Az alanyi lehetetlenség pedig azt jelenti, hogy a csoda felismerhetetlen. A természetben Isten törvénye létezik. Tehát olyan külön csodára nincs is lehetőség, amelyet a tradicionális egyház túlhangsúlyoz.¹⁹⁶

Kovács Ödön véleménye szerint a csoda kérdése a természettudományok tárgykörébe sorolható. Amint vallásos kérdéssé válik azonnal kapcsolatba hozható a legfőbb vallásos eszmével: Isten fogalmával, a

¹⁹³ Kovács Ödön: Jézus személyének jelentősége, 5–7.

¹⁹⁴ Kovács Albert: ER, 1873, 78.

¹⁹⁵ Ballagi Mór: Protestáns Egylet Évkönyve, 1871, 19.

¹⁹⁶ Kovács Ödön: Vallásbölcsezet, 362.

világnézettel, Isten és világ közötti viszonytal. A csodák vallásos jelentőségét sem pro sem kontra módon nem lehet tudományosan tárgyalni, amíg a vallásos eszmékhez való viszonyát nem tisztáztuk.¹⁹⁷

A csodával együtt elvetendő a profetizmus, látnokság, jövődölés isteni eredete is. Azért, mert a tudományos ész a csodában a mindenség változatlan örök törvényeiben megnyilatkozó Isten fogalmának egyenes tagadását, az isten-eszme megsemmisítését látja.¹⁹⁸

Kétségtelen, hogy a csodák igazolását a liberális teológia alapelvéből, panteista beállítottságából kifolyólag nem vállalhatta. Az a tény is kétségtelen, hogy a csoda kérdése nem a tudományos gondolkodás, a történeti vizsgálódás ügye, hanem kifejezetten csak a teológia jogosult a megoldására, éppen úgy, mint Jézus Krisztusnak a bemutatására. Krisztusban pedig csodák nélkül is hinni lehet, vallja Kovács Ödön. Véleménye szerint, azok, akik csak a csodákért hisznek Krisztusban nagyon gyarló és érzékies a hitűek.¹⁹⁹ Ennek az állításának alátámasztásában, Luthert idézi, aki azt vallotta, hogy: „Azok, akik Krisztusban csodáiért hittek, mind elpártoltak tőle, mikor a keresztre feszítették.”

Kovács Ödön a csodákról szóló tanításában Schweizer álláspontját képviseli. Ezek szerint, az abszolút csoda, Istennek olyan jellegű tevékenysége, amely az ő rendszeres összműködésén kívül esik. Nem egyeztethető össze a józan vallásos világnézettel, mert a világ egész működése egy összefüggő isteni háztartás, melyben minden történés ehhez a rendhez kapcsolódik szervesen. Az, ami ebbe bele nem illeszthető meg sem történhetett. Ezért az abszolút csodát, mint babonás képzetet el kell vetnünk.²⁰⁰

A reformatori teológia Isten szuverenitásának a hangsúlyozásával, Istent Úrnak vallja az anyag felett is, ezért tanítja a csodát. Ezért vált heves támadási felületté e liberális tanításnak a cáfolata.²⁰¹

¹⁹⁷ Kovács Ödön: A dogma, EISZ, 1876, 9–11, 20–24, 53–59.

¹⁹⁸ Kovács Ödön: A csodáról, EISZ, 1877, 211–215.

¹⁹⁹ Uo. 212.

²⁰⁰ Uo. 214.

²⁰¹ Vö: Czelder Márton: A bibliai csodáról, PEIL, 1875, 453–457.; Farkas József: A bibliai csodákról és egyebekről, PEIL, 1877, 711–716.; Uő: Rövid észrevételek Czelder úr közelebbi cikkére, PEIL, 1877, 481–487. Kozma J: A bibliai csodák, PEIL, 1877, 225–233.

3.5.6. A feltámadás vitája

Strauß híres képviselője annak a 19. századi nézetnek, mely szerint a feltámadás látomás és alanyi élmény. Baur ebben a kérdésben a történeti bizonytalanságnak és kételynek ad hangot, Schleiermacher viszont a hit szempontjából tartja lényegtelennek a feltámadást. A liberális teológia e három felfogás hatására alakította saját tételét a feltámadással kapcsolatosan.

A liberális teológia eddig ismertetett tanaiból szükségszerűen következik a feltámadás tagadása. Amennyiben Jézus nem Krisztus, mivel az ember eredendően nem bűnös, így nem szenvedhetett váltságshalált az ember bűnéért. Következésképp fölösleges Jézus feltámadásáról tanítani. A liberalizmus ebben az esetben is a tudományosság szempontját tartja szem előtt. Úgy próbálta magyarázni a feltámadást, hogy Jézus, mint ember, valóban meghalt, de nem, mint szellemi nagyság. Amikor az emberek ezt a tényt fel tudják fogni, akkor Jézus a hitetlen világot megtaníttja észalapon hinni.²⁰²

A magyar liberális teológiának igazi jelentkezése a feltámadási vita volt, már 1862-től.²⁰³ Ballagi Mór-nál és Nagy Gusztávnál találjuk meg legösszefoglalóbban a liberalizmus álláspontját a feltámadás kérdésében.²⁰⁴

Ballagi Krisztus feltámadását a csodák kérdéséhez csatolja. Szerinte a természeti törvények Isten gondolata és akarata, kizárnak minden csodás elemet. Ezen az alapon nem fogadható el Krisztus testi feltámadása sem, mert a testi feltámadás ellentmond a természeti törvénynek. Azt állította, hogy Krisztus a keresztfán meghalt, a sírból kikelt, szelleme a mennybe ment s onnan jelent harmad napon tanítványainak egész szellemi

²⁰² Studia et Acta, 158.

²⁰³ A feltámadási vitát az indította el, hogy Ballagi azzal a céllal, hogy egy tudományos vitatkozást kezdjen. a PEIL-ben megjelentette Schweizer cikkét, aki Krisztus testi feltámadását a történelem elé utalta és azt állította, hogy a történelem nem fogadja el a testi feltámadást. Ezzel nem tagadta meg a testi feltámadást, hanem a Krisztus reális, maradandó feltámadását hangsúlyozta Kálvin úrvacsoratanának mintájára. Ő a feltámadás lényegét abban látja, hogy Krisztus feltámadásával fokozottabb aktivitásba lépett. De a vallás nem függhet a feltámadás történeti igazolásától és ennek az egy eseménynek nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget, mint magának a vallásnak.

²⁰⁴ Vö. Ballagi Mór: Tájékozás a theológia mezején, PEIL, 1862. Viszonzásul Filó Lajosnak „A feltámadás és spiritualizmus” című műve, mint a halottaiból feltámadt scholastica legújabb terméke, Budapest, 1863. Filó Lajos: A feltámadás és a spiritualizmus, vagyis védelme a Jézus testi feltámadása igazságának. (A tudomány szempontjából), Kecskemét, 1862.; Filó Lajos: A keresztyén hit védelme a Krisztus feltámadása kérdésében; vagyis szellőztetése Ballagi Mór úr „Tájékozás”-ának. Kecskemét, 1863.

valóságában. A későbbi kor írói test szerinti megjelenésképpen festették meg ezt a jelenséget.

A liberalizmus tehát csak Krisztusnak szellemi feltámadását fogadja el. A keresztyénség első századaiban volt szükség a testi feltámadási hitre, mert ebben a korban „a személyes fennmaradást csak anyagi oldalról bírták felfogni, úgy igen természetesen Krisztus váltságművének folytatását is nem az ő szellemének továbbműködése, hanem teste feltámadásától tették függővé”, mondja Ballagi.²⁰⁵

E nézetet képviselte Nagy Gusztáv (1844-1900), sárospataki tanár is, akinek véleménye szerint a feltámadás elvetésének alapja a „csak” történeti Krisztus személye lehet. Nincs „dogmatikus” Krisztus, ezért az „idők igénye” azt kívánja, hogy a húsvéti igazságot meg kell változtatni. Ez azt jelenti, hogy el kell fogadni azt, hogy Jézust tanítványai lopták el, vagy pedig azt, hogy Jézus tetszhalott volt.

A modern teológia húsvéti formája a következő: Az igazságot megölni nem lehet, mert az feltámad és visszajön. Az igazság fejedelmét megölték kortársai, de valóságban utódai temették el. Temetve pihen, de meg nem halva, közel kétezer éve a keresztyén dogmatikázásban. A feltámadás harmad napja s az igazság visszatér ismét a maga idején, hogy megtanítsa újra hinni e hitetlen világot s ekkor fog történni a Krisztus valódi visszajövele, amelyet tanítványai akkor hiába vártak.²⁰⁶

Kovács Ödön, Baur és Scholten álláspontját képviseli a feltámadással kapcsolatos tézisében. Úgy tűnik, hogy ezt a kérdést nem akarja élezni, pusztán a liberális teológia álláspontját mutatja be a „Vallásbölcsezet kézikönyvében.” (A későbbiek során nem foglalkozott ezzel a témával.) A Jézus vallásáról írt fejezetben e téma felvázolásakor e fent említett két szerzőre hivatkozik.

Ezek alapján Jézusnak megjósoltatták halála és feltámadása legapróbb részleteit is. Jézus sejtette, hogy a zsidó csoportok összeütközésének vége az ő halálát eredményezi majd. Azt is kinyilvánította, hogy a zsidók meg fognak botránkozni egy olyan messiásban, mint ő. Mindent megjósolt, de mégis nyitva hagyott magának egy lehetőséget. Kovács Ödön ezt azzal

²⁰⁵ Ballagi Mór: Tájékozás a theológia mezején, PEIL, 1862. 13, 41, 82.

²⁰⁶ Nagy Gusztáv: Húsvéti igazság, Sárospataki Lapok, 1882, 18, 310.

magyarázza, hogy ha ez nem így lett volna, akkor Jézus halálát megelőző este nem kérte volna „ha lehetséges, múljék el tőlem e pohár”.

Ugyanúgy elgondolkoztató az, hogy amennyiben Jézus a tanítványokkal együtt az ő halálának és feltámadásának a körülményeit részletesen ismertette volna, mint ahogy arról a szinoptikusok írnak, akkor nem következett volna be a tanítványok részéről az a nagy meglepődés, elcsüggedés és az Ő messiásságában való hitüknek a megingása. Amennyiben Jézus csak sejtésszerűen beszélt ügyének végdiadaláról, úgy érthető, hogy a tanítványok fokozatosan rekonstruálták az általa mondottakat és nyerték vissza bizalmukat Krisztusban.

A Szentírásban fellelhető Messiásra vonatkozó prófécia is a Jézussal megtörtént eseményeket látszottak igazolni. Ezzel párhuzamosan alakult ki bennük az a meggyőződés is, hogy Jézus nem maradhatott a „halál martaléka”, és a megfeszített a Hádeszből visszatér, az Írás szerint, harmad napon. A feltámadás nem a régi testben, hanem egy mennyei testben fog megtörténni és „megdicsőülve felment Istenhez”.²⁰⁷

A feltámadás hite azonban nem tudta háttérbe szorítani a kereszt botrányát. Jézus által hirdetett mennyek országa még nem teljesedett be, ezért várták, Jézus felhőn történő hamaros visszatérését és királyi uralkodását. Krisztusnak ez a fajta visszavárása jellemezte az első század keresztyéniségének központi tudatát.²⁰⁸ Kovács Ödön összeköti Krisztus visszavárását az éppen alakulóban lévő evangéliumokkal. Véleménye szerint nem véletlen, hogy azokban olyan sok elbeszélés szól Jézus visszajöveteléről. Továbbá e váradalom nem más, mint „lélektani képtelenség”, és ebben Baur véleményét tartja mérvadónak.²⁰⁹

A liberalizmus szerint a keresztyén vallás nem szegényedik meg, ha Jézus bűnnélkülisége, vagy feltámadása kimarad a róla alkotott képből. Jézus halála emberi, immanens szükség. A célhoz, az út a legfensőbbesebb örömök hazájába (mennyországba) a legnehezebb szenvedésen keresztül vezet. Ez elől senki sem szabadulhat meg. Jézus halála nem más, mint az „önmagát feláldozó szeretetnek legdicsőbb bizonyága.”²¹⁰ Az úrvacsora

²⁰⁷ Kovács Ödön: Vallásbölcsezet, 360.

²⁰⁸ Uo. 361.

²⁰⁹ Uo. 362.

²¹⁰ Kovács Ödön: Krisztus halála és az úrvacsora, EISZ, 1881, 209–213.

pedig nem más, mint Krisztus halálának emlékünnepe, a keresztyén világ leghatásosabb kegyelmi újjászülető eszköze.²¹¹ A reformatori váltságban Krisztus halála a bűnösöket megváltó engesztelő áldozat.

A liberális teológia célja az értelmiségi réteget visszatéríteni az egyházhoz. A kiegyezést követő időszakban azonban, a politikai élet vonzóbbnak tűnt, és a kezdetleges lelkesedés alább hanyatlott. A lelkészeket meglepte ez a fordulat, mert még ekkor nem ismerték fel, hogy az általuk elfogadott és hirdetett teológia nem szolgálja a hitigazságot és különösen távol áll azoktól, akik bensőségebb vallási életet akarnak élni.

A liberalizmus a kritikai teológia valamennyi alapigazságát diadalra vitte. A hitet vallássá tette, és tudományt csinált belőle. A liberalizmusnak nagy érdeme, hogy a modern ember számára is lehetővé tette az egyházhoz tartozást, de egyúttal kiszolgáltatta az egyházat a modern embernek. Nem az evangélium irányította az embert, hanem a liberális ember az evangéliumot. A liberalizmus bebizonyította, hogy a tradíció csak addig értékes, ameddig a múlt értékeit a jelenben is élük.

3.6. A „Protestáns Unió” kerete a „Protestáns Egylet” alapján

A liberális teológia tanításából kitűnik annak, jól meghatározott célja, ami nem egyéb, mint a protestáns egyházak közti uniós törekvés.²¹² Következésképp a „Protestáns Egylet” az unió tervét ismét felkarolta. Alapszabályzatában leszögezte, hogy célja a felekezetek közti közeledés, és hajlandó a rokontörekvésű egyletekkel „szerves összeköttetésbe” lépni.²¹³

Míg Magyarországon a közeledés a kálvini és a lutheri irány között jött létre, addig Erdélyben a protestáns felekezetek sajátságos helyzetben voltak. Itt az említett két felekezet mellé számításba jöttek az unitáriusok is, akiknek hitvallásuk több vonatkozásban is eltérő volt. Elsősorban Jézus személyét, valamint a Szentlélekről szóló tanításokat illetően voltak eltérések. Azonban az unitárius tanítás és a liberális teológiai felfogás

²¹¹ Uo.

²¹² A törekvést a pietizmus, felvilágosodás és a romantika szelleme élesztette fel. A liberalizmusban ez tovább folytatódott.

²¹³ A „magyarországi prot. egylet” alapszabályai, EPK, 1871, 332–333. 8. és 9. pontok

között, amint a fentiekben bemutatott tételekben is rámutattunk, több hasonlóság is felfedezhető. A közös tantételek miatt, a közeledés minden nagyobb akadály nélkül megvalósíthatónak látszott. Az unitáriusokkal történő közreműködést inkább a mérsékelt liberálisok kifogásolták, ugyanis féltették a református hitvallást a túlzott unitárius befolyástól.²¹⁴

A tanbeli közeledésen túl, még a protestáns tudományos irodalmi munkásságon belül nyílt lehetőség az együttműködésre. Az egyletnek ilyen jellegű tevékenységét még a liberalizmust ellenzők is elismerték. Az alapszabályzat 5. pontja leszögezi, hogy az egylet támogatásban részesít minden irodalmi és humanisztikus vállalkozást, amely a különböző felekezetek közt a „kölcsonös szeretetet, s általában a nép vallásos-erkölcsi javát előmozdítja.”²¹⁵

A liberális teológusok meggyőződése szerint: „a valláserkölcsei életnek a Jézus szellemében és az összes művelődéssel összhangzásban való megújulása,” s a műveltek körében elhanyagolt, egyháziasság feléledése csakis az ő felfogásuk alapján képzelhető el. E meggyőződés késztette őket az Egyleten belüli irodalmi tevékenységre, amelyre a liberális lutheránusoktól és unitáriusoktól is nyertek támogatást.

Az Egylet már működése kezdetén egy „Irodalmi bizottságot” nevezett ki, amelynek tervezete már 1857 óta Révész Imre szándéka is volt.²¹⁶ Tagok voltak: Batizfalvi István, Ferenc József, Kovács Albert, Kovács Ödön, Laukó Károly, Szász Domokos, Szeremlei Samu és Weber Samu, elnöke pedig Ballagi Mór.²¹⁷ A bizottság feladata az önálló vallástudománnyal kapcsolatos művek megjelenésének anyagi és erkölcsi támogatása volt.

²¹⁴ Frecska Lajos: Unitár támadások a protestantizmus ellen és a „Protestáns-egylet”, MPEIF, Melléklet 1873. augusztus-szeptemberi számokhoz.

²¹⁵ Alapszabályzat, EPK, 1871, 333.

²¹⁶ Révész Imre 1857-ben vetette fel egy magyar protestáns teológiai társulatnak tervét. Ezzel az volt a célja, hogy az egyházi könyvkiadás belsőleg legyen szabályozva és az államtól függetlenül működjön. Tervét az egyházi vezetők közt népszerűsítette, melynek eredményeként Vay Miklós sürgetésére 1862-1863-ban Révész Imre kidolgozta a társulat tervezetét. Ekkor már magyar irodalmi társulatra változtatta a nevét és jellegét. Célja nem szorítkozott volna kimondottan teológiai területre, hanem a protestáns közönség irodalmi művelését, az egyházi élet és a teológia irodalmának segítését tűzte ki célul. 1864-ben azonban a hatóságok akadékoskodása kifárasztotta Révészt és a társulat létrejöttén munkálkodókat és elálltak szándékuktól.

²¹⁷ Kovács Albert, Füredő Lajos: Felhívás a magyarországi protestáns egylet tagjaihoz, EPK. 1871, 385–386.

Érdekességként említhető, hogy a már sokat tervezett magyar protestáns egyháztörténelem megírásának ösztönzésére 600 forint pályadíjat hirdettek meg.²¹⁸ Ezzel a kezdeményezéssel az egylet célja az volt, hogy monográfiákban összegyűjtsék a magyar protestáns egyház történetét.

Lutheránus részről örömmel fogadták a két felekezet közötti közeledést. 1878-ban Zsilinszky Mihály a „Protestantizmus egyesítéséről” írt véleményyt.²¹⁹ Írásában utalt arra, hogy száz év telt el azóta, amióta először felvetődött a két felekezet közötti közös tanácskozás szükségességének gondolatata.²²⁰ Zsilinszky javasolja, hogy mellőzni kell az elválasztó falakat, és szorgalmazni illetve támogatni kell az olyan kezdeményezéseket, amelyek építő jellegűek, mint amilyen az irodalom, vagy a belmisszió. Az üléseket pedig a tizenegy magyar protestáns kerületre kell kiterjeszteni.²²¹

Irodalmi működésük azonban nem bizonyult eléggé életképesnek. A kezdetleges lendület után a könyvkiadás terén is akadtak nehézségek, abból adódóan, hogy nem volt elég előfizetőjük.²²² Gyakorlati következményként kell megemlítenünk, hogy megjelentették a „Protestáns Theológiai Könyvtár” sorozatot, amelynek keretében olyan jelentős művek láttak napvilágot, amelyek segítségével a magyar protestantizmusnak sikerült azonos szinten maradnia a nyugati tudományos szemlélettel. Ezt még a liberalizmus nagy kritikusa, Márkus Jenő is elismeri. Ebben a sorozatban jelentette meg Kovács Ödön „A legújabb hittani rendszerek” és „A vallásbölcsezet kézikönyve” c. munkáit is.²²³

²¹⁸ A pályázat a „A magyar protestáns egyház történetének a szatmári békétől a türelmi rendelet kiadásáig terjedő szakasza megírása” volt. Ugyancsak 1871-ben hirdettek meg 300 forint pályadíjat arra, hogy „adassék elő, hogy népünk vallás-erkölcsi, s társadalmi életében, az 1848-ik év óta, egyfelől minő javulás történt, másfelől micsoda különösebb kórjelek mutatkoznak.” EPK, 1871, 386.

²¹⁹ Zsilinszky iratok. Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Levéltára, Budapest (MEEOL).

²²⁰ Az 1774-1819 között létrejött tanácskozás a kormányhatalom részéről tapasztalt ellenséges indulat, titkos és nyílt üldözések következményeként jött létre. A bizalmas tanácskozások működése következtében sok sérelem nyert orvoslást. Azonban a kormány rendeleteileg tiltotta be az ilyen tanácskozásokat. MEEOL. Zsilinszky iratok.

²²¹ Zsilinszky az öt lutheránus, öt református és egy unitárius kerületekre gondol.

²²² Pénzügyi akadályokról árulkodik az a szerződés is, amelyet 1874. január 15-én kötöttek a Franklin Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomdával. RL. C/48. Kovács Albert, Szerződés.

²²³ E sorozatban 23 olyan könyv jelent meg, mely lényegesen meghatározta a magyar tudományos teológiát.

Előfizetők hiányában 1879-ben válság állt be az irodalmi művek kiadásában. Kovács Ödön felhívással fordult a megrendelőkhoz. A sorozatnak nagy tervei voltak, mint: „A magyar protestáns egyház története”, „Bibliai bevezetés”, „Ó és új testamentum teológiája”, a „Keresztyén egyház történelem”, „Keresztyén hittan” és „Keresztyén erkölcstan” kiadása. Ezeknek megvalósítására kérte az olvasók támogatását Kovács.²²⁴ Mérlegeli, hogy miért nincs igény a teológiai irodalomra, és kijelenti, hogy nem reklámot akar csinálni, de támogatna minden olyan kezdeményezést, amely a nép teológiai tudományosságát elősegítené. Számadatokkal érzékelteti, hogy a lelkészek egy negyede fizet elő a kiadványokra és még azok közül is többen visszaléptek.²²⁵ Arra figyelmeztet, hogy tudományos teológiai irodalom nélkül megszűnik a protestáns egyház igazi hivatása.²²⁶

Mindemellett a Theológiai Könyvtár 1889-ben, támogatók hiányában kénytelen volt működését megszüntetni. Oka a közönyösség volt. Helyét átvette a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, amelyben az unitáriusok nem vettek részt.²²⁷ Kovács Ödön ekkor azt írta, hogy „A Protestáns irodalmi társaság vajúadásainak napjait éljük!”.²²⁸ Ezzel a vajúdással párhuzamosan az Egylet is fokozatosan befejezte tevékenységét.

A liberális eszmék pedig sporadikusan ugyan, de továbbra is megmaradtak. Majd ennek helyét fokozatosan átvette a közvetítő teológia újabb eszméje.

²²⁴ Kovács Ödön: Magyar protestáns teológiai irodalmunkról, EISZ, 1879, 449–454.

²²⁵ „Ez annyival elszomorítóbb, mert egyszersmind mutatója az illető irodalom tárgya, a vallás és keresztyénség iránti érdeklődöttség fokozatának is. Mikor van Magyarországon mintegy 3000 professionatus theologus, azaz pap és teológiai tanár, kiknek életfeladatuk, kenyerök a keresztyén vallás-erkölcsi élet szolgálata: akkor tudomást vesz az ezen életkört tárgyaló tudományos irodalomról 700, és ebből is 3 év alatt visszavonul 300. A megmaradt 400-ból pedig, több mint 100 teológiát hallgató ifjú, tehát az élet pályán levők közül alig 300.” EISZ, 1879, 453.

²²⁶ Kovács Ödön: Magyar protestáns teológiai irodalmunkról, EISZ, 1879, 449.; A Theológiai Könyvtár megszűnését követően jött létre 1889-ben a Protestáns Irodalmi Társaság. A Társaság ugyanúgy a lutheránus és kálvini egyházi és világi irodalom felkarolását tűzte ki céljául. MOOEL, Zsilinszky iratok. „Az unió kérdéséhez”.

²²⁷ Nagy Géza (1938): i.m. 111.

²²⁸ Kovács Ödön: Keresztes József irodalmi hagyatékáról, PEIL, 1889, 10.

A protestáns lelkészek körében, elsősorban a Tiszántúli Egyházkerületben, erősödött meg az ellenállás az uralkodó liberális eszmék elterjedésével szemben. A liberalizmust képviselő teológusokban akkor tudatosodott az a tény, hogy morális prédikációkkal nem érnek célra, amikor megismerkedtek az új nyugat-európai áramlatokkal, amelyek „ébredési mozgalmak”, vagy „belmisszió” néven váltak ismertté. Ezekkel az új mozgalmakkal számos egyházi életforma honosodott meg, amelyek fokozatosan a városi lakosság és munkásság szociális helyzete és megoldása felé terelték az érdeklődést.

3.7. A liberalizmus és a román teológia

Erdélyi román körökben az 1795-ben keltezett „Vestirilor filozoficești și moralești” prospektus jellegű iromány számít az első programszerű kiáltványnak, amit a román nemzet erdélyi filozofikus társasága adott ki.

A társaság felépítése heterogén volt, mivel nem hiányoztak sorai közül a tanult papok, a keleti egyházak követői, doktorok, filozófusok, történészek, és további tanult emberek csoportja.

A társaság átfogó jellegű programot tűzött ki céljául a felvilágosodás racionalizmusának jegyében.²²⁹

1808-ban létrejön a román nyelvapoló társaság, minek alapítása Constantin Diaconovici Loga és Dimitrie Țichindeal nevéhez fűződik.²³⁰

A következő évtizedekben számos ehhez hasonló társaság és újság²³¹ jelent meg, aminek célja a liberális gondolatok terjesztése volt.

Az 1848-as forradalmat megelőző évtizedekben a román társadalom lényegi átalakulásokon ment át, ami elősegítette az igazán forradalmias gondolatok beszüremkedését. Az ipari és mezőgazdasági fejlesztések beszivárognak a társadalmi struktúrákba és létrejön egy demográfiai forradalom, ami mély változásokat eredményez. Arról van itt valójában szó, hogy a hűbéri társadalom viszonyai újrarendeződnek, és zsongéjában alakul az új polgári társadalom.

²²⁹ Bocșan, Nicolae: i.m. 182.

²³⁰ Uo. 183.

²³¹ Ilyen például a Biblioteca Românească, egy 1829-től Magyarországon és Erdélyben megjelenő havilap. További példa az Anticile Românilor, amit Damaschin Bojină szerkesztett. A balázsfalvi Organul Luminării, Gazeta Transilvaniei, és a Telegraful Român ezeknek a kiadványoknak sorát gyarapítják.

Az új társadalmi rend kialakulása által tovább folytatódik és mélyül az ideológiai forradalom. Az átalakulások feltétele a szellemi határok tágulása, a mentalitásban megnyilvánuló megújulás. Az újszerű gondolatokat a társadalom saját igényeinek megfelelően vette át és módosította azokat. A felvilágosult Európába való politikai és szellemi integráció megkönnyítette a román liberalizmus terjedését.²³² Zelitin kijelentése szépen példázza ezt: „a polgári lét gyerekkorát nevezhetjük merkantilizmusnak, ifjúságát liberalizmusnak, érett felnőttkorát pedig imperializmusnak.”²³³

Az 1848-as forradalom táján a politikai színtérre lépett az az új értelmiségi nemzedék, aki a liberalizmus befolyása alatt szerzett oktatást. Ez pedig a maga során fellendíti a nemzeti politikai mozgalmat, meghatározza a fejlődési irányvonalakat, és pontosítja a kultúrára vonatkozó fejlesztési programokat.

Az értelmiség a romantika felvilágosult filozófiáját tanulva képezte magát, és olyan gazdasági és politikai tanokat sajátított el, amik alapján egyre kézenfekvőbb volt elvetni a román hagyományos társadalom-rendezési elveket. Az ifjú értelmiségi közösség felismerte, hogy a keresztyén vallás nem képes racionális magyarázatot adni az emberi létezésre, sem pedig olyan kilátásokat megfogalmazni, amik a társadalmi viszonyokat távlataikban kivitelezhető irányvonalak közé rendezik. Megállapították továbbá, hogy a politika, az oktatás, a kultúra terén befolyással bíró ortodox és katolikus püspökök maradiságuk miatt nem képesek kellőképpen viszonyulni a kor legélénkebb probléma-felvetéseihez. Csupán a nemzetiség elve tűnt képesnek arra, hogy kielégítse azt az elvárást, ami az állami szinten történő változások foglalatát próbálta meghatározni.²³⁴

²³² Prodan, David: *Puterea modelului*, Kolozsvár, Fundația Culturală Română, 1995, 158.

²³³ A szerző *Burghezia română: Originea și rolul ei istoric* című könyvében átveszi Titu Maiorescu román polgárságra vonatkozó gondolatát, és kritikával illeti azt: „T.Maiorescu szerint a román polgárság születése egy utánzási folyamat eredménye. Külföldön tanult fiataljainkat elvakítja a nyugati civilizáció ragyogása, és mivel képtelenek belelátni ezeknek a viselkedési és társadalomrendezési formáknak a mélyébe, arra igyekeztek, hogy bevezessék őket itthon is. Amire ezek a fiatalok nem jöttek rá, az, hogy országunkban nincs meg az erre alkalmas alap.” Ebből a szemszögből a román polgárság fejlődése visszavezethető egy egyszerű folyamatra, amit alap nélküli formák bevezetéseként értelmezhetünk. Zelentin, Ștefan: i.m. 42–43.

²³⁴ Hitchins, Keith: *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Kolozsvár, Dacia, 1972, 30.

A bécsi rendelkezések megingása után, illetve az 1848 márciusában Budapesten kivívott politikai szabadságokat követve az erdélyi értelmiség felbátorodott ahhoz, hogy saját népességét autonóm fogalomként elismertesse a liberális Magyarország keretén belül.

A 19. századig a birodalmi ortodox egyház olyan szervezet volt, amely nyelvi és etnikai különbségektől függetlenül a monarchia területén található összes keresztyén ortodoxot képviselte.

A politikai intézmények hiányában az értelmiségnek az ortodox és a római katolikus egyházra kellett támaszkodnia²³⁵ a néptömegek megnyerése érdekében. Így érthető, hogy az 1848-as követelések között szerepelt az egyházak önrendelkezési joga is, úgy, mint az etnikai önazonosság megtartásának és erősítésének előfeltétele. A választási szerepet betöltő gyülekezések valóságos kongresszusokká és nemzeti konferenciákká nőttek ki magukat.²³⁶

Az egyházi hovatartozás nem egyéni lelkiismereti kérdés volt, hanem sokkal inkább a nemzeti identitással hozható összefüggésbe. Mivel a románokból hiányzott az állam iránti valós hűség, ezek az egyháznak szavaztak bizalmat mind pénzbeli mind pedig lelki szempontból.²³⁷

Két kiváló személyiség gyakorolt nagy hatást erre az időszakra. Simion Bărnuțiu professzor, filozófus, élpolitikus, aki a román nemzeti mozgalmat támogatta egy laikus társadalom újszerű eszméjével, illetve Andrei Șaguna, az erdélyi ortodox egyház püspöke, aki a hagyományos nézetek pártfogója. E két nagy alak egyénről és társadalomról kialakított gondolkodásmódjában látjuk tükröződni a nemzeti mozgalom összetettségét.

Az 1834-es diétán a katolikus egyház püspöke, Lemény Pap János, együtt az ortodox egyház püspökével, Vasile Mogával, egy beadványt nyújtottak be, amiben arra kérték az illetékeseket, hogy a román nemzetnek garantálják azokat a teljes alkotmányi jogokat, amiket a magyarok, a

²³⁵ Uo. 20.

²³⁶ Ezeket a politikai, gazdasági és kulturális jellegű problémákat már a 18. sz. kezdetén is felismerhetjük, ugyanis a katolikus és az ortodox papi testület készségesen magára vállalta a nemzet szószólói szerepét. Ennek kezdő akkordját I.M.Klein ütötte le, és példáját követték az utána következő püspökök.

²³⁷ Maior, Liviu: Contribuții la istoria raportului bisericii-putere în Transilvania (1867-1918) în convergențe europene, Kolozsvár, Dacia, 1993.

székelyek és a szászok élveznek. A balázsfalvi és szebeni katolikus és ortodox teológiai fakultások kétség kívül hozzájárultak a beadványok előkészítéséhez.²³⁸

Az egyháznak egyre nagyobb szerep jutott a nemzeti ügyintézésben 1830-at követően, így a politikai befolyáson túl ez hatást gyakorolt oktatásra, irodalomra és filozófiára is egyaránt. A balázsfalvi katolikus teológia és a nagyszebeni ortodox teológia az erdélyi román felsőoktatási intézmények kiemelkedő példáivá váltak. Mindkét felekezet szerepet vállalt az elemi iskolák fenntartásában, a tanárok képzésében, a tantervek kialakításában és a tananyagok nyomtatásában. Az esperesek és gyülekezeti lelkészek szellemi vezetők voltak, és a román értelmiségiek vagy körükből, vagy családjaik köréből származtak.²³⁹

Az oktatási folyamat támogatása mögött húzódó szándék a jó keresztyének nevelése volt, olyanoké, akik törvénytisztelő egyháztagok.

Mindkét egyház állami támogatásban részesült, de ennek nagy részét oktatási célokra fordították. Ez a folyamat megerősítette az egyházak szerepét a nép kulturális életében. Az állami támogatások elfogadása azt feltételezte, hogy a két egyház apránként behódolt az állami felügyelet és ellenőrzés elfogadásának.²⁴⁰

Az egyháznak az államban betöltött szerepét és befolyásának megalapozottságát a század negyedik és ötödik évtizedeiben egyre nyilvánvalóbban kihívta az értelmiségiek laikus rétege.

Ez a lelkeségmentes korszak leginkább abban nyilvánult meg, ahogyan a laikusok állást foglaltak az egyházzal és annak társadalmi szerepével szemben.

Az 1830-1840-es évek értelmiségi tagjai kevés érdeklődést mutattak a teológia iránt. Ebben a témakörben egyáltalán nem jelentettek meg

²³⁸ Hitchins, Keith (1972): i.m. 32.

²³⁹ Uo. 35.

²⁴⁰ A hivatalos politika legszembetűnőbb példái közé tartozik az, hogy a katolikus egyház-megyéket az esztergomi érseknek rendelték alá. Ezt a viszonyulást tükrözi az a tény is, hogy egy jezsuita szerzetest rendelnek ki azért, hogy felügyelje a püspökök tevékenységét, és az egyházmegyéket alárendelési viszonyának újrendezését. Ennek a szervezési folyamatnak a részét képezi az is, hogy az ortodox egyházmegyéket alárendelik a szerb karlowitzai ortodox érsekség fennhatóságának 1783-ban.

műveket. Sokkal inkább a kortárs egyén és az evilági boldogság foglalkoztatta őket. Egyre gyakrabban kerültek el a lelkeszi karriert. Az etikára és teológiára vonatkozó kutatásokat elvetették, mivel a közvélemény egyre inkább hajlott arra, hogy az egyház- és államkormányzást arisztokratikus törekvéseknek lássa. A laikus értelmiségiek más oknál fogva is joggal elleneztek a püspökök beleszólását az államigazgatási ügyekbe. Úgy vélték ugyanis, hogy a két püspök túl szoros kapcsolatban van a közhatalósággal ahhoz, hogy külső érdekképviselő hatására erőteljesen lépjen fel a valós közérdek megvédése érdekében.²⁴¹

A racionalizmust és empirizmust az erdélyi iskola hatására a felvilágosodás filozófiájából bekebelezte az értelmiség, ez pedig az egyház tér- és bizalomvesztését eredményezte. Az új erkölcs általános jellemzője az emberség volt. Ez az emberség pedig független volt minden vallásos tanítástól. A balázsfalvi iskolák laikus tanárai nem vettek részt diákjaikkal az istentiszteleti alkalmakon, és érdeklődéssel követték a társadalmi reformok terveinek kibontakozását.

Ez a fajta gondolkodás egyre láthatóbb módon uralni és rendezni kezdte az egyéni és nyilvános viselkedési mintákat. Mindenki számára kellemetlenséget okoztak a katolikusok és az ortodoxok közötti szakadások, mivel ezek megosztották a nemzetet és hatalmas energia-pazarlással jártak.

A fennálló helyzet ellenére az értelmiségiek nem akarták az egyházat eltávolítani, jómaguk sem kívántak ateistákká válni, csupán annyit szerettek volna, hogy az egyház ne befolyásolja az új társadalmi rendszabályozást.

A helyi pap nem csupán a jelenvaló és a túlvilág közötti kapcsolattartó személy volt, hanem általában a falusi tanító szerepét is betöltötte, s így közvetlen módon befolyást gyakorolt a közvélemény alakítására.

1840-nel kezdődően a katolikus és az ortodox értelmiségiek arra törekedtek, hogy az egyházakban vezető funkciót töltsenek be, mivel

²⁴¹ Egy balázsfalvi lakos leírja a következőket: „Balázsfalva pont olyan, mint ahogy megismerted azt: úgy imádkozunk, mint az Athos hegy aljánál fohászkodók; iskolába és templomba járunk, és gépszerűen tanuljuk ugyanazt; gondosan és figyelmesen törődést fordítunk templomaink építésére, de nem foglalkozunk az igazi vallással. Rendkívül elfoglal minket egy teológiai fakultás megépítése, de egyáltalán nem fordítunk figyelmet arra, hogy ott mit fognak tanulni a hallgatók.”

felismerték, hogy egy általános érvényű, nagy kiterjedésű reform szükséges előfeltétele az ilyen jellegű hatalom megszerzése.

A 19. század első felében az erdélyi felvilágosodás filozófiájának egyik kimagasló személyisége Simion Bărnuțiu volt.²⁴²

Bărnuțiu elmélkedésének vázát Kant filozófiája alkotja, főként, ami Isten természetét, a vallás jelentőségét, és ezek magyarázatát illeti. Ő nem tagadja Isten létezését, vagy az örökkévalóság lehetőségét, de amellett érvel, hogy Isten létezése nem bizonyítható racionális módon. Isten egy felsőbbrendű lény, akinek a szándékait ember nem értheti meg.

Bărnuțiu úgy vélte, hogy a filozófia egy olyan eszköz, ami a társadalomban jelentős változásokat munkálhat ki.

Rendkívül szerette volna elválasztani a filozófiát a teológiától. Meggyőződése, hogy a teológia nem szolgálhat a modern ember etikai rendszerének alapjául. Emellett pedig arra törekedett, hogy az egyéni moralitást párbeszédbe hozza az általános jólét állapotának megteremtésével. Bărnuțiu véleménye szerint a filozófia olyan magyarázatot ad a nemzeti polgári mozgalmakra, amire a teológia soha nem lenne képes. Ő elégedett volt azzal, hogy a románok önmeghatározó törekvéseit a dolgok természetes rendjével kapcsolatba tudta hozni. Bărnuțiu tanulmányai és egyéb írásai egy új erkölcsi rend alapját képezték, amit egyre nagyobb laikus értelmiségi közösség vallott magáénak.²⁴³

A nemzeti áramlat fő sodrását Bărnuțiu fiai mozgósították, amiben Bărnuțiu megtarthatta vezető szerepét, és folytathatta az erdélyi iskola emancipációs törekvéseit. A román egyházak nemzetiségi elveit fokozatosan kezdte alátámasztani egy liberális ideológia, ami a román nemzeti mozgalom laikussá válási tendenciáit tükrözte.²⁴⁴

Az ortodox egyházban Vasila Moga püspök 1845-ben bekövetkezett halálát követően újra napirendi üggyé vált az egyház emancipációja és demokratizálása.

²⁴² A balázsfalvi gimnázium filozófia tanára, aki ebben a szerepében vált a negyedik és ötödik évtized nemzeti mozgalmának vezető elméletalkotójává.

²⁴³ Hitchins, Keith (1972): i.m. 43-45.

²⁴⁴ Bocșan, Nicolae; Lumperdean, Ioan; Pop Ion-Aurel: i.m. 36-37.

Andrei Şaguna 1846. június 27-én az erdélyi román püspökség vikáriusa lett. Şaguna körül olyan ortodox személyiségek tömörülnek egy akaratu csoportba, akik kedvező körülményeket teremthettek az egyház megreformálása számára. Bariţiu „Foaia [A Lap]” című lapja kampányt indított a püspökválasztás eljárásának módosítását célozva meg. Az új rend szerint az egyháztagok választójogukkal élhetnének ebben a folyamatban.

Az 1847. december havi választásokon a következő jelöltek indultak: Ioan Moga, Miose Fulea, és Andrei Şaguna, akik közül 1848. február 5-én az uralkodó kinevezte Andrei Şagunát.

Andrei Şaguna érsek hitt az egyház egyedi szerepében, és úgy tekintett arra, mint államtól és nemzettől különálló entitásra, aminek jogai vannak, és az állam vagy a nemzethez hasonló jellegű rendeltetése.

Şaguna nem volt egy kimondott politikus, úgy ahogy azt kortársai állították róla. Ő hitt az egyház különálló szerepében, és úgy tekintett arra, mint elkülöníthető kategóriára, ami független az államtól és a nemzettől, mint politikailag megalkotott egység. A nemzet ügyeit az ortodox és katolikus elődei hagyományos szellemében igazgatta.

Şaguna sokkal inkább a szellemi és morális értékek fogalmaival élt, mintsem a politikai ideológiák és pártok elveivel. Tevékenységét nem határozta meg politikai irányelvek mentén. Az egyház és állam kapcsolata, illetve az egyház és nemzet kapcsolata rányomták Şaguna tevékenységére a politikai-nemzeti többlet értelmezési lehetőségét.²⁴⁵

Andrei Şaguna nemzeteszemnye elhatárolódott a nacionalizmus kortárs elméletalkotói által megfogalmazott elvektől, mivel úgy vélte, hogy a nemzet egy önmagában élő, szabályszerűségek által meghatározott entitás, nem pedig egy felsőbb cél. Şaguna figyelve kora nacionalizmusának erejét, úgy vélte, hogy az életbe lépő hierarchia következménye az lesz, hogy az egyházi rend a kor elvárásainak függvényében fog alakulni.

Sikerült az érsekség műalkotásait restaurálni, a szerb fennhatóság hierarchiájának köteléke alól felszabadulni, továbbá lehetővé tett egy egyenlőségen alapuló kulturális és politikai együttműködést az ortodox és katolikus egyház között. A megígért egyházi autonómia szolgálatában Andrei Şaguna politikai célokat szolgált akkor, amikor a dualista rendszer

²⁴⁵ Hitchins, Keith: Ortodoxie şi naţionalitate. Andrei Şaguna şi românii din Transilvania 1846-1873, Bukarest, Univers Enciclopedic, 1995, 11.

támadásai főként az iskolák és a román kulturális intézmények ellen irányultak. Ilyen kontextusban közelített egymáshoz a két egyház.

Az értelmiségiek fő gondja az alapvető emberi szabadságok megszerzésében és a román nemzetgazdasági és politikai rendezésében merült ki. Amikor az egyházaknak bármilyen figyelmet szenteltek, ezt csupán olyan mértékben tették, amilyen mértékben az egyházi szervek képesek voltak a nemzeti önmeghatározás célját szolgálni.

Az értelmiségiek az egyházat saját céljaik elérésének eszközeként tekintették, és semmiképp nem kívántak lehetőséget biztosítani a püspököknek arra, hogy nemzeti ügyekben döntő szavuk legyen. Ugyanakkor ellenezték azt is, hogy a vallás szolgáljon az új társadalom ideológiai alapjául.

Az értelmiségiek csoportjában az egyházak egyesítésének gondolata igencsak erőteljesen jelen volt, mivel az ilyen jellegű egységben egy nemzeti egyesítés reményét vélték megtalálni.

Annak ellenére, hogy az értelmiségiek határozták meg a nemzeti mozgalmak elveit, a klérus szerepe korántsem elhanyagolható.

A hatodik évtizedben az osztrák abszolutizmus határozta meg az erdélyi események folyását. A román értelmiségiek politikai autonómia-törekvéseit derékba törte az osztrák uralom. Fontos megemlíteni, hogy S. Bărnuțiu Erdélyből Moldvába menekül.

Az abszolutizmus komoly akadályokat vetett a nemzeti fejlődés útjába, viszont ez idő alatt előrelépés tapasztalható az oktatás és kultúra terén. Az ortodox és katolikus egyházi vezetők pedig továbbra is megőrizték nemzeti vezető szerepüket.

Andrei Șagunának az egyház rendeltetésébe vetett hite magyarázza azt a kitartást, amit tanúsított a vallásnak oktatásban betöltött szerepének a támogatásában. A református és katolikus egyházak iránti állásfoglalása meggátolta a laikus értelmiségiek azon törekvését, hogy az egyházakat egyesítve rendeljék a nemzetrendezés szolgálatába.

Șaguna meggyőződése, hogy az elemi és középiskoláknak az egyház fennhatósága alatt kell maradniuk.

Tudatában volt annak, hogy a románokban mennyire megerősödött a nemzeti tudat. A nemzetiség fogalma bevallása szerint olyan aktív erőként hatott a társadalomban, hogy az hatást gyakorolt a korszellem alakulására is. Püspökként megértette, hogy feladata saját népe érdekeinek megvédése mind a világi gondok leküzdésében, mind a lelki vezetés terén.

Irodalomjegyzék

Rövidítések

EISZ = Egyházi és Iskolai Szemle

EOE = Erdélyi Országgyűlési Emlékek

EPK = Erdélyi Protestáns Közlöny

EPL = Erdélyi Protestáns Lap

ErdRefLvt = Erdélyi Református Levéltár

EREGyLt = Erdélyi Református Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár

ESZ = Egyházi Szemle

MEEOL = Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Levéltára, Budapest

MEÖT = Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanács, Budapest

MKSZ = Magyar Könyvszemle

MPEIF = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő

MSZ = Magyar Szemle

PEIL = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap

PSZ = Protestáns Szemle

PTSZ = Protestáns Theológiai Szemle

RL = Ráday Levéltár, Budapest

RRB = Régi Román Bibliográfia

TSZ = Theológiai Szemle

Forráskiadványok

- Bocșan, Nicolae; Leb, Ioan-Vasile; Gârdan, Gabriel; Vesa Pavel; Ivanov, Bogdan (kiad.): Andrei Șaguna, Corespondența, I, Kolozsvár, 2005.
- Buzogány Dezső; Sipos Gábor (szerk.): Erdélyi református zsinatok iratai. 1771-1789, III., Kolozsvár, 1786/4/24 (m)o.
- Lupaș Ioan: Documente istorice transilvănene I., Kolozsvár, 1940.
- Nilles, Nicolaus: Symbolæ ad illustrandam Historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani, 1885.
- Magyar Törvénytár, 1685-1835, Budapest, 1896.
- MEEOL, Zsilinszky iratok, Egyházi egyesületek és az egyház. 3.
- Zsilinszky iratok. Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Levéltára, Budapest (MEEOL).
- Zsilinszky Mihály: A Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve, III. kötet, Budapest, 1893.

Levéltári források

- ErdRefLvt. FkLvt. 1783/88, 1783/186, 1783/210.
- RL, C/48. Kovács Abert: A magyarországi protestáns egyház alapszabályai.

Könyvek, kötetek

- Andea, Avram; Răduțiu, Aurel; Edroiu, Nicolae: Istoria Transilvaniei (1690–1812)
- Balázs László: A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791-1830. Különös tekintettel az egykorú nyomtatványokra, Budapest, Medoka Nyomda, 1935.
- Bartha Tibor, Makkai László (szerk.): Studia et acta ecclesiastica, V. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978, Budapest, 1983.
- Bartók György, Kovács Ödön, Keresztes József: Tájékozódás az újabb teológia történetében, Budapest, 1880.
- Barton, Peter F.: Jesuiten, janzenisten, josephiner. Eine Fallstudie zur frühen Toleranzzeit: Der Fall Innocentius Feßler, Wien-Köln-Graz, 1978.
- Beöthy Zsigmond: A Magyarországi Protestáns Egyházra vonatkozó összes országos törvények, Budapest, 1876.
- Bernath, Mathias: Habsburgii și începuturile formării națiunii române, Wolf, Marionela (ford.), Kolozsvár, Editura Dacia, 1994.

- Betz, Hans Dieter (szerk.): Religion in Geschichte und Gegenwart Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft, V., Tübingen, Mohr Siebeck Verlag, 1999.
- Bíró Sándor, Bucsay Mihály: A Magyar Református Egyház története, Sárospatak, 1995.
- Bocşan, Nicolae: Contribuţii la istoria iluminismului românesc, Temesvár, Editura Facla, 1986.
- Bocşan, Nicolae; Lumperdean, Ioan; Pop, Ioan-Aurel: Etnie şi confesiune în Transilvania (sec. XIII–XIX.), Nagyvárad, Fundaţia Cele trei Crişuri, 1994.
- Bonkáló Sándor: A rutének, Budapest, 1997.
- Brunner, Otto: Österreich und die Wallachei während des Türkenkriegs von 1683–1699, Vol. XIV., Innsbruck, Institut für Geschichtsforschung, 1930.
- Brusanowski, Paul: Autonomia şi constituţionalismul în dezbatările privind unificarea Bisericii Ortodoxe Române (1919–1925), Kolozsvár, 2007.
- Brusanowski, Paul: Reforma Constituţională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei între 1850-1925, Kolozsvár, 2007.
- Brusanowski, Paul: Rumänisch-orthodoxe Kirchenordnung 1786-2008. Siebenbürgen-Bukowina-Rumänien, Köln, Böhlau, 2011.
- Bunea, Augustin: Chestiuni din dreptul şi istoria Bisericii Româneşti unite, studiu apologeticu, Blaşiu, 1893.
- Chindriş, Ioan: Cultură şi societate în contextul Şcolii Ardelene, Kolozsvár, 2001.
- Chindriş, Ioan: Unirea cu Roma şi Şcoala Ardeleană, in Şcoala Ardeleană II., Nagyvárad, 2007.
- Colijn, Jos: Egyetemes egyháztörténet, Sárospatak, 1997.
- Comşa, Nicolae: Episcopul Ion Inocenţiu Micu, Blaj, Editura Buna Vestire, 2007.
- Csóka Gáspár, Déri Balázs, (ford.): II. Rákóczi Ferenc fohásza, Budapest, Akadémiai Kiadó-Balassa Kiadó, 1994.
- Csóka Lajos: Guzmics Izidor, a keresztény egység apostola, Szolgálat, 45, 1982.
- Dósa Elek: Az Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana, Budapest, 1863.
- Dragomir, Silviu: Romanii din Transilvania si Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la inceputurile unirii cu catolicismul Roman (1697–1701), Kolozsvár, 1990.
- Filó Lajos: A feltámadás és a spiritualizmus, vagyis védelme a Jézus testi feltámadása igazságának. (A tudomány szempontjából), Kecskemét, 1862.
- Freyberger, Andreas: Historia relatio unionis Wallachicæ cum romana Ecclesia, Clusium, 1996.

- Ghitta, Ovidiu: Catolicismul și românii din dioceza Mukačevo (sfârșitul secolului XVII.–începutul secolului XIX.), Kolozsvár, 1998.
- Gottas, Fredrich: Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Äre des Neoabsolutismus, München 1961.
- Gottas, Fredrich: Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus, Bécs, 1976.
- Graf, Friedrich Wilhelm: Liberale Theologie, Gütersloh, 1993.
- Grane, Leif : Die Kirche im 19. Jahrhundert, Göttingen, 1987.
- Hegedűs Lóránt: Újkantiánizmus és értékteológia, Budapest, 1996.
- Heussi, Karl: Az egyháztörténet kézikönyve, Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- Hill, Jonathan: A keresztény gondolkodás története, Budapest, Atheneum, 2000.
- Hitchins, Keith: Cultură și naționalitate în Transilvania, Kolozsvár, Dacia, 1972.
- Hitchins, Keith: Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania 1846-1873, Bukarest, Univers Enciclopedic, 1995.
- Hopp Lajos tanulmánya a Rákóczi Emlékiratok és Vallomások c. kiadványában, Budapest, 1979.
- Hopp Lajos Utószava a Vallomások, Emlékiratokhoz, Budapest, 1979.
- Horváth Márton (szerk.): A magyar nevelés története, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988.
- I. Tóth Zoltán: Klein Sámuel és az erdélyi román felvilágosodás, Kolozsvár, 1947.
- II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete. Budapest, 1984, 360.
- Iorga, Nicolae: Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor, II., Bukarest, 1928.
- Iorga, Nicolae: Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria, Bukarest, 1989.
- Irinyi József: Az 1790–91-ki 26-ki vallásügyi törvény keletkezésének történelme, Budapest, 1857.
- Jacobs, Manfred: Liberale Theologie, in Theologische Real- Encyklopädie, XXI., 1991.
- Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között, Kolozsvár, 1940.
- Jung, Martin H.: Melanchton és kora, Budapest, Kálvin kiadó, 2012, 11.
- Kantzenbach, Friedrich Wilhelm: Teológiai irányzatok, Budapest, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1996.
- Koncz Sándor: Hit és vallás (A magyar református vallástudomány, teológia kibontakozása és hanyatlása), Debrecen, 1942.
- Kónyi Manó (szerk.): Deák Ferencz beszédei. 1829–1847, I, Budapest 1882.
- Kool, Anne-Marie: Az Úr csodásan működik. I, Budapest, Harmat, 1995.
- Kovács Ödön: A vallásbölcsezet kézikönyve, II., Budapest, 1877.

- Kovács Ödön: Tájékoztás az újabb theologia körében, Budapest, Protestáns Theologiai Könyvtár, 1879.
- Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc, Budapest, 2003.
- Lhotsky, Alfons: Österreichischer Barock, in: Aufsätze und Vorträge V. Aus dem Nachlaß, Wien, hg. V. Hans Wagner, Heinrich Koller, 1976.
- Lukács Olga: Die Religionspolitik in Siebenbürgen im ersten Jahrzehnt der habsburgischen Verwaltung, oder die Umstände der Entstehung der rumänischen griechisch-katholischen Kirchen, in *Studia Caroliensia*, Budapest, nr. 3-4. 2004.
- Lupaş, Ioan: Istoria bisericească a românilor ardeleni, Kolozsvár, 1995.
- Lupşa, Ştefan: „Biserica ardeleană şi unirea” în 1698-1710, in BOR, Bukarest, 1948.
- Maior, Liviu: Contribuţii la istoria raportului biserică-putere în Transilvania (1867-1918) în convergenţe europene, Kolozsvár, Dacia, 1993.
- Makkai László: Erdély története, II., Budapest, 1993, 886.
- Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus, Budapest, 1939.
- Mályusz Elemér: Iratok a türelmi rendelet történetéhez, Budapest, 1940.
- Márkus Jenő: A liberális szellem a református egyházban, Pápa, 1939.
- Marte, Johann; Ionita, Viorel; Mârza, Iacob; Stanciu, Laura; Suttner, Ernst Christoph (szerk.): Unirea Românilor transilvăneni cu Biserica Romei, I. De la începuturi până în anul 1701. Colectivul de studiu al Fundatiei Pro Oriente pentru cercetarea Unirii bisericesti din Transilvania, Bukarest, Editura Enciclopedică, 2010.
- Miron, Greta Monica: Unirea religioasă. România dintre evoluţia substituţională, religioasă şi culturală 1697–1780, Kolozsvár, 1998.
- Munteanu, Romulus: Contribuţia Şcolii Ardelene la culturalizarea maselor, Bukarest, Editura Didactică şi Pedagogică, 1992.
- Nagy Géza: Szász Domokos emléke, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1938.
- Németh G. Béla: Forradalom után – kiegyezés előtt, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1988.
- Neuenschwander, Ulrich: Neue liberale Theologie, Bern, 1953.
- Packer, James I.: A megújulás teológiája, Kolozsvár, Koinónia, 2000.
- Păcurariu, Mircea: Sfinţi daco-romani şi români, Iaşi, 2007.
- Ploscaru, Ioan: Scurtă Istorie a Bisericii Române, Temesvár, Helikon Kiadó, 1999.
- Pokoly József: Az erdélyi református egyház története III., Budapest, 1904.
- Pokoly József: Az Erdélyi Református Egyház története, V., Budapest, 1905.

- Postma Ferenc, Marjovszky Tibor (szerk.): Kovács Ödön hat ismeretlen levele, Budapest, 1997.
- Prodan, David: Puterea modelului, Kolozsvár, Fundația Culturală Română, 1995.
- Prodan, David: Supplex Libellus Valachorum, Bukarest, Editura Științifică, 1967.
- Prodan, David: Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române, Bukarest, Editura Științifică și Enciclopedică 1984.
- Ráday Pál iratai, II. kötet. Budapest, 1955.
- Rákóczi Ferenc: Emlékiratok, Vas István (ford.), Hopp Lajos (kiad.), Budapest, 1985.
- Rákóczi Ferenc: Vallomások, emlékiratok, Budapest, 1979.
- Révész Imre: A keresztyénség története, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1920.
- Révész Imre: A magyar protestantizmus problémája, Kolozsvár, 1914.
- Révész Imre: A magyarországi protestantizmus története, Budapest, 1925.
- Rohls, Jan: Protestantische Theologie der Neuzeit I., Tübingen, Mohr Siebeck GmbH.
- Sándor József (szerk.): Okmánytár Erdély legújabb jogtörténetéhez, 1848–1865, Kolozsvár, 1865.
- Sávai János (szerk.): A székelyföldi katolikus plébániák levéltára I., Szeged, 1997.
- Sipos Gábor: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736), in Erdélyi Tudományos Füzetek, 230, Kolozsvár, 2000.
- Söveges Dávid: Fejezetek a lelkiség történetéből, Pannonhalma, 1993.
- Szádecky Béla: A vallásügyi sérelmek történetéből. A reverzális-ügy története Magyarországon, Kolozsvár, 1899.
- Szántó Konrád: A Katolikus Egyház története, Budapest, Ecclesia Kiadó, 1984.
- Szász Domokos: Czelder Márton működése Romániában, Kolozsvár, 1870.
- Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi, Budapest, 1993.
- Szilágyi Ferencz: Tudományos kutatás a vallásban. Egyháztörténelmi rajz, Budapest, 1864.
- Teodor, Pompiliu: Interferențe iluministe europene, Kolozsvár, Dacia Kiadó, 1984.
- Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak, Budapest, 1971.
- Tókécki László: Magyar liberalizmus, Budapest, Századvég, 1993.
- Trócsányi Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Tulbure, Gheorghe: Școala satească din Ardeal în epoca lui Șaguna, Kolozsvár, 1937.

- Varga Zoltán: Politikai okok az 1791. évi végzések szentesítésének elmaradásában, Debrecen, é.n. (A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének dolgozatai 21. Értekezések az 1940. évről.)
- Walmann, Johannes: A pietizmus, Budapest, Kálvin Kiadó, 2000.
- Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme II., Sárospatak, Református Egyházi Könyvtár, 1906.
- Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme. I., Sárospatak, 1908.
- Zamfir Korinna: Katolikusok és protestánsok. Történelmi visszatekintés és toológiai párbeszéd, Kolozsvár, Stúdium, 2002.
- Zelentin, Ștefan.: Burghazia română: Originea și rolul ei istoric, Bukarest, Cultura Națională, 1991.
- Zelentin, Ștefan: Neoliberalismul, Bukarest, Scriptor, 1992.
- Zoványi Jenő: A felvilágosodás története, Budapest, Genius Könyvkiadó, 1922.
- Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus története 1895-ig, Budapest, Attraktor, 2004.

Folyóiratok, tanulmányok és cikkek

- Alapszabályzat, EPK, 1871.
- Albrecht Ferenc: A reverzális kérdéséhez, PSZ, 1930.
- Andrei, Mirela: Die Geschichte der Kirchen Siebenbürgens im Zeitraum 1740-1848, in Brandes, Dieter; Lukács Olga (szerk.): Die Geschichte der Christlichen Kirchen Aufarbeiten, Leipzig, 2011.
- Antal József: Dr. Kovács Ödön élete és munkássága, Szemle Füzetek, 17, 1995.
- Antonescu, Nae: Reviste din Transilvania, Editura Imprimeria de Vest, Nagyvárad, 2001.
- Az unió igényének legelőször is a pesti főiskolában kell létrejönnie, PEIL, 1843/47.
- Badics Ferencz: Fáy András életrajza, Budapest, 1890.
- Badics Ferencz: Rákóczi Ferenc buzgó éneke, Irodalmi Közlemények, 1927.
- Ballagi Mór Megnyitó beszéde, PEIL, 1871.
- Ballagi Mór: Az egyházi-reform alapeszméje, PEIL, 1871, 290–298.
- Ballagi Mór: Észrevételek az iskolareform ügyében, PEIL, 1848, 900–904.
- Ballagi Mór: Nyílt levél Ferenc József, Kovács Albert és Weber Samu barátunkhoz, PEIL, 1870.
- Ballagi Mór: Protestáns Egylet Évkönyve, 1871.
- Ballagi Mór: Renaniana, PEIL, 1864.

Ballagi Mór: Tájékozás a theológia mezején, PEIL, 1862.

Baló Sándor: Levél Kolozsvárról, EPL, 1876.

Bangha Béla: Keresztyén unió? MSZ, 29/2, 1937.

Bârlea, Octavian: Adunarea națională a Românilor de la Blaj 3/15 mai 1848, Perspective, 1(9) iulie–septembrie 1980.

Bârlea, Octavian: Unirea religioasă la porțile Moldovei și ale Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea, Perspective, 31–32. ianuarie–februarie VIII/1986.

Bartók György: Vallás és élet, Kolozsvár, 1906.

Bene Sándor: Az ellenállás hermeneutikája (...) a Rákóczi-szabadságharc politikai publicisztikájában in „Nem súlyed az emberiség!”Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007.

Bloch Móritz: Nyílt levél Tavassi Lajoshoz, PEIL, 1848, 815–820.

Bolemann: A vallási közönyösségről a magyarhoni két protestáns felekezet egybeolvadását tekintve, PEIL, 1842/10.

Borbáth Dániel: Szász Domokos teológiai gondolkodása, RSZ, 1982.

Borosi József: Rákóczi világnézetének vallásos vonatkozásai, in Benda Kálmán (szerk.): Európa és a Rákóczi szabadságharc, Budapest, 1980.

Brunotte, Heinz; Otto, Weber (szerk.): Evangelische Kirchenlexikon, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.

Brusanowski, Paul: Die Geschichte der Kirchen Siebenbürgens im Zeitraum 1740–1848, in Brandes, Dieter; Lukacs Olga (szerk.): Die Geschichte der Christlichen Kirchen Aufarbeiten, Leipzig, 2011.

Bucsay Mihály: Der Protestantismus in Ungarn, Teil II., Bécs, 1979.

Bucsay Mihály: Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978, I. Wien-Köln-Graz, 1977.

Czelder Márton: A bibliai csodáról, PEIL, 1875.

Décsi Lajos: Rákóczi imádsága, Századok, 1904.

Dr. Kovács Ödön tételei, PTSZ 1869.

Egyházi unió, azaz értekezés a magyarországi protestánsok vallási egyesüléséről, Pozsony, 1842.

Eötvös József: A vegyes házasságból születendő gyermekek vallásbeli neveltetéséről, Beszédok, II. Politikai beszédok I, 1840. febr. 26. 1–5, in Bárány Eötvös József összes munkái IX., Budapest, 1902.

Esze Tamás: Rákóczi „Responsio”-ja, in Szauder József, Tarnai Andor (szerk.): Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok, Budapest, 1974.

Esze Tamás: Rákóczi valláspolitikája, in Benda Kálmán (szerk.): Európa és a Rákóczi-szabadságharc, Budapest 1980.

- Fábiny Tibor: Rákóczi diplomáciájának egyházpolitikai vonatkozásai, in Benda Kálmán (szerk): *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, Budapest 1980.
- Farkas József: A bibliai csodákról és egyebekről, PEIL.1877.
- Farkas József: Rövid észrevételek Czelder úr közelebbi cikkére, PEIL, 1877.
- Fáy András: A magyarországi protestánsok egyesüléséről, PEIL, 1842/14.
- Fazekas Csaba: A Tiszáninnen Református Egyházkerület állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitában. 1839-1844, in *Sárospataki Füzetek*, 2001.
- Fazekas Csaba: Válogatott források és irodalom a vegyes házasságokkal kapcsolatos belpolitikai vita történetéhez a reformkori Magyarországon, Gesta, 1998.
- Félegyházy József: A hazai egységmozgalom a XIX. század első felében, *Vigília*, 7, 1972.
- Ferenc József: Ne ejtsük el a jó gondolatot. PEIL, 1870.
- Ferenc József: Szász Domokosnak „A Reform-egylet kérdéséhez” című cikksorozatához, EPK, 1871.
- Filó Lajos: A keresztyén hit védelme a Krisztus feltámadása kérdésében; vagyis szellőztetése Ballagi Mór úr „Tájékozás”-ának, Kecskemét, 1863.
- Filó Lajos: Unióvitály a hazai r.kath. és protestánsok közt 1822-27, in *Sárospataki Füzetek*, 1860.
- Fraknói Vilmos: II. Rákóczi Ferenc élete és munkái, *Katholikus Szemle*, 1904.
- Frecska Lajos: Unitár támadások a protestantizmus ellen és a „Protestáns-egylet”, MPEIF, Melléklet 1873. augusztus-szeptemberi számokhoz.
- Garda József: Materializmus és theológia, EPK, 1871.
- Garzó György: Nézetek az egyházi reform egylet tervéhez, PEIL, 1870.
- Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek, Budapest, 1988.
- Gesztelyi Nagy László: Gróf Széchenyi István és a reverzális kérdése, *PSZ*, 1941.
- Haubner Máté: Vélemény, PEIL, 1848, 746–749.
- Hitchins, Keith: Clerul român din Transilvania înainte de Unirea cu Roma, in Gorun, Gheorghe; Pop, Ovidiu Horea (szerk.) *300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei*, Presa Universitară Clujeană, 2000.
- Hunfalvy János: Vélemény tanodáink külrendezése iránt, PEIL, 1848, 749–752.
- Hunfalvy Pál: Felszólítás az evang. Testülethez, a szülékhez és az egész hazához, PEIL, 1848.
- Ivanov, Bogdan: Istoria bisericii ortodoxe din Transilvania, in Brandes, Dieter; Grăjdian, Vasile; Lukács Olga (szerk.): *Scurtă istorie a bisericilor și comunităților religioase din Transilvania*, Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană, 2008.
- Jeszenszki László: Protestáns egyházunk status irányábani állásáró, PEIL, 1848, 1309–1311.

- Juhász István: A türelmi rendelet és az erdélyi egyházak, in *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*, Kolozsvár, 1996.
- Juhász István: Az erdélyi egyházak XVII. századi együttélésének kérdései a fogarasi vártartományban, in *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Kolozsvár, 1996.
- Juhász István: Az erdélyi reformáció (1542–1557), in *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 1996.
- Keresztes József: A biblia, ESZ 1876.
- Kis Bálint: Értekezés minden bevett vallásbeli felekezetek egyházi és iskolai szükségének a közálladalmi költségek által való fedeztetéséről, PEIL, 1848, 846–855.
- Kisantal Sándor: A Szentlélek dogmájához, EPK, 1876.
- Kisantal Sándor: Az inspiráció dogmája, EPK, 1875.
- Kósa László: A református egyház 1848-ban, PSZ, 2, 1998.
- Kovács Albert, Fördös Lajos: Felhívás a magyarországi protestáns egyelet tagjaihoz, EPK. 1871.
- Kovács Albert: A protestánsegyelet és a debreceni Figyelemző, ER. 1872.
- Kovács Albert: Alakítsunk egyházi reformegyletet, Budapest, 1870.
- Kovács Albert: Nyílt levél Ferenc József, kolozsvári unitárius theológiai tanár és leköszhez, PEIL, 1870,
- Kovács Ödön: A csudáról, EISZ, 1877.
- Kovács Ödön: A dogma, EISZ, 1876.
- Kovács Ödön: A teológia és az új világnézet, PTSZ 1869.
- Kovács Ödön: A theológia és a vallástudomány, 180.
- Kovács Ödön: A theológia és a vallástudomány, PTSZ 1869.
- Kovács Ödön: A theológia és az új világnézet, PTSZ, 1869.
- Kovács Ödön: A vallás eredete, ER 1871.
- Kovács Ödön: A vallás eredete, ER, 1871.
- Kovács Ödön: A vallásos hit, PTSZ, 1871.
- Kovács Ödön: A vallástudomány története és részei, PTSZ 1869.
- Kovács Ödön: Hogyan és miről prédikáljunk, EISZ, 1877.
- Kovács Ödön: Jézus személyének jelentősége a mai kor vallásos tudatában, ER, 1872.
- Kovács Ödön: Jézus tanítása saját személyéről, PTSZ, 1870.

- Kovács Ödön: Keresztes József irodalmi hagyatékáról, PEIL, 1889.
- Kovács Ödön: Krisztus halála és az úrvacsora, EISZ, 1881.
- Kovács Ödön: Lapunk és álláspontunk védelmére, EISZ, 1876.
- Kovács Ödön: Magyar protestáns teológiai irodalmunkról, EISZ, 1879.
- Kovács Ödön: Nagy Péter emlékköve leleplezésére, PEIL, 1887.
- Kovács Ödön: Néhány szó a biblia fordítás ügyéhez, EISZ, 1879.
- Kovács Ödön: Néhány szó az ujbiblia-fordításról, EPK, 1874.
- Kovács Ödön: Professor Keunen, ESZ, 1876.
- Kovács Ödön: Tétélei, melyeket a leydai egyetmen nyilvános vitatkozásban védelmezett, PTSZ, 1869.
- Kovács Sándor: Az erdélyi unitárius egyház rövid története, in Brandes, Dieter; Grajdian, Vasile; Lukács Olga (szerk.): Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története, 2008.
- Kovács Sándor: Az erdélyi unitárius püspökség kialakulásának története, in Bocsan, Nicolae; Brandes, Dieter; Lukács Olga (szerk.): A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig I., 2010.
- R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyarország története. 1526–1686 I., Budapest, 1987.
- Ladányi Sándor: A vallási türelem eszménye a Rákóczi szabadságharcban, in Rákóczi szabadságharc, Budapest, 1980.
- Lankó Károly: „Alakítsunk egyházi reform egyletet”, PEIL, 1870.
- Leb, Ioan Vasile: Episcopul Gherasim Adamovici și lupta de emancipare a românilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea, Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Orthodoxa, XII., 1–2., 1996.
- Lója Károly: Felelet Könyves Thót Mihálynak az unió iránti észrevételeire, PEIL, 1842/14.
- Lója Károly: Unió, PEIL, 1842/8.
- Lugossy József: Töredék az unióról, PEIL, 1842/12.
- Lukács Olga: Habsburg valláspolitikai Erdélyben a XVII-XVIII. század fordulóján, Hadtörténelmi Közlemények, Budapest, 2003, nr. 3-4.
- Lukács Olga: II. Rákóczi Ferenc és a grosboisi kamalduliak, in Muzsnay Árpád (szerk.) Évfordulós tanácskozások, Szatmárnémeti, 2005, 354–363.
- Lukács Olga: Magic Features in Johann Heinrich Alsted's Apocalypics, in The Role of Magic in the Past, Bratislava, 2005.
- Lukács Olga: Premisele juridice ale căsătoriilor mixte în Biserica Reformată din Ardeal, în secolele XVII–XIX, in Păducean, Corneliu; Bolovan, Ioan (szerk.) Căsătoriile mixte în Transilvania. Secolul al XIX-lea și începutul secolului XX., Arad, 2005.

- Lukács Olga: Vallás és nevelés egysége II. Rákóczi Ferenc életében és művelődéspolitikájában „Istennel a hazáért és a szabadságért,” in Dukrét Géza (szerk.), Europaprint, 2011.
- Makkai Domokos: Determinizmus az erkölcs és vallásban, PTSZ, 1869.
- Marton József: A gyulafehérvári vallási unió (1697-1701). Apor István és Baranyi Pál László szerepe az unió létrejöttében, *Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Catholica Latina*, nr. 1. 2003.
- Maszyk Endre: Szentábrahám Mihály, mint Dogmatikus, *Theológiai Szaklap*, 1903. július–1904. szeptember 1–5. sz.
- Messze van-e még Magyarhonban a protestánsok egyesülésének ideje?, *PEIL*, 1843/51.
- Mi a reformegylet tagjainak teendője? *ER*, 1871.
- Mitu, Sorin: A nemzeti önazonosság genézise az erdélyi románság körében, *Korunk*, Kolozsvár, július, 1997.
- Nagy Gusztáv: Húsvéti igazság, *Sárospataki Lapok*, 1882.
- Nekrológ, *PEIL*, 1885.
- Nemzeti Társalkodó, Kolozsvár, *Erdélyi Híradó Lap- és Könyvkiadó*, 1841.
- Pereszlenyi János: Az új irány a szószéken, *PEIL*.
- Plămădeală, Antonie: Momentul Șaguna în istoria Bisericii Transilvaniei, *Mitropolia Ardealului*, nr. 1–2, 1984.
- Pukánszky Béla: Kant első magyar követői és ellenfelei, *PSZ*, 1924.
- Puttkamer von Joachim: Schulalltag und nationale Integration in Ungarn, Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–191, in *Südosteuropäische Arbeiten*, 115, München, 2003.
- Rác Kálmán: Unió törekvések a negyvenes években, *PSZ*, 1897.
- Rățiu, Ion: Contribuția Bisericii Române Unite cu Roma la dezvoltarea vieții românești de la 1697 încoace, in *Un destin isotric: Biserica Română Unită*, Marosvásárhely, Editura Arhipelag, 1999.
- Révész Imre: A magyarországi protestáns egyletről, *MPEIF*, 1873.
- Révész Imre: A magyarországi protestantizmus történelme, in *A Magyar Történettudomány Kézikönyve*, Kolozsvár, III.4./1923.
- Révész Imre: A magyarországi ugynevezett protestánssegyelet, mint egyházunk történeteinek megiratója, *MPEIF*, 1876.
- Révész Imre: A protestantizmus és a tudomány, *PEIL*, 1863.
- Révész Imre: Ballagi úr siralmai, *MPEIF*, 1872.
- Révész Imre: Egy pár szó az ugynevezett „egyházi reformegylet” ügyéhez, *MPEIF*, 1871.

- Révész Imre: Straussról, MPEIF, 1874.
- Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte, XIII., 1994. Peter G. Tropper: Emigriert, missioniert, deportiert, 182.
- Scholten, Johannes H.: De Doopsformule, PTSZ, 1869.
- Scholten, Johannes H.: Het oudste Evangelie, PTSZ, 1869.
- Simén Domokos: A Szentháromságról, PTSZ, 1871.
- Simén Domokos: Melyik biztosabb: a történet élő Krisztusa-e, vagy az orthodoxia mythus? in EPK, 1872.
- Simén Domokos: Néhány igénytelen szó a létesítendő egyházi reformegylet ügyében, PEIL, 1870.
- Soica, Sergiu: A Rómával egyesült román görög-katolikus egyház rövid története, in Brandes, Dieter; Grajdian, Vasile; Lukács Olga (szerk.): Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története, Kolozsvár, 2008.
- Szabó Dezső: Templomépítés az Unitárius Egyházban a türelmi rendeletet követő 30. esztendő alatt, Keresztény Magvető, 1981.
- Szász Domokos: „A Reform-egylet” kérdéséhez, EPK, 1871.
- Szász Domokos: „Az egyházi reformegylet „alapszabály-javaslat,” EPK, 1871.
- Szász Domokos: A konfessziók kérdése, tekintettel az úgy nevezett apostoli hitformára, in Magyar Protestáns Egylet Évkönyve, 1872.
- Szász Domokos: Együttes válasz: Ballagi Mór, Jakab Elek, Szeremlei Samu és Ferenc József uraknak, EPK, 1871.
- Szatmári Judit: A református egyház 1848-ban, in Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon, Budapest, 2000.
- Szeremlei Samu: Az egyházi hitcikkek és az igehirdetés, PTSZ, 1869.
- Szeremlei Samu: Kovács Albertnek az „Egyházi reformegylet ügyében,” PEIL, 1870.
- Szilágyi Sándor: Adalék az unió-vitály történetéhez 1822-ben, in Sárospataki Füzetek, 1861.
- Sztehlo János: Egy szó a protestáns egyház autonómiájáról, PEIL, 1848, 1361–1364.
- Teodor, Pompiliu: Politica confesională a Habsburgilor în Transilvania (1692/1700), Caietele David Prodan, I/2, Kolozsvár, Dacia Kiadó, 1994.
- Tófalvi János: Az egyházi reform embereihez, MPEIF, 1871.
- Tóth Mihály: A symbolok s symbolikus protestánsok uniójáról, PEIL, 1842/12.
- Tóth Mihály: Észrevételek Lója Károly unióról közölt cikkére, s kérelem az unióról értekezőkhöz, PEIL, 1842/11
- Török József: Az „Egyházi reformegylet” alakító gyűlése, PEIL, 1871.

- Török P: A protestáns, különösen a reformált egyház első teendője, PEIL, 1848, 578–582.
- Vandrák András: Viszhangok a „merengések egyes hangjaira, PEIL, 1848, 623–626.
- Votum az unió tárgyában, PEIL, 1843/50.
- Walentinyi János: Szózat az unió ügyében, PEIL, 1842/9.
- Weber Samu: A vallásos liberalizmusról, in PEIL, 1877.
- Weber Samu: Az ortodoxok méltatlan támadásai, PEIL, 1877.
- Wodka, Josef: Kirche in Österreich, Herder, Wien, 1959.
- Zamfir Korinna: An Overview Of The Tensions Related To Mixed Marriages in Transylvania During the 18-20th Century, Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Catholica Latina, Kolozsvár, 2005.
- Zamfir Korinna: Az erdélyi római katolikus püspökség (1526-1711), in Bocsan, Nicolae; Brandes, Dieter; Lukács Olga (szerk.): A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig I., 2010.
- Zay Károly: Az uniói alválasztmánynak javaslata, a magyarországi két protestáns felekezet egyesítése módjáról és eszközeiről, PEIL, 1847.

ISBN: 978-973-595-997-5